

ISSN 0130—5719

Філософська думка

---

6 1980

Ідучи назустріч XXVI з'їздові КПРС, радянські філософи підбивають підсумки своєї діяльності у виконанні почесних і відповідальних завдань, поставлених Комуністичною партією перед працівниками ідеологічного фронту, визначають резерви і нові завдання в науково-дослідній, викладацькій та пропагандистській роботі.

Міцніють і стають дедалі різноманітнішими творчі контакти між філософськими колективами Української РСР, Москви, Ленінграда, усіх союзних республік, братніх соціалістичних країн. Ці контакти яскраво демонструють життєдайну силу соціалістичного інтернаціоналізму.

У 1982 році трудящі нашої багатонаціональної країни, усе прогресивне людство відзначатимуть славний 60-річний ювілей Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Публікація підбірок статей, підготовлених дослідниками братніх республік СРСР, стала традиційною для нашого журналу. Свого часу ми знайомили читачів журналу з творчим доробком філософів Казахської РСР та Азербайджанської РСР. Цього року пропонуємо матеріали, які висвітлюють проблеми, над якими працюють філософи Латвійської РСР. Ці матеріали присвячено 40-річчю відновлення Радянської влади в Прибалтиці.

З М І С Т

Назустріч XXVI з'їзду КПРС

Радянська Латвія в сім'ї братніх народів	3
Розвиток марксистсько-ленінської філософії в Латвійській РСР	9
Штейнберг В. А. (Рига) — Збереження екологічного середовища і питання війни і миру	15
Броліш Я. С. (Рига) — Формування інтернаціоналістської зрілості людини	26
Подмазов А. А. (Рига) — Утвердження науково-атеїстичного світогляду в Латвії	35

Методологія наукового пізнання

Рутман В. К. (Рига) — Статус факту в пізнанні суспільних явищ	43
Пахар Л. І. (Рига) — Методологічний аналіз особливостей кібернетичного підходу до проблем управління	49
Марков В. О. (Рига) — Роль принципів збереження в структурі наукового знання	58
Ведін Ю. П. (Рига) — Умови істинності судження	65

Суна У. Ф. (Рига) — Про цінності естетичної культури	74
Лапіня З. Б. (Рига) — Проблеми естетики в працях А. Упіта 20—30-х років	80

Критика буржуазної ідеології

Чухіна Л. О. (Рига) — Людина і світ людини в «діалогічній» антропології М. Бубера	90
---	----

Наукове життя

Бистрицький Є. К., Никонорова Л. В. — Діалектика і світогляд (продовження)	99
--	----

Рецензії

Вілкє А. К. (Рига) — Дослідження історії філософської і суспільної думки в Латвії	123
Страутманє Т. Л. (Рига) — Про реакційну роль католицизму в Латвії	124
Симоненко Р. Г. — Прибалтійська реакційна еміграція сьогодні	125
Сухов С. Н. (Рига) — Філософсько-методологічний аналіз проблеми збереження	126
Куценко В. І., Патрушев В. І. — Соціологічне дослідження інформаційної бази пропагандистської роботи	127

Бібліографічна інформація

Філософська література, що вийшла в республіці 1978—1979 років (продовження)	131
Показчик статей, вміщених у журналі «Філософська думка» 1980 року	133

Наші автори

СО Д Е Р Ж А Н И Е

НАВСТРЕЧУ XXVI СЪЕЗДУ КПСС. Советская Латвия в семье братских народов. Развитие марксистско-ленинской философии в Латвийской ССР. *Штейнберг В. А.* (Рига) — Сохранение экологической среды и вопросы войны и мира. *Бролиш Я. С.* (Рига) — Формирование интернационалистской зрелости человека. *Подмазов А. А.* (Рига) — Утверждение научно-атеистического мировоззрения в Латвии. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Рутман В. К.* (Рига) — Статус факта в познании общественных явлений. *Пахарь Л. И.* (Рига) — Методологический анализ особенностей кибернетического подхода к проблемам управления. *Марков В. А.* (Рига) — Роль принципов сохранения в структуре научного знания. *Ведин Ю. П.* (Рига) — Условия истинности суждения. $\diamond$ *Суна У. Ф.* (Рига) — О ценностях эстетической культуры. *Лапиня З. Б.* (Рига) — Проблемы эстетики в трудах А. Упита 20—30-х годов. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Чухина Л. А.* (Рига) — Человек и мир человека в «диалогической» антропологии М. Бубера. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Быстрицкий Е. К., Никонорова Л. В.* — Дialeктика и мировоззрение (продолжение). РЕЦЕНЗИИ. *Вилкс А. К.* (Рига) — Исследование истории философской и общественной мысли в Латвии. *Страутмане Т. Л.* (Рига) — О реакционной роли католицизма в Латвии. *Симоненко Р. Г.* — Прибалтийская реакционная эмиграция сегодня. *Сухов С. Н.* (Рига) — Философско-методологический анализ проблемы сохранения. *Куценко В. И., Патрушев В. И.* — Социологическое исследование информационной базы пропагандистской работы. БИБЛИОГРАФИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ. Философская литература, вышедшая в республике в 1978—1979 годах (продолжение). Указатель статей, помещенных в журнале «Философська думка» в 1980 году. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

IN ANTICIPATION OF THE 26TH CPSU CONGRESS. The Soviet Latvia in the Family of Fraternal Peoples. Development of Marxist-Leninist Philosophy in the Latvian Soviet Socialist Republic. *Shteinberg V. A.* (Riga) — Maintenance of the Ecological Medium and Problems of War and Peace. *Brolish Ya. S.* (Riga) — Formation of International Maturity in Man. *Podmazov A. A.* (Riga) — Consolidation of Scientific-Atheistic Outlook in Latvia. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Rutman V. K.* (Riga) — The Status of Fact in Cognition of Social Phenomena. *Pakhar L. I.* (Riga) — Methodological Analysis of Properties of Cybernetic Approach to the Control Problems. *Markov V. A.* (Riga) — Role of Maintenance Principles in the Structure of Scientific Knowledge. *Vedin Yu. P.* (Riga) — Conditions of the Judgement Truth. $\diamond$ *Suna U. F.* (Riga) — On Values of Aesthetic Culture. *Lapinya Z. B.* (Riga) — Aesthetic Problems in Works by A. Upit in 20s-30s. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Chukhina L. A.* (Riga) — Human Being and the Universe in the «Dialogical» Anthropology of M. Buber. SCIENTIFIC LIFE. *Bystritsky E. K., Nikonorova L. V.* — Dialectics and Weltanschauung (Continuation). REVIEWS. *Vilks A. K.* (Riga) — Investigation of the History of Philosophical and Social Thought in Latvia. *Strautmane T. L.* (Riga) — On Reactionary Role of Catholicism in Latvia. *Simonenko R. G.* — The Baltic Reactionary Emigration at Present. *Sukhov S. N.* (Riga) — Philosophical and Methodological Analysis of the Maintenance Problem. *Kutsenko V. I., Patrushev V. I.* — Sociological Study of Information Basis for Propagandist Work. BIBLIOGRAPHIC INFORMATION. Philosophical Literature Published in the Republic in 1978-1979 (Continuation). Index of Articles Published in Journal «Filosofska Dumka» in 1980. OUR AUTHORS.

РАДЯНСЬКА ЛАТВІЯ В СІМ'Ї БРАТНІХ НАРОДІВ

Нинішній рік знаменний для трудящих Радянської Прибалтики — влітку виповнилося 40 років від часу відновлення Радянської влади в Литві, Естонії та Латвії. Урочисте святкування цього визначного ювілею вилилося в яскраву демонстрацію непорушної єдності, згуртованості робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції навколо свого авангарду — Комуністичної партії. Це було також свято дружби народів СРСР, у братній сім'ї яких Радянська Латвія змогла досягти тих успіхів, що ними сьогодні по праву пишається увесь Радянський Союз. «Сила, енергія, творчі можливості латиського народу примножуються в братньому союзі соціалістичних народів нашої країни, об'єднаних великою спільною метою — побудовою комунізму. Республіка вносить гідний вклад у зміцнення багатонаціональної Радянської держави, економічної та оборонної могутності нашої Батьківщини»,¹ — підкреслюється у привітанні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР.

За великі заслуги трудящих Латвійської РСР у революційному русі, в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і зміцнення першої в світі соціалістичної багатонаціональної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, за виявлений героїзм у боях з ворогами нашої Батьківщини і успіхи в комуністичному будівництві Латвійська Радянська Соціалістична Республіка нагороджена орденом Жовтневої Революції.

Твердо ідучи ленінським шляхом, трудящі Латвії вели самовіддану героїчну боротьбу за нове життя. Незгладимий слід у пам'яті трудового народу залишила перемога Радянської влади в Латвії у січні 1919 року. Вона була здобута за сприяння, підтримки, високої політичної активності переважної більшості трудящих. Тільки з допомогою іноземних багнетів націоналістичній буржуазії вдалося тоді нав'язати народові своє панування.

Протягом усього двадцятирічного періоду хазяйнування націоналістичної буржуазії не припинялася наполеглива боротьба робітничого класу, всіх передових сил за відновлення Радянської влади. Придушити революційний рух, очолюваний Комуністичною партією, буржуазія сподівалася шляхом установаження в Латвії фашистського режиму. Саме цей режим спричинив у країні глибоку економічну і політичну кризу.

У тяжкому становищі опинилися трудящі маси. Впродовж усіх років існування буржуазної Латвії зберігалася хронічне безробіття, а на початку 30-х років воно сягнуло загрозливих розмірів: приблизно половина робітників залишилась без роботи. Державна допомога безробітним не передбачалася. Система соціального забезпечення поширювалася лише на незначну частину населення. Людям праці фактично був закритий доступ до освіти, до участі в управлінні державою.

У період, який передував соціалістичній революції 1940 року, зростала революційна активність пролетаріату, селянської бідноти і по ан-

¹ Центральному Комітетові Комуністичної партії Латвії, Президії Верховної Ради Латвійської Радянської Соціалістичної Республіки, Раді Міністрів Латвійської РСР. — Радянська Україна, 1980, 11 липня.

тифашистському настроєній інтелігенції. Підпільні осередки Компартії та інших антифашистських організацій провадили активну роботу на багатьох підприємствах Риги, Лієпаї та інших міст.

Під тиском трудящих мас, які висловлювали глибоке обурення у зв'язку із зближенням фашистської кліки Ульманіса з гітлерівською Німеччиною, уряд Латвії був змушений 5 жовтня 1939 року укласти з Радянським Союзом договір про взаємодопомогу, за яким передбачалося розміщення радянських військ у певних пунктах Латвії, щоб забезпечити захист кордонів Прибалтики від можливої агресії з боку фашистської Німеччини. Але правлячі кола Латвії і не збиралися виконувати договір. Вирішальне слово за цих умов сказали самі трудящі.

17 липня 1940 року за домовленістю з буржуазним урядом Латвії договірні контингенти радянських військ вступили на територію Латвії. Це було зроблено для того, щоб відвести загрозу імперіалістичної провокації. Воїнів Червоної Армії радо зустрів трудовий народ. Повсюдно відбувалися маніфестації, які переросли в революційні демонстрації з вимогою заміни фашистського уряду Ульманіса Народним урядом. У Ризі, Даугавпілсі, Єлгаві, в інших містах, в сільських місцевостях тисячі людей виступили на підтримку лозунга «Геть фашизм!». Їх не змогли залякати ні криваві поліцейські розправи, ні переслідування.

Таких численних, справді всенародних маніфестацій, як у липневі і червневі дні, Латвія ніколи раніше не бачила. Найширші маси трудящих зрозуміли, що тільки Комуністична партія може вивести суспільство з глухого кута, врятувати від загальнонаціональної катастрофи, до якої штовхав Латвію антинародний, фашистський режим. Під напором революційного наступу мас уряд Ульманіса змушений був 20 липня 1940 року віддати владу Народному урядові, що його очолив А. Кірхенштейн.

Народний уряд прийшов до влади, спираючись на зростаючу політичну активність мас. Найбільшою була демонстрація трудящих Риги 21 липня. Вона відбулася на заклик Комуністичної партії Латвії. У цій демонстрації взяли участь 70 тисяч чоловік, тобто п'ята частина населення міста (робітничий клас Риги на той час налічував у своїх лавах 65 тисяч чоловік).

Соціалістична революція 1940 року в Латвії розвивалася у сприятливих умовах і перемогла мирним шляхом.

Висока політична активність мас, їхня згуртованість навколо Комуністичної партії яскраво виявилася під час виборів у парламент — Народний сейм Латвії, які відбулися 14 і 15 липня 1940 року в умовах, коли політична влада вже була у руках робітничого класу. Право брати участь у виборах сейму дістали всі верстви населення. Для трудящих були забезпечені найширші можливості політичної діяльності.

Голосуючи за кандидатів, рекомендованих Компартією, виборці віддали свої голоси за юридичне закріплення влади робітничого класу, за владу Рад у Латвії, за вступ Радянської Латвії до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік. У голосуванні взяли участь 94,8 проц. тих, хто мав право голосу. Блок трудового народу здобув блискучу перемогу: майже 98 проц. виборців підтримали його кандидатів. До Народного сейму було обрано всіх 100 кандидатів блоку трудового народу Латвії, і серед них — 52 члена Комуністичної партії.

Виконуючи волю виборців, Народний сейм на своєму першому засіданні 21 липня 1940 року одностайно ухвалив рішення проголосити відновлення Радянської влади на всій території Латвії і просити Верховну Раду СРСР прийняти Латвійську РСР до складу Радянського

Союзу. 5 серпня 1940 року Верховна Рада СРСР задовольнила це прохання. Латвія стала рівноправною союзною Радянською Соціалістичною Республікою. Збулася заповітна мрія трудящих Латвії.

Перемога соціалістичної революції 1940 року в Латвії становила закономірний результат багаторічної боротьби трудящих мас за Радянську владу, за соціалізм. «Роздумуючи над історією боротьби латиського народу за справді вільне, справедливе життя, — пише перший секретар ЦК Компартії Латвії товариш А. Е. Восс, — я бачу дві постійно рушійні сили, що надихають його на самовіддану, героїчну боротьбу: незнищенну віру в перемогу комунізму і братерство з російським та іншими народами Росії. Ці дві сили настільки взаємопов'язані, що у свідомості латвійських пролетарів вони не розділялися»².

Обидва ці чинники, взаємно переплітаючись, продовжують діяти і в наші дні. Під спільним прапором боротьби за побудову комуністичного суспільства дружно трудяться всі народи нашої Вітчизни. Їхня згуртованість, взаємна допомога і підтримка прискорюють наш рух на шляху соціального прогресу. «Дружба народів, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев, — увійшла в плоть і кров нашого суспільного життя. Росіяни, українці, білоруси, узбеки, казахи, грузини, азербайджанці, литовці, молдавани, латиші, киргизи, таджикки, вірмени, туркмени, естонці — всі народи нашої Батьківщини бачать один в одному товаришів і соратників, допомагають один одному, разом працюють, разом беруть участь в боротьбі за побудову комунізму. Такий величний підсумок ленінської національної політики»³.

Трудячі Радянської Латвії, як і всі радянські люди, свято бережуть дружбу народів СРСР, роблять усе можливе для її зміцнення, добре усвідомлюючи, що в цьому запорука нашої сили, процвітання, мирного і творчого життя.

Перемога соціалістичної революції, відновлення Радянської влади в Латвії викликали лють антикомуністів усіх мастей, каламутний потік наклепів на Радянську країну, на трудовий народ Латвії і його авангард — Комуністичну партію. Силкування буржуазних фальсифікаторів історії і нині спрямовані на те, щоб виставити соціалістичну революцію в Латвії як «принесену іззовні». Проте відомо, що під час липневих революційних подій навіть офіційні представники імперіалістичних держав у Латвії визнавали наявність могутньої політичної активності широких мас, яка відіграла вирішальну роль у поваленні диктатури буржуазії. Про події 17 липня 1940 року, наприклад, англійський посланник у Ризі повідомляв міністерству іноземних справ у Лондоні наступного дня: «...учора ввечері натовпи людей зустрічали радянські війська, багато хто вітав їх вигуками і квітами». А 21 липня той же посланник телеграмою інформував про грандіозну революційну демонстрацію робітників у Ризі, в якій, за його підрахунками, взяли участь 50 тисяч чоловік. У телеграмі відзначалося, що «ентузіазм був дуже великий»⁴.

Загострення класових суперечностей, банкрутство зовнішньої і внутрішньої політики правлячих кіл, а також те, що їх було ізольовано від сил міжнародного імперіалізму, зробили чималий вплив на прискорення перемоги соціалістичних революцій у Прибалтиці. Присутність радянських військ охоронила Латвію від можливості втручання

² Восс А. Э. Советская Латвия. — М.: Политиздат, 1978, с. 8.

³ Брежнев Л. И. 47-і роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції: Доп. на урочистому засіданні в Кремлівському Палаці з'їздів, 6 листоп. 1964 р. — В кн.: Брежнев Л. И. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1971, т. 1, с. 15.

⁴ Public Record Office, FO (419) 34, p. 272—273.

іноземних імперіалістів і виключила спроби повторити експорт контрреволюції, як це було в 1919 році, створила сприятливі умови для перемоги революційних сил мирним шляхом, без збройного повстання і громадянської війни.

Перемога соціалістичної революції в Латвії влітку 1940 року дала можливість латиському народові почати будівництво нового життя, стала першоосновою економічного відродження. Однак воно було перерване нападом фашистської Німеччини на Радянську країну.

Відданість ідеалам соціалізму, радянський патріотизм, непохитну рішучість іти обраним шляхом трудящі Латвії з новою силою продемонстрували в роки Великої Вітчизняної війни. Вони самовіддано боролися в рядах Радянської Армії, в тилу ворога проти німецько-фашистських загарбників за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини.

Після звільнення території республіки від німецько-фашистських загарбників Компартія Латвії очолила відбудову народного господарства, у якій велику допомогу подали латвійським братам усі радянські республіки, а серед них і Радянська Україна.

Український і латиський народи протягом багатьох віків еднають узи нерозривної і безкорисливої дружби. «Ця дружба, — підкреслюється у вітальному листі ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів Української РСР, — поглиблювалась у класових боях з капіталом, міцніла в горнилі битв за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, гартувалась у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, у боротьбі за побудову розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні. Ця дружба нерозривна!»⁵

У короткий час у Радянській Латвії були розв'язані економічні, соціальні і політичні завдання величезної ваги, побудовані основи соціалізму. Латвійська РСР стала високорозвиненою індустріально-аграрною республікою.

Величним підсумком титанічної творчої роботи партії і народу стала побудова в республіці, як і в усій країні, суспільства розвинутого соціалізму.

У братній сім'ї народів СРСР латиський народ здобув справжню національну свободу, став істинним господарем своєї долі. Такий законірний результат багаторічної революційної боротьби трудящих, високої політичної активності широких народних мас.

Про успіхи в розвитку економіки Радянської Латвії красномовно свідчать численні дані. Нині її промисловість випускає у 43 рази більше продукції, ніж у 1940 році. За одну добу в республіці виробляється промислової продукції стільки, скільки за півтора місяці у 1940 році. За післявоєнні роки у Латвійській РСР відбудовано і зведено понад 200 великих промислових підприємств з високим технічним рівнем, сучасною культурою праці.

Здійснюючи соціалістичні перетворення в економіці, Компартія Латвії керується ленінськими ідеями про переваги, які дає велике централізоване народне господарство порівняно з розпорощеним. «Злиття господарських можливостей і ресурсів усіх республік, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — прискорює розвиток кожної з них — і найменшої, і найбільшої. Загальносоюзне господарювання і планування дало можливість раціонально підходити до розміщення продуктивних сил, забезпечили свободу економічного маневру, дали змогу

⁵ Центральному Комітетові Комуністичної партії Латвії, Президії Верховної Ради Латвійської РСР, Раді Міністрів Латвійської РСР. — Радянська Україна, 1980, 11 липня.

поглибити кооперацію і спеціалізацію, при якій загальна вигода набагато перевищує просту арифметичну суму доданків — зусиль кожної республіки, району та області»⁶.

Нині сили республіки сконцентровані на найефективніших у місцевих умовах галузях народного господарства, розвиток яких відповідає її географічному становищу, природним, економічним і історичним особливостям, виробничим навикам населення. Так, наприклад, високого рівня розвитку сягнули електроніка, радіотехніка, точне приладобудування, індустрія засобів зв'язку, хімічна промисловість, морський транспорт та інші.

За роки Радянської влади глибокі революційні зміни відбулися і в латвійському селі. Перехід селянства на шлях колективного ведення господарства докорінно змінив його життя, вивів на широку магістраль економічного, соціального й культурного прогресу. Так, на селі, де колись панував куркуль, який грабував тисячі наймитів і сезонних робітників, основним джерелом енергії була м'язова сила селянина, — нині працюють десятки тисяч тракторів, вантажних автомобілів, різноманітних сільськогосподарських машин. Сучасне аграрне виробництво в Латвії споживає понад 1,2 млрд. кіловат-годин щороку, а основні роботи у полі і на фермах механізовані. Усе це дало можливість за істотного скорочення чисельності сільського населення піднести продуктивність праці в сільському господарстві (у розрахунку на одного працюючого) порівняно з 1940 роком майже учетверо.

Відновлення Радянської влади в Латвії відкрило сприятливі можливості для розвитку науки, залучення широких мас до знань, до вищих досягнень культури.

ЦК Компартії Латвії, уряд республіки приділяють повсякденну увагу розвитку природничих, технічних і суспільних наук, розширенню наукових досліджень з актуальних проблем сучасного суспільного розвитку. Останнім часом конкретизована тематика наукових досліджень, намічено заходи для піднесення їх ефективності. Зусилля суспільствознавців республіки зосереджені на вивченні теоретичних і практичних проблем розвинутого соціалізму, історичного досвіду КПРС, Компартії Латвії, питань комуністичного виховання. Позитивну оцінку громадськості дістали праці з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції в Латвії, соціалістичних перетворень в 1940—1941 роках, боротьби латиського народу проти фашистських окупантів в роки Великої Вітчизняної війни. Підготовлені змістовні праці, де показано розквіт і зближення соціалістичних націй, розвиток соціальної структури суспільства зрілого соціалізму, розкриваються актуальні проблеми соціалістичного способу життя.

Минуле сорокаріччя стало періодом справжнього розквіту національних формою, соціалістичних змістом культури й мистецтва, які збагатилися завдяки інтенсивному взаємообміну з культурами усіх радянських націй і народностей. Цей обмін духовними цінностями з братніми радянськими народами, з народами країн соціалістичної співдружності сприяв також і тому, що кращі традиції і досягнення культури латиського народу стали органічною складовою частиною спільної скарбниці культури нашої країни. Твори латиських літераторів

⁶ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Доп. на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів, 21 грудня 1972 р. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1974, т. 4, с. 55.

видані нині 27-ма мовами народів СРСР. Щороку у республіці виходить понад 16 млн. книжок і брошур.

Хоч яку галузь культурного життя ми б узяли, скрізь видні гігантські якісні зміни. Вони тісно пов'язані з процесом інтернаціоналізації, який іде в кожній галузі суспільного життя. «...У нас склалась і розквітла єдина за духом і за своїм принциповим змістом радянська соціалістична культура, — підкреслює товариш Л. І. Брежнев. — Ця культура включає в себе найцінніші риси і традиції культури та побуту кожного з народів нашої Вітчизни. В той же час будь-яка з радянських національних культур живиться не тільки з власних джерел, а й черпає з духовного багатства інших братніх народів і, зі свого боку, благотворно впливає на них, збагачує їх»⁷.

Успіхи й досягнення латиських трудящих в будівництві нового суспільства нерозривно пов'язані з діяльністю Компартії Латвії — бойового загону КППС. Вона веде велику роботу по втіленню в життя величких планів комуністичного творення, виховує трудящих республіки в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, спрямовує їх зусилля на підвищення ефективності суспільного виробництва і якості виготовленої продукції, дострокове завершення десятого п'ятирічного плану.

Нині комуністи республіки, увесь латиський народ ідуть назустріч XXVI з'їзду ленінської партії, готуються ознаменувати його новими трудовими досягненнями. Ударною працею, широким розмахом соціалістичного змагання робітничий клас, колгоспне селянство, народна інтелігенція виражають свою беззавітну відданість справі комунізму. Підготовка до XXVI з'їзду КППС стала могутнім важелем і надихаючим стимулом для дальшого піднесення трудової й політичної активності трудящих Радянської Латвії, розгортання соціалістичного змагання за успішне виконання завдань завершального року десятої п'ятирічки, за гідну зустріч найвищого партійного форуму.

Усі звершення Латвійської Радянської Соціалістичної Республіки в галузі економіки і культури, піднесення добробуту народу — це яскрава демонстрація того, на що здатні люди праці, які взяли в руки політичне керівництво суспільством. За останні 40 років Латвія воістину ступила з одного соціального світу в інший, посіла гідне місце в братній сім'ї радянських народів.

* * *

Восстановление Советской власти в Прибалтике стало поворотным пунктом в истории ее народов, в развитии народного хозяйства, общественно-политической и духовной жизни. В статье анализируются достижения трудящихся Латвийской ССР, построивших с помощью и при поддержке братских народов Советского Союза в республике общество зрелого социализма.

⁷ Там же, с. 57.

РОЗВИТОК МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ В ЛАТВІЙСЬКІЙ РСР

Відновлення Радянської влади в Латвії 1940 року відіграло важливу роль в соціально-економічному і духовному розвитку латиського народу. Сорок років, що минули відтоді, ознаменувались значними успіхами у справі комуністичного будівництва, яке трудящі Радянської Латвії у братній сім'ї народів СРСР здійснюють під керівництвом Комуністичної партії. Яскравим відображенням цього є плідне дослідження проблем марксистсько-ленінської філософської науки, яке розгорнулося в Радянській Латвії. Центром, що координує науково-дослідну роботу в галузі марксистсько-ленінської філософії в республіці, є створений при Інституті історії Академії наук Латвійської РСР сектор філософії, який нині виріс у Відділення філософії і включає відділи соціології, історії філософії, критики сучасної буржуазної ідеології.

У Відділенні філософії працюють групи по дослідженню сучасних проблем діалектичного матеріалізму, психології, філософських питань екології, наукового атеїзму. Завершується організаційний процес створення Інституту філософії і права Академії наук Латвійської РСР.

У Латвійському державному університеті ім. П. Стучки з 1966 року відкрите філософське відділення. Кафедра діалектичного матеріалізму університету здійснює координацію досліджень в галузі гносеології і діалектичної логіки. Філософські кадри республіки мають широкі можливості підвищувати свою кваліфікацію у наукових центрах Москви, Ленінграда, Києва та інших міст країни.

Програмне значення для розвитку філософських досліджень у республіці мають теоретичні документи КПРС і міжнародного комуністичного руху, програмні праці Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва.

Науковці республіки постійно керуються в творчій розробці проблем марксистсько-ленінської філософії постановами ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.), «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», а також постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів».

Постійну увагу розвитку філософської науки, як і всієї духовної культури Радянської Латвії, приділяють Компартія Латвії, її Центральний Комітет.¹

Філософи Радянської Латвії плідно розробляють проблеми історії філософії, діалектичного і історичного матеріалізму, соціології, етики, естетики, наукового атеїзму, критики буржуазної ідеології, філософську проблематику природознавства і екології та ін.

¹ Див.: Пельше А. Я. Задачи интеллигенции в борьбе с латышским буржуазным национализмом.— Рига, 1945; Пельше А. Я. Советской Латвии 25 лет.— М., 1935; Каллиберзинъ Я. Э. Советская Латвия в братской семье народов СССР.— Рига, 1948; Каллиберзинъ Я. Э. Воспитание трудящихся в духе дружбы народов.— Коммунист Советской Латвии, 1955, № 11; Восс А. Э. Вопросы воспитания трудящихся в духе пролетарского интернационализма и дружбы народов.— М., 1961; Восс А. Э. По заветам Ленина.— Рига, 1968; Восс А. Э. Советская Латвия.— М., 1978.

Основне місце серед проблем марксистсько-ленінської філософії, досліджуваних у республіці, посідають питання діалектичного і історичного матеріалізму.

Помітним явищем у філософському житті республіки 60—70-х років стало видання оригінального циклу лекцій з діалектичного матеріалізму, автором яких є один із найстаріших філософів республіки професор Е. Я. Карповіц (1892—1976 рр.). Цикл складається з шести випусків: «Філософія, її предмет і роль у суспільстві» (Рига, 1968); «Вступ в історію філософії» (Рига, 1969); «Матерія і свідомість» (Рига, 1969); «Закони діалектики» (Рига, 1970); «Основні категорії матеріалістичної діалектики» (Рига, 1970) і «Теорія пізнання» (Рига, 1970). В цих працях розглядається ряд проблем, які й донині є предметом жвавої дискусії серед дослідників-марксистів. Автор пропонує, зокрема, розв'язання проблеми відношення основних законів і категорій діалектичного матеріалізму. Категорії, на його думку, розкривають певну сторону основних законів діалектики. Цей висновок є перспективним у розв'язанні такого актуального завдання, як систематизація категорій діалектичного матеріалізму.

Органічно доповнюють згаданий цикл лекцій дослідження філософів Радянської Латвії з окремих питань діалектичного матеріалізму. Проводиться вивчення філософських проблем природознавства, проблем гносеології, діалектичної логіки. Автори виданих у республіці праць² аналізують філософські погляди окремих учених — представників природознавства, розкривають специфіку вираження законів і категорій діалектики у різних сферах природознавства.

Дослідження філософських проблем природознавства здійснене у праці В. О. Маркова «Проблема збереження і сучасна наука» (Рига, 1980), де розглядаються методологічні аспекти, пов'язані з функціонуванням принципів збереження, аналізується генезис ідеї збереження і показується її історичний розвиток.

У книжці «Роль відчуттів і сприйняття у процесі пізнання» (Рига, 1969) і в докторській дисертації «Пізнання, істинність, правильність» (1975) Ю. П. Ведін розкриває органічний зв'язок чуттєвого й раціонального в процесі пізнання і в зв'язку з цим широко аналізує пізнавальний образ як синтез наочного уявлення і думки. Спеціально аналізує Ю. П. Ведін і проблему співвідношення діалектики, логіки і теорії пізнання діалектичного матеріалізму³.

У республіці організоване видання серії збірників з проблем теорії пізнання, діалектичної логіки і філософських питань природознавства.

Деякі аспекти духовної діяльності досліджуються у працях І. А. Мейкшана. Він підкреслює, що характерною рисою відображувальних і управляючих властивостей розуму людини є не тільки єдність слова і думки, але й органічна єдність мови і нейрофізіологічних процесів, яка здатна зміцнювати безпосередньо чуттєвий момент пізнання. Взаємозв'язок матеріалізованої думки — мови і діяльності мозку робить можливим випереджаюче відображення.

² Карповіц Э. Я. Значение философских взглядов Д. И. Менделеева для открытия им периодического закона химических элементов. Автореф. дис. докт. филос. наук.— М., 1954; Марков В. А., Даненгириш Г. М. Философские вопросы механики.— Рига, 1968; Марков В. А. Философские основания термодинамики.— М., 1974; Растринги Л. А., Марков В. А. Кибернетические модели познания. Вопросы методологии.— Рига, 1976; Лицис Н. А. Философское и научное значение идей Н. И. Лобачевского.— Рига, 1976; Лицис Н. А. Ленин и философские проблемы природознавства.— Рига, 1972 (латышською мовою); Философские вопросы естествознания.— Рига, 1972.

³ Ведін Ю. П. Проблема соотношения логики, диалектики и теории познания марксизма в «Философских тетрадах» В. И. Ленина.— Учен. зап. Латв. ун-та, т. 131.

В 60—70-ті роки філософи і представники інших гуманітарних наук у Радянській Латвії активно розробляють також проблематику історичного матеріалізму і наукового комунізму. Провідне місце посідають дослідження проблем національного і інтернаціонального. Їм присвячені публікації О. І. Холмогорова, який багато років працював у Радянській Латвії, ряд дисертацій, монографій і статей⁴. Позитивною рисою праць Холмогорова є, зокрема, те, що автор широко послуговується даними конкретних соціологічних досліджень.

Регулярні соціологічні дослідження здійснюються в Латвії з 1964 року. З 1969 року проводиться підготовка соціологів на філософському відділенні Латвійського державного університету ім. П. Стучки. При Відділенні суспільних наук Академії наук Латвійської РСР в 1967 році створена Наукова рада з проблем соціологічних досліджень. В її функції входить координація соціологічних досліджень у республіці, здійснення зв'язку дослідницьких колективів і окремих соціологів з Прибалтійським відділенням Радянської соціологічної асоціації по проведенню наукових конференцій, аналізу тематики, програм, методик і узагальненню результатів соціологічних досліджень у виданнях Наукової ради⁵.

З 1976 року функціонує відділ соціології Інституту історії Академії наук Латвійської РСР. Співробітники відділу вивчають соціальну структуру соціалістичного суспільства, беруть участь у всесоюзних порівняльних дослідженнях⁶.

Відділ координує свою роботу з Інститутом соціологічних досліджень Академії наук СРСР і Інститутом соціально-економічних проблем Академії наук СРСР, а також соціологами Литви і Естонії у рамках Прибалтійського відділення Радянської соціологічної асоціації.

За останні п'ять років вийшли у світ монографії, що узагальнюють результати соціологічних досліджень у республіці⁷.

Філософи Радянської Литви досліджують і питання марксистської етики, що дістало відображення в ряді дисертацій і монографій.

Істотну увагу науковці республіки приділяють проблемам марксистсько-ленінської естетики, зокрема, з'ясуванню специфіки естетичного освоєння дійсності, аналізу закономірностей художньої творчості й мистецтва, висвітленню історії латиської естетичної думки, критичі сучасної буржуазної естетики і мистецтва, теорії і практиці естетичного виховання в Радянській Латвії⁸:

⁴ Див.: Холмогоров А. И. Единый и многонациональный.— Рига, 1970; Холмогоров А. И. Интернациональные черты советских наций.— М., 1970.

⁵ Социологические исследования: Информационный сборник по основным научным направлениям и публикациям в области социологии. Рига, 1978; Медико-социальные исследования МЗ ЛССР.— Рига, 1978.

⁶ Ашмане М., Фішмейстере Д., Вільцинш Т. Соціологічні дослідження: Питання організації і методики.— Рига, 1977 (латиською мовою); Культура і суспільство: Питання соціології культури. Рига, 1979 (латиською мовою); Социальная структура развитого социалистического общества: Тез. докл. межреспубликанской науч. конф., посвящ. 40-летию восстановления Сов. власти в Латвии.— Рига, 1980; Социально-демографические исследования семьи в республиках Советской Прибалтики.— Рига, 1980; Высшая школа как фактор изменения социальной структуры.— Рига, 1980.

⁷ Баланс времени населения Латвийской ССР.— Рига, 1976; Милиц Г., Непомнящий А. Свободное время и социальный прогресс.— Рига, 1977; Национальні відносини і інтернаціональне виховання.— Рига, 1978 (латиською мовою); Книга і читач.— Рига, 1978 (латиською мовою); Рост материального и культурного уровня сельского населения Латвийской ССР и актуальные проблемы идейно-воспитательной работы.— Рига, 1978.

⁸ Зейле П. Я. Про красу і правду життя.— Рига, 1967; Зейле П. Я. Экзистенціалізм.— Рига, 1969; Зейле П. Я. Особа і цінності.— Рига, 1979; Зейле П. Я. Естетична думка в Латвії.— Рига, 1976 (всі чотири латиською мовою).

Досліджується естетична спадщина А. В. Луначарського (монографія А. Ф. Бараненкової «А. В. Луначарський і проблеми соціалістичної естетики». Рига, 1965, латиською мовою). Викладачі вузів і наукові співробітники Академії наук Латвійської РСР підготували підручник з марксистсько-ленінської естетики.

Значне місце в дослідженнях філософів республіки посідає аналіз філософсько-соціологічних проблем екології. Це дістало відображення у виданій 1978 року колективній праці «Сучасна екологічна ситуація. Про деякі філософсько-правові проблеми». Монографія підготовлена у Відділенні філософії Інституту історії Академії наук Латвійської РСР з залученням спеціалістів із різних наукових центрів нашої країни. У книжці зроблена спроба проаналізувати широке коло проблем, пов'язаних з нинішнім етапом взаємодії суспільства й природи.

Особливо актуальним у наші дні є завдання зірвати маску «науковості» і «безпартійності» з представників сучасних буржуазних філософських шкіл, показати їх справжню реакційну суть. Цьому завданню підпорядковані видані в Латвії праці з критики буржуазної ідеології та наукового атеїзму. В 1975 році вийшла у світ книжка «Критика сучасного філософського фідеїзму», в якій міститься аналіз концепцій М. Шеллера, П. Тілліха, Х. Тіліке, Г. Маркузе, сьогочасних представників позитивізму та ін. В 1979 році читачі одержали працю «Прибалтійська реакційна еміграція сьогодні», де висвітлюється специфіка сучасного антикомунізму, розвінчуються спроби реакційних емігрантів фальсифікувати історію соціалістичного розвитку в республіці та ін. Цього ж року опубліковано збірник статей «Критика позитивістських і культурно-історичних концепцій сучасної буржуазної філософії». До нього включені статті, що розкривають ідеалістичний характер і реакційну класову суть доктрин сьогочасної буржуазної філософії: неопозитивізму, антиінтелектуалізму і скептицизму, філософії лінгвістичного аналізу, культурно-історичних теорій, сучасної філософської герменевтики, а також різноманітних буржуазних соціальних концепцій.

Критиці сучасної буржуазної ідеології присвячена монографія Л. О. Чухіної «Людина і її ціннісний світ у релігійній філософії» (Рига, 1980). В ній досліджується проблема людини в релігійно-антропологічних ученнях в умовах загальної кризи сучасного ідеалізму. Автор критично аналізує філософську антропологію М. Шеллера, релігійний антропологізм Г. Марселя і К. Ясперса, протестантську неоортодоксію К. Барта, французький персоналізм, новітні антропологічні побудови неотомістів.

Дослідження кризи релігії і церкви в капіталістичних країнах дає можливість глибше схарактеризувати суть кризових ситуацій в буржуазній ідеології і буржуазному суспільному устрої загалом і має велике значення у світлі завдань ідеологічної боротьби на нинішньому етапі. Цьому питанню присвячена книжка Я. Я. Вейша «Релігія і церква в Англії» (Москва, 1976). В ній розкривається роль релігійної ідеології в історії становлення сучасної Англії — однієї з провідних імперіалістичних держав, показується місце, яке нині займає церква у житті цієї країни. Основна увага приділяється критиці концепцій філософії протестантизму. Своє головне завдання представники наукового атеїзму в республіці вбачають у тому, щоб показати процес кризи релігійної ідеології в Латвії. Результати зробленого ними комплексного наукового аналізу цієї проблеми дістали відображення у книжці «Атеїстичне виховання. Історія, теорія, практика» (Рига, 1978, латиською мовою). В ній подається системний виклад основ наукового ате-

їзму. Основна увага в цій книзі приділена критичному аналізу діяльності на сучасному етапі тих конфесій, які поширені в республіці.

Критика філософського фідейзму і релігії здійснена у монографії Л. О. Чухіної «Про цінності справжні та гадані» (Рига, 1970), а також у низці кандидатських дисертацій. Питання історії релігії та атеїзму висвітлюються також в працях З. Балевіца та І. Вейнберга. Аналізові особливостей еволюції ідеології і діяльності поширених у республіці віросповідань присвячені наукові дослідження З. Деркевіца, А. Подмазова та ін. Проблеми психології релігії, особливості формування атеїстичної переконаності підрастаючого покоління розробляються в працях Д. Мейкшане, З. Балевіца, І. Озоліні та ін. Нині досліджуються такі актуальні проблеми, як характер поглиблення кризи релігії за сучасних умов (А. Подмазов), релігія і церква в сучасній ідеологічній боротьбі (Я. Вейш), аксіологічна проблематика релігії (Л. Чухіна), підвищення ефективності атеїстичного виховання (З. Балевіц, А. Подмазов та ін.).

Сьогодні в республіці нагромаджено значний досвід конкретно-соціологічних досліджень релігійності населення і формування науково-атеїстичного світогляду, розмаїтою стає тематика.

Результати проведених досліджень, їх теоретичні узагальнення швидко доводяться до відома активу на республіканських, зональних і районних науково-теоретичних конференціях і семінарах, а також через друковані товариством «Знання» методичні матеріали на допомогу лектору.

Протягом 60—70-х років у республіці зроблено істотний внесок у висвітлення проблем всесвітньої історії філософії, а також у вивчення особливостей розвитку прогресивної філософської думки в Латвії. Виникнення і розвиток прогресивної філософії у Латвії аналізується багатьма філософами. (П. І. Валескалі, В. А. Штейнберг, П. В. Лайзан та ін.). Книжка П. В. Лайзана «Філософські погляди новотеченців» (Рига, 1966, латиською мовою) є першим монографічним дослідженням, присвяченим аналізу поглядів представників прогресивної інтелігенції Латвії кінця ХІХ—початку ХХ ст., що дістала назву «Нова течія». З середовища цієї інтелігенції вийшли перші латиські марксистки: П. Стучка, Я. Райніс, Фр. Розінь, Я. Янсон-Браун, П. Дауге та ін. У монографіях В. А. Штейнберга⁹ досліджується еволюція філософських поглядів перших латиських марксистів П. Стучки, Фр. Розіня, Я. Янсона-Брауна, П. Дауге та ін. Вивчаючи цей процес у контексті конкретно-історично зумовленої соціальної ситуації, автор розкриває вплив ідей прогресивних мислителів Росії і Західної Європи на становлення поглядів передових представників латиської філософської думки. Особлива увага приділяється показові великого значення праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» для подолання тих помилкових положень, які на певному етапі поділяли перші латиські марксистки під впливом філософії махізму.

П. І. Валескалі у праці «Нарис розвитку прогресивної філософської і суспільно-політичної думки в Латвії» (Рига, 1967) характеризує політичну ситуацію і особливості філософського життя в буржуазній Латвії у 20—30-ті роки, показує який внесок зробили латиські марксистки в дослідження проблем марксизму-ленінізму. Він висвітлює

⁹ Штейнберг В. А. Ф. Розінь — піонер марксистської філософії в Латвії.— Рига, 1960 (латиською мовою); Філософські погляди Я. Янсона-Брауна.— Рига, 1964 (латиською мовою); Философская жизнь Латвии начала XX века (1900—1917).— Рига, 1966, та ін.

також важливі моменти розвитку марксистсько-ленінської філософії в Радянській Латвії після 1940 року.

Вивченню історичного періоду 20—30-х років присвячено чимало публікацій В. П. Самсона, де розкриваються історичні передумови і специфіка вираження ідеології фашизму в буржуазній Латвії.

Згадані та ряд інших публікацій поклали початок створенню цілісної праці з історії філософії Латвії. Це завдання сьогодні частково вже розв'язане. Відділення історії філософії при Інституті історії Академії наук Латвійської РСР разом з викладачами вузів й іншими спеціалістами працює над «Нарисами розвитку суспільної і філософської думки в Латвії». В 1976 році видано латиською мовою першу книжку «Нарисів», де характеризується розвиток філософії в Латвії до ХХ ст., в 1977 році — другу книжку, що охоплює період 1900—1920 роки; підготовлено до друку третю книжку «Нарисів», в якій аналізується розвиток філософської думки у Латвії в 1920—1940 роки. Загалом у «Нарисах» передбачається дати цілісну картину розвитку філософії в Латвії аж до наших днів.

Значним доробком у дослідження в республіці проблем історії всесвітньої філософії є книжка Е. Я. Карловіца «Класична німецька філософія» і «Вступ в історію філософії» (остання написана разом з П. В. Лайзаном). У них здійснено систематичний аналіз учень Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля і Фейербаха, дано характеристику процесу розвитку філософії від давніх часів до наших днів, показано специфіку боротьби матеріалізму проти ідеалізму на різних етапах історії філософії, розкривається якісна відмінність філософії марксизму-ленінізму від усіх попередніх форм діалектики і матеріалізму.

Істотне значення для ознайомлення громадськості Радянської Латвії з історією всесвітньої філософії має розпочате з ініціативи видавництва «Звайгзне» систематичне видання праць видатних мислителів минулого. Уже опубліковані у перекладі на латиську мову твори Цезаря і Локка (1977 р.), Декарта (1978 р.), Дідро і Вольтера (1979 р.), Платона (1980 р.). Відзначимо діяльність В. В. Заріньша, який переклав на латиську мову і написав передмови майже до всіх згаданих праць. У найближчі роки будуть видрукувані праці Кампанелли, Монтеня, Гегеля і Фейербаха.

Керуючись історичними рішеннями XXV з'їзду КПРС, іншими документами партії, доповідями й виступами Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва, філософи Радянської Латвії разом зі всіма філософами СРСР, ідучи назустріч XXVI з'їзду КПРС, зосереджують свої зусилля на дослідженні актуальних проблем сучасності.

* * *

Восстановление Советской власти в Латвии в 1940 году сыграло важную роль в общественно-экономическом и духовном развитии латышского народа. Сорок лет, прошедшие со времени этого исторического события, ознаменованы существенным развитием исследований в области марксистско-ленинской философии.

В статье освещаются важнейшие достижения философов Советской Латвии в разработке проблем диалектического и исторического материализма, социологии, этики, эстетики, научного атензма, истории философии.

ВІДДІЛЕННЯ ФІЛОСОФІЇ
ПРИ ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН ЛАТВІЙСЬКОЇ РСР

ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА І ПИТАННЯ ВІЙНИ І МИРУ

Серед найважливіших завдань глобального характеру, які стоять перед людством і розв'язання яких самим життям висувається нині у практичну площину, одне з чільних місць посідає збереження природного середовища. Бурхливий розвиток науки і техніки робить особливо актуальною проблему відношення між людьми і природою, адже і в наш час природа не втратила своєї величезної цінності і як першоджерело матеріальних благ, і як невичерпне джерело здоров'я, радості, життєвої енергії, життя кожної людини. Виховання бережного, уважного ставлення до навколишнього середовища, його охорона і поліпшення розглядається в СРСР як надзвичайно важливе загальнодержавне і народногосподарське завдання.

Зберегти нашу землю, передати її наступним поколінням в усій її красі і багатстві, не спотворену полум'ям ядерної пожежі, — ось на що спрямовані нині думки й помисли прогресивного людства. Як підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, «Радянський Союз активно підтримує міжнародні акції, спрямовані на розв'язання проблем навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів, виходячи з того, що такі акції, за нашим переконанням, сприяють досягненню цілей, які виражені в Статуті ООН і дістали своє підтвердження в Заключеному акті Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі»¹.

Піклування про збереження природи Землі, охорону здоров'я людей, поліпшення умов життя трудящих — один з визначальних факторів політичного курсу КПРС, Радянського уряду, принципова вимога, що нею керуються Радянський Союз, країни соціалістичної співдружності. «Хазяйське, дбайливе використання природних ресурсів, турбота про землю, про ліс, про ріки і чисте повітря, про рослинний і тваринний світ — усе це наша кровна комуністична справа, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев. — Ми повинні зберегти і прикрасити нашу землю для нинішніх і майбутніх поколінь радянських людей»².

Розуміння того факту, що «певне відношення до природи зумовлюється формою суспільства...»³, врахування соціально-політичного контексту будь-якої з екологічних проблем стає нині дедалі помітнішим чинником у розгортанні руху всіх людей доброї волі за мир, за збереження природного середовища існування людини. Це виявляється і в зростанні чисельності його учасників, і в організаційному зміц-

¹ Брежнев Л. І. Учасникам міжурядової конференції по освіті в галузі навколишнього середовища. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 534.

² Брежнев Л. І. П'ятдесят років великих перемог соціалізму: Доповідь і заключна промова на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, 3—4 листоп. 1967 р. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1971, т. 2, с. 99.

³ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 28.

ненні їх рядів, поліпшенні взаємодії й координації діяльності різних його загонів, у тому, що нині цей рух набирає небаченої раніше сили, політичної ваги, міжнародного авторитету.

Очолований Радянським Союзом, країнами соціалістичної співдружності рух прихильників миру поповнився протягом останніх років багатьма громадськими організаціями з різних країн світу, які метою своєї діяльності ставлять охорону і збереження, розвиток природного середовища. Неухильне зближення, злиття цих рухів є виявом того, що у свідомості народних мас в усіх географічних і соціально-політичних регіонах світу питання збереження природного середовища і проблеми захисту миру дедалі частіше розглядаються як органічно взаємопов'язані.

Крім того, протягом останнього десятиліття спостерігається активне зближення з всесвітнім рухом захисту миру організацій, «спеціалізованих» на проблемах охорони здоров'я людини. Це і відповідні організації, утворені ООН, і урядові інстанції багатьох країн світу, і, звичайно, численні громадські організації. Відповідальне ставлення їх до питань охорони здоров'я людини ґрунтується на розумінні того, що завдання збереження природи є передусім завданням самозбереження людини, яке, у свою чергу, невіддільне від розв'язання головної проблеми сучасності — збереження і зміцнення миру, дальшого поглиблення процесу розрядки міжнародної напруженості, прогресу в галузі роззброєння.

Мирне життя людства — необхідна передумова розв'язання екологічних проблем сучасності. Не можна обстоювати збереження природи, не борючись за мир проти війни. У 70-ті роки нашого століття саме завдяки послабленню міжнародної напруженості, зміцненню розрядки стали можливі численні істотні природоохоронні заходи — як на міжнародному, так і на регіональному рівнях. Були ухвалені, зокрема, міжнародна конвенція, що забороняє військовий чи будь-який інший вплив на природне середовище, прийнята за ініціативою СРСР, і європейська конвенція про недопущення забруднення повітря.

СРСР виступає за дальший розвиток міжнародного співробітництва у цій галузі, за раціональне використання природних ресурсів в інтересах усіх народів, за дбайливе ставлення людини до природи. Радянський Союз послідовно бореться проти військових приготувань і гонки озброєнь, які завдають величезної шкоди природі. Випробовування різного роду зброї, насамперед ядерної, спричинює забруднення атмосфери, знищення рослинного й тваринного світу. Так само вкрай згубним для людства є витрачання невідновлюваних природних ресурсів на виготовлення засобів масового знищення, на створення нових видів систем зброї масового знищення тощо. Саме на недопущення такого розвитку подій спрямована зовнішньополітична ініціатива, з якою нещодавно виступив СРСР, пропозиція включити до порядку денного 35-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН питання «Про історичну відповідальність держав за збереження природи Землі для нинішнього і майбутніх поколінь».

У наш час склалися реальні передумови для відвернення світових воєн і повного усунення їх з життя людства. Однак на заваді одностайному прагненню народів до миру стоять впливові політичні і економічні кола й групи в імперіалістичних країнах, різного роду реакціонери, мілітаристи і реваншисти, маоїстські поборники «революційного оновлення» світу з допомогою термоядерної зброї. Усі ці сили прагнуть будь-що підірвати міжнародний вплив ідей миру й розрядки, послабити й дезорієнтувати антимілітаристський рух.

Для цього вони застосовують багато засобів і прийомів, серед яких значне місце відведене різного ряду «теоретичним» розумуванням про те, що сучасна світова війна — це, мовляв, не така вже й трагічна для долі людства подія. Старанно підраховуються «ймовірні втрати», перелічуються «шанси на повоєнне відродження» людства, вводяться численні класифікації воєн — за потужністю руйнувань, за числом втрат, географічними масштабами, засобами ведення тощо.

Усі ці псевдонаукові сентенції мають цілком певне — передусім ідеологічне — призначення: «узвичаїти» думку про можливість і доцільність війни; розмахуючи жупелом «радянської загрози», нав'язати масовій свідомості ідею про неминучість світової воєнної пожежі.

Саме такою є псеводилема: яка війна краща, безпечніша? Те, що війни неминучі, вважається тут очевидним, питання зводиться лише до того, чи не слід віддати перевагу війнам, які несуть людині і середовищу її проживання менші втрати, зокрема змиритися з «локальними» війнами? Останнім часом вороги миру всіляко пропагують тезу про те, що й атомна війна не така вже небезпечна для людини і природи. Підкреслимо, що самі питання «Яка війна краща?» принципово хибне. Однак слід розкрити підступність і ризикованість подібних маніпулятивних чаклувань мілітаристів і експансіоністів, імперіалістичних ідеологів і пропагандистів, різного роду прихильників «гегемонізму» в міжнародних відносинах.

Отож, розглянемо, яку небезпеку для існування людини і природного середовища приховують у собі атомна і «звичайна», «тотальна» і «обмежена» («локальна») війни.

Величезна небезпека для всього живого на Землі криється в наслідках застосування атомної зброї. Атомна війна зробить неможливим існування людини на Землі, бо людина виявляється нездатною витримувати великі дози опромінення після атомних ударів. Однак мілітаристські ідеологи останнім часом твердять, що більшість людства все ж зуміє пристосуватися до нових обставин, до високого рівня радіації і виживе. Так, наприклад, войовничий антикомуністичний ідеолог Зб. Бжезінський твердить, що в атомній війні загине лише десять процентів населення, а тому буцімто вона не страшна. Експерти дійшли зовсім іншого висновку: тільки в США за такої війни загине вісімдесят процентів людей.

І до того ж питання зовсім не обмежується самою лише біологічною стороною людського організму. Сучасна техніка небачено змінила людське суспільство. Протягом життя одного покоління з'явилася атомна енергія, обчислювальні машини і їх системи, супутники і штучні матеріали особливого гатунку, гербіциди та їх похідні, кольорові телевізори і багато іншого, що було немислиме ще декілька десятиліть тому. Все це супроводилось безпрецедентним ускладненням виробництва, всієї багатогранної системи суспільного життя.

Науково-технічна революція не тільки збільшила обсяг «олюдненої природи», а й ускладнила взаємодію всередині цієї природи, з'явилися і примножуються мільйони тонких внутрішніх зв'язків. Ці зв'язки чітко функціонують в нормальних, мирних умовах, порушення ж їх може призвести до глибоких, можливо, непоправних наслідків. Наприклад, ґрунт завдяки широкому застосуванню різних добрив, гербіцидів, нової і найновішої агротехніки та ін. значно змінився нині щодо своїх характеристик і дальша його здатність родити прямо залежить від рівня культивування, усїєї структури сільськогосподарського виробництва, що і собі перебуває в найтіснішій залежності від розвитку промисловості та ін.

У наш час «олюднена природа» має такі складні зв'язки і залежності, що вилучення хоча б якогось з них є загрозливим. І. Д. Лаптев пов'язує таку можливість з навіть, здавалося б, простішою ситуацією, ніж знищення галузі виробництва. Він пише: «Зникнення якогось одного хімічного елемента або матеріального ресурсу одразу потрясе до основи всю структуру створеної людиною «другої природи», і чим складніша, досконаліша ця споруда, тим сильніше буде потрясіння»⁴. Переконаливо про це пишуть також В. Є. Давидович і Ю. О. Жданов: «Якщо завмре безперервно діючий процес спільної праці, то на іржу перетворяться машини, замуляться водосховища, заростуть канали, впадуть будинки, здичавіють і вимруть культурні рослини і тварини. Отже, речове тіло цивілізації не тільки є умовою існування людини, але й саме зумовлене її життєдіяльністю»⁵.

Думка, що ми її розвиваємо тут, не нова. Щодо Німеччини Ф. Енгельс ще у сімдесяті роки XIX ст. писав: «Від «природи» Німеччини, якою вона була в епоху переселення в неї германців, залишилось страшенно мало. Поверхня землі, клімат, рослинність, тваринний світ, навіть самі люди безконечно змінилися, і все це завдяки людській діяльності, тим часом як зміни, що відбулися за цей час у природі Німеччини без людського сприяння, мізерно малі»⁶.

Наведені приклади і висловлювання відображують певні закономірності суспільного розвитку. Так, наприклад, А. К. Астаф'єв резонно відзначає, що сама «олюднена» природа, раз виникнувши і все більше розвиваючись, стала фактором, через який людина діє у своїх взаємовідносинах з природою. Райони масового проживання людей, перетворені для їхніх потреб, становлять «локально обмежену, штучно підтримувану систему, в якій людина здійснює свою соціально-виробничу діяльність»⁷. Не можна також не погодитися і з Л. С. Абрамовим, який, говорячи про зміни в природі, зазначає, що «всюди, де людина підтримувала результати своєї праці, продовжуючи вкладати для цього нову працю, зміни ці ставали необоротними»⁸.

Людина змушена підтримувати вже досягнутий рівень функціонування середовища, зберегти набуте в її взаємовідносинах з природою через «олюднену природу», неухильно вдосконалювати їх. Порушення цієї надзвичайно складної системи спричинить катастрофічні наслідки для людини.

Атомна війна, безперечно, була б згубною для суспільного виробництва, всього суспільного життя. І було б недалекоглядно сподіватися на те, що якісь стихійні сили за певний проміжок часу зможуть повернути навколишнє середовище знову до того рівня, на якому можлива життєдіяльність людини. Атомна і воднева війни поставили б людину в умови такого середовища, де вона, напевне, не змогла б існувати, навіть якщо б вижила як біологічний організм. Щось подібне людство вже пережило, коли гинули давні цивілізації. Жодні сили не змогли повернути їм життя, і цілі регіони до сьогодні являють собою картину запустіння. Атомна війна, яка може впасти на всю земну кулю, навряд

⁴ Лаптев І. Д. Разум и биосфера.— В кн.: Проблемы оптимизации в экологии. М.: Наука, 1978, с. 45.

⁵ Давидович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры.— Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1979, с. 123.

⁶ Енгельс Ф. Диалектика природы.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 507.

⁷ Астафьев А. К. Системный подход к регуляции природной среды.— Вопросы философии, 1977, № 2, с. 72.

⁸ Абрамов Л. С. Равновесие и устойчивость в природе и оптимизация окружающей среды.— В кн.: Проблема оптимизации в экологии. М.: Наука, 1978, с. 195.

чи дозволить відродитися людству — районів, які не зачепить велика біда, просто не залишиться на планеті.

За деякими оцінками, загальний ядерний потенціал провідних держав сьогодні приблизно відповідає мільйону бомб, подібних тій, яка була скинута на Хіросіму, і тому не потрібна велика фантазія, щоб уявити, що може статися, якщо цей потенціал буде пущений в хід.

У квітні 1980 року на зустрічі в Парижі представники комуністичних партій Європи звернулися до народів європейських країн із закликом «За мир і роззброєння». В ньому недвозначно йдеться про те, що прискорення гонки озброєнь, створення нових ядерних арсеналів в Європі породжує «можливість загибелі цього району земної кулі».

Небезпека ядерної війни усвідомлюється сьогодні всіма реально мислячими людьми, серед них чимало буржуазних політичних і громадських діячів, служителів релігійних культів. Значний внесок в антивоєнний рух роблять прогресивні учені. Так, на початку 1980 року учасники симпозиуму на тему про наслідки термоядерної війни, що відбувся у Кембріджі, штат Масахусетс, США, прийняли заяву, звернену до президента США Дж. Картера і Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнева. Під нею поставили підписи 654 відомі діячі американської науки і медицини. У цій заяві, озаглавленій «Небезпека і ядерна війна», зокрема, говориться: «Як лікарі, вчені і зацікавлені громадяни, стривожені виниклою на міжнародній арені політичною обстановкою, в якій ядерну війну виставляють як «мислиму» можливість, ми, на підставі медичних і наукових аналізів, змушені знову попередити, що в результаті ядерної війни, хоча б навіть «обмеженої», загине, дістане поразення або захворіє таке безпрецедентне число людей, яке ніколи не спостерігалось в історії людства».

Радіоактивні опади, які поширяться по всьому світові, спричинять зараження місцевості на більшій частині земної кулі протягом життя багатьох поколінь, і атмосферні впливи завдадуть серйозної шкоди всьому живому»⁹.

У своїй відповіді товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що він цілком поділяє занепокоєність учених долею людства у зв'язку із загрозою ядерної війни, і знову підтвердив позицію Радянського Союзу, що «виступає за припинення гонки озброєнь і проти ядерного конфлікту»¹⁰.

Зовсім іншою виявилася позиція адміністрації Картера. На словах вона всіляко розписала свою повагу до «прав людини», у тому числі до її права на мир і мирне майбутнє, однак на ділі — як з'ясувалося через півроку — готувала «нову стратегічну доктрину», відверто мілітаристський документ, що нині зажив сумної слави під назвою «президентська директива № 59». З його сторінок чітко постає традиційне для мілітаристів прагнення призвичаїти світову громадську думку до твердження про ймовірність і навіть «доцільність» «превентивного ядерного удару». Робиться спроба за розумуваннями про «можливість свідомого контролю за ядерним конфліктом», з допомогою якого можна, мовляв, вести «локальну» війну, приховати той очевидний факт, що в наші дні будь-яка ядерна сутичка неодмінно переросте у світову катастрофу. Головна суть «нової ядерної стратегії» фактично зводиться до того, підкреслив у своїй промові в Алма-Аті 29 серпня цього року товариш Л. І. Брежнев, «щоб зробити саму ідею ядерної війни немов

⁹ Правда, 1980, 23 марта.

¹⁰ Див. там же.

би більш прийнятною для громадської думки. Цьому і служать міркування про нібито «обмежене», «часткове» застосування ядерної зброї, які не мають нічого спільного з реальністю і лише вводять в оману людей. Вкрай небезпечна для народів усього світу політика. Навіть важко уявити собі, що вона виходить від уряду країни, яка підписала угоду з Радянським Союзом про відвернення ядерної війни. Не випадково цей крок Вашингтона зустрів гнівне засудження широких громадсько-політичних кіл у світі»¹¹.

Досвід історії останніх десятиліть показав, що в світі є сили і вони дедалі міцніють, здатні поставити перепону атомній війні. Не один раз агресивним колам і проповідникам атомної війни доводилося відступати під могутнім напором миролюбних сил. Політика КПРС, Радянського Союзу, країн соціалістичної співдружності щоразу виявлялися вирішальним фактором у руйнуванні планів мілітаристів, у боротьбі за мир на Землі. Радянські люди не раз на ділі доводили, що їхня воля у цій боротьбі непохитна, що вони завжди готові постояти за нашу соціалістичну Вітчизну, за все те, що створене самовідданою працею радянського народу, що вони не шкодують сил для того, щоб забезпечити мир і безпеку перед лицем будь-якої загрози з боку імперіалістичних і воєнничих шовіністичних кіл.

Правлячі політичні кола в країнах капіталізму, реакціонери і гегемоністи, які намагаються приспати пильність народів світу байками про те, що будімо атомна або воднева війна не такі вже небезпечні для людства і навіть нібито (як твердять маоїсти) послужать «прологом до загальної перемоги комунізму», — всі вони є фактично найлютішими ворогами людства, противниками його безпеки, його майбутнього. Це їхнє ставлення до миру не зазнає істотних змін і в тому разі, коли в спектрі мілітаристських концепцій буржуазних ідеологів з'являються і такі, згідно з якими атомна і воднева війни визнаються справді небезпечними для долі людства і навколишнього середовища. Адже, як правило, за альтернативу ядерній війні в них правлять «локальні» війни із застосуванням «звичайної» зброї. Цинічно вихваляють ці «миротворці» новий, нейтронний засіб знищення людства і всього живого як «винятково чистий». Це не тільки глибоке і небезпечне заблудження, а й свідоме введення в оману громадської думки. В будь-якій війні гинуть люди і руйнується навколишнє середовище. Та й завдання шкоди середовищу нині дедалі частіше стає частиною воєнної тактики і навіть стратегії агресорів.

Тому тут доречно сказати про деякі види «звичайної» зброї, небезпека якої для людини і середовища на фоні постійної загрози застосування ядерних і водневих бомб іноді недооцінюється, хоча є не меншою. Це передусім зброя невивіркованої дії: боеприпаси уповільненої дії, бомби касетного типу, запальні (включаючи напалм), осколкові міни неспрямованої дії і різні міни-пастки.

Касетна бомба, наприклад, розкривається у повітрі і розкидає над обширною територією велику кількість гранат чи бомб меншого калібру. Вона може також розсіювати запальні, хімічні і біологічні речовини. Боеприпаси з голчастим наповненням містять звичайно сталеві кульки або невеликі стріли (деякі ракетні боеголовки мають в собі до 6000 таких убивчих елементів). Бомба об'ємного вибуху здатна утворювати хмари, що складаються з горючих газів або з часток алюмінію і магнію в аерозольному стані, які детонують, змішуючись з певною кількістю

¹¹ Брежнев Л. І. Промова на урочистому засіданні в Алма-Аті, присвячена 60-річчю Казахської РСР, 29 серп. 1980 р. — Рад. Україна, 1980, 30 серпня.

кисню. Хмари цієї суміші можуть поширюватися на великі простори і, природно, здатні знищувати там все живе. Навіть «проста» 241-кілограмова бомба залишає спалену землю, позбавлену всього живого, в зоні близько 0,01 га¹².

Багато з цих видів зброї стали атрибутом «локальних» війн, а такі війни в епоху науково-технічної революції, як показують факти, завдають непоправної шкоди людині і середовищу.

Бомбардування сучасною авіацією залишають після себе величезні воронки, кратери та інші пошкодження земного покриву, роблять культивовані поля зовсім непридатними. Наприкінці 60-х років, коли американці застосували у В'єтнамі так звані «килимові» бомбардування, авіація США скидала до 2500 бомб на добу і до 129 000 на місяць; від бомб і снарядів агресора в Індокитаї утворилося майже 250 мільйонів воронок, які понівечили, частково цілком зробили непридатною площу в 148 000 гектарів. Як наслідок сталося згубне переміщення ґрунту і підґрунту, загальний обсяг якого становить близько трьох мільярдів кубічних метрів. Надовго були зруйновані іригаційні споруди, транспортні шляхи, великі міста, взагалі місця проживання людей.

Протягом усього періоду американської агресії на територію В'єтнаму, Лаосу, Кампучії було скинуто за різними підрахунками від 14 до 21 мільйона тон вибухових речовин підвищеної потужності. Це понад 300 кілограмів на кожного з жителів цих країн. Порівняльні дані промовляють про те, що це в 14 разів перевищує кількість вибухівки в розрахунку на душу населення, скинутої американською і англійською авіацією на Німеччину, Італію і Японію в роки другої світової війни.

Один з американських кореспондентів, який побачив землі півдня Лаосу, сказав, що вони, всі зриті кратерами і воронками, нагадували «зворотний бік Місяця».

Такі масштаби і ціна тільки однієї з «локальних війн» — агресії США в Індокитаї.

Американська воєнщина ретельно готувалася до безславно програної війни в Індокитаї, яку нерідко для заспокоєння громадської думки іменували «локальною». Разом із «звичайною» зброєю готувалося і застосування хімічних засобів знищення. І вони були застосовані. Пентагон тоді прикривався тим, що свої дії називав «експериментами» і відповідно до цього відрядив до Сайгона в 1961 році комісію з фальшивою вивіскою — «комісія для спостереження і вивчення топографії Південного В'єтнаму». Насправді ж одним із завдань цієї комісії був відбір районів для здійснення «експериментів» з розсіюванням отруйних речовин.

Навіть неповні дані засвідчують жахливі масштаби цієї злочинної акції і її наслідків у період 1961—1969 років, коли американські агресори систематично застосовували надзвичайно небезпечні і сильно діючі на людину і середовище гербіциди і дефоліанти. Від спеціального гербіциду, що містить дуже шкідливий штучно синтезований елемент діоксин, потерпіли тисячі людей, які або вже померли або дістали невиліковні хвороби. Діоксин, крім усього іншого, спричинює в людини прискорений процес ракового захворювання печінки. Він є найтоксичнішим синтетичним хімікатом, відомим людству. Зараження діоксином, здебільшого смертельного, не уникнули і деякі американські солдати, які воювали у В'єтнамі.

¹² Гиляров М. С. Суровый обвинительный акт.— Вестник АН СССР, 1978, № 1, с. 140.

Спеціалісти одностайні у своїй думці про виняткову небезпечність для середовища і самої людини хімікалію діоксину. Аварія в Севезо (Італія) на заводі «Ікмеза» 10 липня 1976 року, коли вибухнув перегрітий реактор і з нього вирвалася хмара отруйного газу діоксину, дала нові докази його надзвичайної згубності. Довелося евакуювати жителів. Сотні людей дістали невиліковні форми хвороби шкіри. Зростає число новонароджених з тяжкими вадами.

Американські корпорації («Dow Chemical» та ін.) своїм виробництвом хімікалію вже завдали шкоди населенню, яке проживає поблизу. Діоксин виявився у молоці матерів-годувальниць. Під тиском стурбованої громадської думки Агентство по захисту середовища США було змушене розпочати розслідування, власне кажучи, надзвичайного становища, створеного американськими монополіями в ході агресивної «локальної» війни у В'єтнамі. За твердженням помічника адміністратора цього Агентства, «є доволі доказів, щоб зупинити процес дальшого впливу хімікатом доти, поки питання буде з'ясоване»¹³, і в зв'язку з цим треба серйозно вивчити в самих Сполучених Штатах стан ґрунту, води, перевірити склад материнського молока тощо.

Застосування американськими агресорами особливо небезпечних гербіцидів і дефоліантів на території Південного В'єтнаму спричинило загибель 25 процентів лісових масивів. А кожний гектар лісу за добу забезпечує киснем життєдіяльність двохсот чоловік. Скільки ж мільйонів людей Південно-Східної Азії було позбавлено нормальної дози кисню внаслідок цієї, так званої локальної війни. За аж ніяк не повними даними з 1961 до 1969 року хімічними службами Пентагону лише в одному Південному В'єтнамі було «оброблено» отруйними речовинами 13 тисяч квадратних кілометрів земельних угідь (43 проценти всіх культивованих площ) і 2,5 тисячі квадратних кілометрів джунглів і садів (44 проценти всіх лісових масивів)¹⁴. Ці та інші операції становили частину великої програми США, яка в секретних документах цинічно іменувалася «програмою позбавлення продовольства».

За даними Національної академії наук США, з 1965 до 1970 року на територію Південного В'єтнаму було скинуто 70 мільйонів тонн різних хімічних речовин. «Обробки» зазнали лісові райони, посівні площі. Ці варварські методи боротьби з противником у «звичайній» війні знизили обсяг сільськогосподарського виробництва на 40 процентів.

Хімічна війна США в Індокитаї мала далекосяжні і навіть незворотні наслідки. А. Вестінг, зазначаючи, що американські війська «вилити» на рослинність цього краю, здебільшого на територію В'єтнаму, 55 мільйонів кілограмів (у переліченні на активне начало) різних гербіцидів, пише, що в підсумку «на величезних площах загинули рослинність, тваринний світ, розвинулись процеси визолоювання ґрунту і вимивання з нього живильних речовин, а звідси — його збіднення і деградація екосистем»¹⁵. При цьому не враховується шкода, завдана здоров'ю населення, яке зазнало «гербіцидних атак». В інших документальних матеріалах підкреслюється, що, оскільки знищене в хімічний спосіб листя втрачає живильні властивості і, потрапляючи в ґрунт, не піддається звичайному біологічному циклу, можна припустити, що в отруєних районах станеться заміна традиційної рослинності примітивнішою. За оцінкою учених, ліквідація наслідків застосування дефоліантів і гербіцидів тільки в окремих районах В'єтнаму потребуватиме щонайменше 20 років. Приблизна матеріальна шкода, пов'язана із

¹³ World Magazine, 1979, July 12, p. 17.

¹⁴ Див.: Правда, 1980, 9 январа.

¹⁵ Цит. за М. С. Гиляровим, с. 140.

хімічним знищенням лісів у цій країні, оцінюється у 500 мільйонів доларів¹⁶.

Безпосереднього впливу американської хімічної зброї зазнали тоді 1,3 мільйона чоловік, в яких з'явилися тяжкі хронічні захворювання, зокрема нервово-паралітичні, кишково-шлункові і очні. Багато людей загинуло. «Систематично проваджені протягом ряду років повторні обстеження жертв жахливих «експериментів» Пентагону, здійснювані в'єтнамськими лікарями, зокрема відомим хірургом Тон Тхат Тунгом, — писалося в «Правді», — дають підставу стверджувати, — що тривалий вплив позначився на нервовій діяльності людей і призвів до різкого багатократного збільшення числа ракових захворювань.

Багато жінок, які зазнали на собі дії американських отруйних речовин, народжують калік. Під загрозу подставлене майбутнє тисяч і тисяч сімей»¹⁷.

Ретельні дослідження на місці, уважні багаторічні спостереження показали, що антилюдяні американські «експерименти» зробили згубний вплив на екологічну обстановку всієї Південно-Східної Азії. Розширюється ерозія оголених шарів землі, внаслідок порушення екологічної рівноваги на Індокитайському півострові останніми роками спостерігаються небувалі пилові бурі і посухи, катастрофічні поводи. Треба врахувати, що тропічні ліси як екологічна система взагалі мають обмежені можливості самовідновлення, тому комплексний вплив на них гербіцидами, дефоліантами, випалюванням та ін. створює вкрай тяжке екологічне становище, виправлення якого — проблема виняткової складності. А. Вестінг резюмує: «Вологі тропічні ліси не можуть протистояти людині, озброєній сучасною технікою, хімією і, врешті, бойовими засобами»¹⁸.

Навіть така короточасна «локальна» війна, як напад китайських агресорів на соціалістичний В'єтнам у 1979 році, була використана загарбниками для отруєння джерел води, що спричинило численні жертви серед мирного населення. Китайці, щоправда, не змогли розширити масштаби застосування хімічних речовин, бо не мають сучасної техніки, але показові вже самі їхні спроби викликати «екологічний шок».

Незважаючи на те, що хімічні речовини не належать до звичайної зброї, «локальні» війни створюють лазівку для агресорів у використанні цих особливо небезпечних засобів, надають їм чималі можливості в застосуванні таких форм ведення війни, які заборонені ООН і Женевською конференцією. І треба зазначити, що агресори роблять усе, щоб зберегти ці можливості. Так, наприклад, США багато років уперто саботують переговори в Женеві про укладення міжнародної конвенції, що цілком і повністю забороняє хімічну зброю.

Ми згадували тут про тяжкі наслідки застосування хімічної зброї для навколишнього середовища і життя мільйонів людей. Але річ у тім, що імперіалістичні агресори в «локальних» війнах використовують і багато інших видів екологічно небезпечних засобів, зокрема вони систематично вдавалися до нападу. На великих площах джунглів особливим чином здійснювалися підпали для створення «вогняних бур», що рухалися із швидкістю до 200 кілометрів на годину. Напад, який вживався для цього, був «удосконалений» варіантом смертоносної рідини, в яку для поліпшення займання додавалися магній і фосфор. Темпера-

¹⁶ Див.: Матеріали лектору, пропагандисту, агітатору.— М., 1978, вып. 7, с. 73.

¹⁷ Правда, 1980, 9 януаря.

¹⁸ Вестінг А. Военное воздействие на окружающую среду.— Мир науки, 1978, т. XXII, № 1, с. 30.

тура горіння сягала 2000 градусів. Суміш була достатньо рідкою, щоб розбризкуватися під час вибуху на велику відстань, і водночас достатньо липкою, щоб триматися на всякому предметі, на який вона потрапила. У 1969 році американським напалмом були «оброблені» лани в лаоській провінції Саміа. Досі на цих полях не з'явилось зелені.

Сучасні агресори вигадують для «звичайної» війни все нові засоби знищення, спрямовані проти людини і природного середовища, і намагаються виставити їх як зовсім «невразливі», «невинні». Один з них американці самі назвали методом «скальпування» лісових масивів. Тут за знищувальні засоби правлять не бомби і снаряди, не хімікалії. Але спеціально сконструйовані і виготовлені потужні бронетранспортери, бульдозери, трактори із спеціальним лезом, яке і назву дістало відповідну зовсім не мирному призначенню — «римський меч», дозволили агресорам чинити величезну шкоду, виправдовуючи свої дії «безневинністю» засобів. Насправді ж 30 таких машин протягом дня вирізають до 40 гектарів джунглів і 160 гектарів перелісків, повністю оголюючи ґрунт. Під час агресії США у В'єтнамі в такий спосіб було знищено близько 325 тисяч гектарів лісів. Усього у ті роки було цілком змєтено з лиця землі 586 тисяч гектарів тропічних лісів і частково пошкоджено близько 5,5 мільйона гектарів. «Американська воєнщина, — пише академік М. С. Гіляров, — розцінила застосування «римського меча» як видатне нововведення. Це варварське «нововведення» спричинило тяжкі руйнування місцевих екосистем»¹⁹.

Отож, сучасна «локальна» війна навіть без застосування атомної і водневої зброї, а лише з уведенням «новітніх» засобів становить величезну небезпеку, призводить до незворотних екологічних наслідків. Адже до числа цих засобів належать і штучно викликані землетруси, цунамі, зміни напряму руху ураганів, і цілеспрямоване порушення екологічного балансу якогось району, вплив на погоду (хмари, опади, циклони, шторми), клімат (океанічні течії, озонний шар та іоносферу тощо), і «зброя пошкодження ендокринної системи», «зброя стерилізації» та ін. Багато з таких видів розробляються в країнах капіталізму, а деякі вже застосовувалися. Ще в 1946 р. США почали розробку «метеорологічних» способів ведення війни. До цього залучались лабораторії компанії «Дженерал електрик», а пізніше — міністерство внутрішніх справ, НАСА, Національний науковий фонд, Пентагон, ВПС, ВМС, представники міністерства сільського господарства і міністерства охорони здоров'я. Досліджувались передусім методи створення і розсіювання холодних і теплих туманів, теплих слоїстих хмар високої повторюваності, створення сильних гроз, градовипадання. У період від 1967 до 1972 року американцями було здійснено 2600 операцій для створення штучних опадів, під час яких було витрачено близько 50 000 каністр йодистого срібла і йодистого свинцю, основних компонентів, що викликають зливи і дощі.

Наукова громадськість світу зрозуміла небезпеку таких «експериментів» і такого напрямку дій, величезну шкоду їх для людей і природного середовища. Досліджуючи наслідки здійснюваного військами США у 1966—1972 роках щорічного викликання дощів над Індокитаєм із застосуванням для конденсації хмар йодистого срібла і йодистого свинцю, А. Вестінг відзначив, що в такий спосіб досягалося подовження періоду дощів, а це сприяло розмноженню комах-кровососів, переносників хвороб. Крім того, йодистий свинець, що містився в опадах, знищував рибу, птахів, багатьох інших тварин. Руйнування ж

¹⁹ Вісник АН СРСР, 1978, № 1, с. 140.

іригаційної системи, яке порушило водний баланс, призвело до посилення ерозії ґрунту. Американський зоолог У. Т. Едмонс у зв'язку з цим попереджав: якщо в будь-якому районі збільшаться опади, то, напевне, зросте і поверхневий стік, а вплив на організми, що живуть у водостоках, може бути незрівнянно сильніший, ніж поверхневі ефекти.

Американський імперіалізм застосував і цей метод боротьби у В'єтнамі, розміри його згубних наслідків нині ще навіть важко визначити, бо ці наслідки не обмежуються територією воєнних дій і багатьма своїми сторонами можуть виявитися значно пізніше, але є думка, що їхній вплив на природне середовище можна порівняти з результатами атомних бомбардувань. Про це заявило і Метеорологічне управління СРВ.

Не випадково саме в роки американської інтервенції в Індокитаї у дослідженнях, де розглядалися її наслідки, з'явився термін «екоцид», яким позначалися всілякі порушення середовища, вчинені агресорами в Індокитаї. На жаль, і сьогодні ще існують причини, з яких цей термін не зникає з ужитку, а винуватці згубних явищ екоциду продовжують свою злочинну діяльність, про що свідчить, зокрема, закидання американцями отруйних речовин на територію Афганістану.

Отже, всі «локальні» війни, розпалювані імперіалізмом, окрім економічної і політичної сторін, мають ще й таку, як «антйекологічна». Вперше це визначення було вжите стосовно війни США проти народів Індокитаю, бо саме ця війна вперше в історії призвела до серйозних екологічних порушень. І ці порушення були результатом умисної політики агресора і здійснювалися вже в той час, коли люди в усьому світі прийшли до глибокого розуміння взаємозв'язку людини і природи, необхідності всемірної охорони навколишнього середовища.

У наш час внаслідок застосування новітніх досягнень науки і техніки у військовій справі війни загрожують знищенням людини і руйнуванням природного середовища. Тому збереження життя людини і нормальних природних умов її існування потребує рішучої заборони виробництва, випробувань і використання ядерної зброї, засобів масового знищення, всілякого стримування і припинення гонки озброєнь, цілковитого і загального роззброєння.

Ці благородні цілі має політика Радянської країни, політичний курс Комуністичної партії Радянського Союзу, яка проголосила у своїй Програмі: «Знищити війни, утвердити вічний мир на землі — історична місія комунізму»²⁰. Неухильне прагнення СРСР, країн соціалістичної співдружності до цієї мети, їхня миролюбність дістають нині дедалі ширшу підтримку в світі. У 1920 році В. І. Ленін підкреслив: «...Нашу мирну політику схвалює величезна більшість населення землі»²¹. Сьогодні світова соціалістична система стала природним центром притягання всіх миролюбних сил планети. Число прихильників миру, людей, які підтримують радянську політику розрядки, пропозиції про роззброєння, збільшується день у день, а їхні виступи набувають дедалі більшої ефективності. У такій всеосяжній, дружній протидії людей доброї волі мілітаризмові, агресії, війні — запорука перемоги справи миру, запорука успіху боротьби за збереження і поліпшення природного середовища — коліски і умови існування людини.

²⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. — К.: Політвидав України, 1977, с. 52.

²¹ Ленін В. І. Доповідь на I Всеросійському з'їзді трудових козаків. — Повне зібр. творів, т. 40, с. 171.

Прогресс общества, развитие культуры, охрана здоровья людей и сохранение экологического баланса находятся в прямом противоречии с агрессивными войнами, с «новейшими» средствами и способами их ведения. Ни атомная или водородная война, на которую делают ставку империалистические круги, китайские гегемонисты, ни война «локальная», ведущаяся с применением «обычного» оружия, не могут быть оправданы. Войны, усиление гонки вооружений, милитаризация экономики и т. д. — все это наносит непоправимый ущерб человеку и среде его обитания, экологическому равновесию. Применение науки и техники в военных целях многократно усиливает эту опасность.

Атомное и водородное оружие в наше время превращается из средства войны в оружие, направленное на уничтожение человека как биологического вида, на разрушение природной среды. С другой стороны, «локальные» войны, всегда таящие в себе возможность перерастания в мировую войну, чреватые тяжелыми, а нередко и необратимыми для человека и природной среды последствиями, независимо от типа применяемого оружия.

Постоянный и прочный мир между государствами и народами, мир как вид международных отношений не имеет в наше время разумной альтернативы, ибо только он может обеспечить прогресс, охрану и улучшение природной среды обитания человека.

Я. С. БРОЛІШ

ФОРМУВАННЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТСЬКОЇ ЗРІЛОСТІ ЛЮДИНИ

Радянське суспільство досягло високого ступеня соціальної зрілості. Цим рівною мірою характеризується як його економічне і політичне життя, так і всі галузі соціальних відносин і духовної сфери. Усе це дістало глибокий вияв у документах XXV з'їзду КПРС, у постановках Центрального Комітету КПРС, в матеріалах обговорення і прийняття нової Конституції і самому Основному Закону Радянського Союзу.

Серед найважливіших всесвітньо-історичних досягнень суспільства розвинутого соціалізму, побудованого в нашій країні, є становлення і функціонування принципово нової історичної, соціально-політичної, багатонаціональної і глибоко інтернаціональної спільності людей — радянського народу, яка склалася «на основі зближення всіх класів і соціальних верств, юридичної і фактичної рівності всіх націй і народностей, їх братерського співробітництва»¹.

Одна з найістотніших якостей радянського народу — високий рівень його інтернаціоналістської зрілості, що виявляється в усіх формах життєдіяльності нової історичної спільності, в соціалістичному способі життя. Інтернаціоналістська зрілість, будучи складним, багатограним соціальним явищем, є невід'ємною стороною соціальної зрілості як усього суспільства загалом, так і кожної спільності, групи, кожної особи. Це, так би мовити, ядро соціальної зрілості. Саме тому в партійних документах наголошується, що інтернаціоналістське виховання повсюдно виступає як справа величезного і політичного, і виховного значення, що «утвердження в свідомості трудящих; насамперед молодого по-

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К.: Політвидав України, 1977, с. 4.

коління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму... було і залишається одним з найважливіших завдань партії»².

У Постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» знову підкреслюється, що серцевиною цієї роботи було і лишається формування у радянських людей наукового світогляду, беззавітної відданості справі партії, комуністичним ідеалам, любові до соціалістичної Вітчизни, пролетарського інтернаціоналізму»³.

Інтернаціоналістська зрілість радянського народу, суспільних класів і соціальних верств, націй і народностей формується і поглиблюється під впливом як об'єктивних умов, так і суб'єктивного фактора в їх тісній діалектичній взаємодії. Формування інтернаціоналістської зрілості об'єкта виховання у «вузькому», власному розумінні слова (під впливом суб'єктивного фактора) прийнято позначати терміном «інтернаціоналістське виховання»⁴, уведеним в науковий комунізм В. І. Ленінінм. Нерідко замість нього (і в його значенні) вживають також інші терміни, зокрема «інтернаціональне виховання», «виховання в душі пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму», «виховання в душі дружби народів» тощо.

Основною метою інтернаціоналістського виховання є досягнення високого рівня інтернаціоналістської зрілості радянської людини. Формування такої зрілості — веління соціального прогресу нашої епохи, неодмінна умова побудови комуністичного суспільства, дальшого розвитку радянських націй і народностей, повсюдного утвердження соціально-політичної, моральної й інтернаціональної єдності нашого народу, вдосконалення і зміцнення соціалістичного способу життя, який, будучи інтернаціоналістським за змістом і спрямованістю і інтернаціональним (міжнародним) за значенням, в усій повноті виявляється в багатонаціональному середовищі. Формування інтернаціоналістської зрілості є закономірністю соціалістичного суспільного розвитку, який стосується не тільки духовного життя суспільства, а й усіх інших форм його життєдіяльності. На етапі зрілого соціалізму формування інтернаціоналістської зрілості — не просто добре побажання. Як підкреслюється в Основному Законі СРСР, воно стає безпосереднім обов'язком усіх громадян суспільства⁵.

Інтернаціоналістська зрілість — висока науково-світоглядна, ідейно-політична, психологічна, моральна і волява постійно зростаюча готовність (стан) особи, колективу, соціальної верстви, соціальної (соціально-класової і соціально-етнічної) спільності, суспільства загалом виконувати певні соціальні ролі і норми для досягнення цілей пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, стабільна свідомо готовність жити, творити, чинити і діяти завжди і всюди відповідно до ідей і принципів інтернаціоналізму, з максимальною віддачею виконувати єдиний інтернаціональний обов'язок.

Як бачимо, зміст інтернаціоналістської зрілості охоплює цілий комплекс якостей і дій. Складність структури цього явища і визначає основні напрями і завдання інтернаціоналістського виховання. Одним з головних, провідних компонентів інтернаціоналістської зрілості є наукова

² Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС.— В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 84.

³ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: [Пост. ЦК КПРС, 26 квітня 1979 р.] — К.: Політвидав України, 1979, с. 9.

⁴ Див.: Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення.— Повне збір. творів, т. 30, с. 41.

⁵ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, ст. 30, 36, 64, 69 та ін.

«інтернаціоналістська свідомість»⁶ (її ідеологічний рівень), інтернаціоналістська переконаність особи, що ґрунтується на науковому світогляді і передбачає глибоке осмислення об'єктивного процесу інтернаціоналізації всіх сторін суспільного життя, усвідомлення закономірного характеру процесів розвитку суспільно-класових і соціально-етнічних спільностей людей, їх взаємовідносин, правильне розуміння діалектики національного і інтернаціонального. Інтернаціоналістська переконаність незмінно передбачає високий науково-теоретичний рівень політичної свідомості, розуміння цілей, завдань і вимог пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, значення дружби народів для побудови соціалізму і комунізму. Про зрілість людини-інтернаціоналіста свідчать її діяльність, поведінка, глибока свідомість інтернаціонального обов'язку і виконання його в повсякденній життєдіяльності. Саме на розвиток і утвердження інтернаціоналістської свідомості націлює радянських людей XXV з'їзд КПРС. Треба відзначити, що, хоча інтернаціоналістська свідомість та переконаність і є найголовнішим компонентом інтернаціоналістської зрілості, однак цим зовсім не вичерпується зміст останньої. Вона незмінно включає в себе — у найтіснішому взаємозв'язку з інтернаціоналістською свідомістю (на рівні ідеології) — сферу соціальної психології, настрої, глибокі інтернаціоналістичні почуття людей. Інтернаціоналістській зрілості радянської людини притаманне якнайщільніше злиття національної свідомості і інтернаціоналістських почуттів — зокрема «сім'ї єдиної» народів СРСР, свідомості належності до сім'ї трудящих країн соціалістичної співдружності. Їй властиве розуміння необхідності якнайміцнішого згуртування з міжнародним робітничим класом, зі всіма силами, що борються за мир і соціальний прогрес на Землі. Інтернаціоналістська зрілість радянських людей характеризується і наявністю високорозвиненого почуття загально-радянської (загальнонаціональної) гордості. Структурі змісту інтернаціоналістської зрілості притаманна висока інтернаціоналістична моральність, тактовність, глибока повага до людей праці усіх національностей. Безумовно, важливим складовим компонентом інтернаціоналістської зрілості є інтернаціоналістські вчинки, дії, діяльність, причому — свідомо, активна, максимально ефективна інтернаціоналістська діяльність.

Аналіз структури, змісту інтернаціоналістської зрілості дає підставу говорити про її «рівні», «зрізи»⁷.

Під «рівнями», «зрізами» інтернаціоналістської зрілості розуміється той чи той ступінь її розвитку, що характеризується наявністю певних структурних компонентів. Відсутність або деформація якогось з компонентів структури інтернаціоналістської зрілості в об'єкта виховання свідчить, що з його боку можливі випадки відступу від вимог і принципів соціалістичного інтернаціоналізму і моменти непослідовності в реалізації марксистсько-ленінської політики партії. Врахування «рівнів» інтернаціоналістської зрілості особи, колективу, соціальних груп і спіль-

⁶ Питання інтернаціоналістської свідомості глибоко і всебічно розкриті у працях: Аношкин И. Ф. Интернационализм внутренней политики КПСС.— М.: Политгиздат, 1975; Джунусов М. С. Социально-политическая сущность интернационального воспитания.— В кн.: Вопросы интернационального воспитания. М.: Знание, 1970, вып. 1; Куличенко М. И. Укрепление интернационального единства советского общества.— К.: Политгиздат, 1976; Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях.— М.: Политгиздат, 1972; Серова И. И. Сила, сплачивающая воедино.— Минск: Изд-во БГУ, 1975.

⁷ В літературі іноді зустрічається термін «рівні інтернаціоналістської вихованості». На наш погляд, інтернаціоналістська зрілість — це все ж явище якісно вищого порядку, ніж «інтернаціоналістська вихованість».

ностей — одна з неодмінних вимог наукової організації інтернаціоналістського виховання. Адже інтернаціоналістська зрілість є основною метою інтернаціоналістського виховання, його підсумковим результатом.

Правильне розуміння суті інтернаціоналістської зрілості — одна з основних методологічних передумов для аналізу процесу інтернаціоналістського виховання. Виховання в душі марксистсько-ленінської ідеології, наукового світогляду, в душі пролетарської психології, комуністичної моральності слугує основним засобом формування і розвитку інтернаціоналістської зрілості і соціалістичного суспільства загалом, і кожної особи зокрема. Крім того, розвиток інтернаціоналістської зрілості — перманентний процес, оскільки інтернаціоналістське виховання — це планомірно-систематичний педагогічний вплив на почуття, волю і норови людей з метою перетворення ідей і принципів соціалістичного інтернаціоналізму на глибокі і міцні переконання і усвідомлені норми поведінки і дії в усіх сферах їх життєдіяльності. Він має ще й таку важливу особливість, як відносність розподілу ролей (суб'єкт — об'єкт). Вихователь і виховуваний часто міняються ролями — і це відбувається в рамках кожного соціалістичного колективу, групи, спільності, бо сфери діяльності, соціальної активності людини в умовах соціалізму надзвичайно широкі і різнобічні, а люди вступають в соціальні відносини, де їм належать ролі і суб'єкта і об'єкта. Завдяки цій особливості інтернаціоналістська зрілість у соціалістичному суспільстві швидко формується і розвивається.

За роки будівництва соціалізму в нашій країні нагромаджений величезний досвід у формуванні інтернаціоналістської зрілості. У розробці теорії інтернаціоналістського виховання беруть активну участь радянські суспільствознавці. Свідчення цього — велика кількість дисертаційних праць з цієї проблематики⁸, сотні виданих книжок і брошур⁹, наукових статей. У цих публікаціях розглядається питання суспільно-об'єктивної зумовленості соціальної єдності інтернаціоналістського виховання (М. С. Джунусов, М. І. Куліченко, І. І. Серова та ін.), аналізуються основні напрями (І. Ф. Аношкін, М. С. Джунусов, Т. С. Сарсенбаєв, І. І. Серова та ін.) і принципи (М. С. Джунусов, М. І. Куліченко, І. І. Серова, А. Т. Табалдієв) інтернаціоналістського виховання, розкриваються його цілі і головні завдання (І. Ф. Аношкін, М. С. Джунусов, М. І. Куліченко, І. І. Серова, О. І. Холмогоров, Л. К. Шек та ін.), питання про боротьбу з націоналізмом, шовінізмом, іншими пережитками минулого (Г. О. Зіманас та ін.), оцінюються основні засоби, форми і методи інтернаціоналістського виховання. І. Ф. Аношкін, М. І. Куліченко, І. І. Серова та деякі інші дослідники значну увагу приділяють питанню про становлення науково обґрунтованої системи інтернаціоналістського виховання та низці пов'язаних з ним проблем.

Теорія комуністичного виховання в цілому і інтернаціоналістського зокрема покликана випереджати практику сучасного етапу будівництва комунізму, «зазирати» в майбутнє. Без такої наукової теорії немає і не може бути перспективної, планомірної роботи в галузі формування інтернаціоналістської зрілості.

⁸ Див.: Броуш Я. С. Советская научная литература о формировании интернациональной зрелости.— Рига: Знание, 1979, с. 33.

⁹ Там же, с. 4—45, а також: Бромлей Ю. В. Исследование национальных отношений в СССР.— Общественные науки, 1979, № 5, с. 202—203; Захаров Н. З. Деятельность КПСС по осуществлению ленинской национальной политики в период строительства коммунизма.— В кн.: КПСС в условиях развитого социализма: Проблемы историографии.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1977 та ін.

У дослідження проблеми, у розробку методологічних і методичних питань у цій галузі активно включилися і вчені Радянської Латвії. Їхні зусилля спрямовані на вивчення різних аспектів багатогранної проблеми формування інтернаціоналістської зрілості¹⁰. Тут ми зможемо лише коротко спинитися на окремих питаннях, які дістали відображення у працях учених республіки. Відзначимо, що за останні дванадцять років (з 1967 р.) проблемам, щільно пов'язаним з формуванням інтернаціоналістської зрілості в різних соціальних груп і верств населення, було присвячено понад тридцять дисертаційних досліджень, реалізовано велику кількість програм (у тому числі комплексних) вивчення зазначених проблем.

За ці роки визначилися і склалися основні групи вчених і наукові центри дослідження конкретних питань інтернаціоналістського виховання. Серед них: Проблемна секція «Реалізація ленінської національної політики в умовах Латвійської РСР» при Інституті історії Компартії Латвії, Проблемна група дослідження національних відносин і інтернаціоналістського виховання при Ризькому ордену Трудового Червоного Прапора політехнічному інституті і Проблемна група при секторі комуністичного виховання Науково-дослідного інституту педагогіки Латвійської РСР, група дослідників при Науковій раді з проблем зарубіжних ідеологічних течій АН Латвійської РСР.

Характерною рисою роботи названих вище проблемних груп є їхня міцна творча співдружність і взаємодопомога у дослідницькій діяльності, координація і комплексність вивчення питань даної теми.

Дослідження проблеми формування інтернаціоналістської зрілості ведеться у таких напрямках:

1) Теоретичні, загальнометодологічні питання інтернаціоналістського виховання і ефективність його дослідження (сутність інтернаціоналістського виховання, його місце в комплексному підході до комуністичного виховання, основні цілі, напрями і принципи; наукова система формування інтернаціоналістської зрілості; критерій ефективності інтернаціоналістського виховання та ін.). Центральне місце у цьому напрямі посідають питання: інтернаціоналістське виховання і становлення нової історичної спільності людей — радянського народу; інтернаціоналістське виховання і вдосконалення соціалістичного способу життя (а саме: роль інтернаціоналістського виховання у поєднанні інтернаціонального, багатонаціонального, міжнаціонального і національного у соціалістичному способі життя), завдання подолання націоналістських пережитків у свідомості окремих громадян.

Над цими проблемами працювали вчені О. І. Холмогоров, І. Я. Іверт, М. І. Шайкін та ін.

2) Ще одним центральним напрямом є вивчення досвіду Компартії Латвії в інтернаціоналістському вихованні трудящих нашої республіки, у здійсненні ленінської національної політики на різних етапах будівництва соціалізму. Тут плідно працювали вчені І. К. Апіне, В. Р. Равський, П. П. Кокіс, Дз. П. Шмідре, Е. А. Жагарс, А. Я. Арнте, Я. Н. Партизпанян та ін.

3) Учені республіки особливу увагу приділяли вивченню питань інтернаціоналістського виховання підлітків, молоді, школярів різного віку. Проблеми інтернаціоналістського виховання у загальноосвітній

¹⁰ Короткий історіографічний огляд російською мовою див.: Броліш Я. С. Исследование проблемы национальных отношений (Обзор работ латвийских ученых за 1967—1978 годы).— Вопросы философии, 1978, № 12, с. 165—168; Броліш Я. С. Советская научная литература о формировании интернационалистской зрелости, с. 4, 6, 24, 26, 27, 31, 36, 37—39 та ін.

школі досліджуються ученими Л. Я. Грудулісом, А. Я. Ульянею, Х. Я. Березінею, Д. Грунте, В. В. Інфантьєвим, А. А. Лосєвим та ін., які проаналізували як досягнуті результати, так і можливості в інтернаціоналістському вихованні школярів — у навчальному процесі, у позанавчальний час, у роботі піонерської організації тощо. Розглядався також взаємозв'язок інтернаціоналістського і етико-естетичного виховання у викладанні літератури у старших класах, педагогіко-психологічні умови інтернаціоналістського виховання на уроках, використання матеріалу про російсько-латиські літературні і культурні зв'язки з метою такого виховання тощо.

У наукових дослідженнях У. Е. Аугеткалнаса та ін. основну увагу було приділено становленню і вдосконаленню системи інтернаціоналістського виховання різних груп молоді — як у середніх, так і у вищих навчальних закладах, — а також окремих категорій робітничої, сільської та іншої молоді.

О. І. Холмогоров, В. А. Блука (Рапопорт), М. К. Круміна та ін. вивчали питання становлення інтернаціоналістської зрілості різних соціальних груп і верств трудящих — робітників, колгоспників, інтелігенції. У їхніх працях зроблені перші спроби визначити основні категорії ефективності інтернаціоналістського виховання, розробити методіку її аналізу. Програма дослідження Л. І. Замах в основному була присвячена питанням ефективності такого виховання з допомогою лекційної пропаганди.

У Латвійській РСР вперше у країні почали вивчати рівень і глибину знань теорії соціалістичного інтернаціоналізму (У. Е. Аугеткалнас, Я. С. Броліш, Л. І. Замах, М. К. Крумін та ін.)¹¹. Зауважимо, що дуже репрезентативні дослідження за широкою програмою, яка включає і вивчення таких проблем, були здійснені під керівництвом О. І. Холмогорова у 1978—1979 роках в окремих областях України (Дніпропетровській та ін.)

Інтернаціоналістське виховання, виконуючи позитивні, творчі функції, повинне водночас бути активно спрямоване проти націоналізму, шовінізму та їх різних виявів. Розв'язання цих завдань у процесі формування інтернаціоналістської зрілості було предметом наукового інтересу А. Я. Горіса, Б. Я. Пуделе, Ф. С. Раєвської та ін.

Обговоренню результатів досліджень, розробці теоретичних питань інтернаціоналістського виховання було присвячено три науково-практичні конференції¹².

У них взяли участь і учені з інших радянських республік, у тому числі з України. Видана також низка колективних монографій, присвячених проблемам формування інтернаціоналістської зрілості¹³.

Треба особливо виділити таку колективну працю, як словник термінів «Національні відносини. Пролетарський інтернаціоналізм. Інтернаціоналістське виховання», призначений для працівників ідеологічно-

¹¹ Див.: Интернационально-патриотическое воспитание студентов в учебном процессе: Матер. науч.-метод. конф. Вып. 1.— Волгоград: Волгогр. инж.-строит. ин-т, 1977, с. 31, 33 та ін.; Пропаганда социалистического интернационализма и дружбы народов в системе интернационалистского воспитания и ее эффективность.— Рига: Знание, 1978, с. 11—20.

¹² Див.: Интернациональное воспитание трудящихся.— Рига: Лиесма, 1967; Развитие духовной жизни советских наций в условиях развитого социализма.— Коммунист Советской Латвии, 1975, № 7, с. 75—82; Пропаганда социалистического интернационализма и дружбы народов в системе интернационалистского воспитания.

¹³ Nacionalas attiecības un internacionālistiska audzināšana komunisma celtniecības apstākļos. R., Liesma, 1975; Прибалтийская реакционная эмиграция сегодня.— Рига: Знание, 1979.

го фронту: пропагандистів, лекторів, вихователів навчальних закладів та ін.¹⁴

Отже, вченими Радянської Латвії зроблено чимало у дослідженні важливих проблем і напрямів інтернаціоналістського виховання. Проте саме життя ставить перед ними і нові завдання. Потрібне додаткове, поглиблене вивчення деяких уже розглянутих проблем, а окремі значні питання (наприклад інтернаціоналістське виховання в сім'ї, у дитячих дошкільних закладах, роль і можливості творчої інтелігенції у виховному процесі та деякі інші) ще чекають на розкриття. Особливо важливо і надалі розробляти наукові рекомендації для вдосконалення системи інтернаціоналістського виховання всіх соціальних груп і верств. Тільки за наявності стрункої системи такого виховання можна цілеспрямовано і науково обгрунтовано спрямовувати формування інтернаціоналістської зрілості всіх колективів — як однонаціональних, так і багатонаціональних.

Відзначивши позитивний внесок учених Радянської Латвії у розробку теоретичних проблем національних відносин і інтернаціоналістського виховання, перший секретар ЦК Компартії Латвії А. Е. Восс закликав докласти всіх зусиль для подання допомоги партійним організаціям республіки у практичному здійсненні цієї надзвичайно важливої справи. Він підкреслив, що «новий етап будівництва соціалізму потребує строго науково обгрунтованої системи інтернаціоналістського виховання»¹⁵.

Як уже зазначалось вище, питанню про систему інтернаціонального виховання вчені Радянської Латвії приділяють значну увагу в своїх дослідженнях, причому важливо, що свої теоретичні розробки вони міцно пов'язують з практичною допомогою організаторам інтернаціоналістського виховання. Ось уже майже двадцять років діє при Правлінні Товариства «Знання» Латвійської РСР комісія з інтернаціоналістського виховання, у функції якої входить не тільки пропаганда ідеї і принципів інтернаціоналізму, дружби народів, а й роз'яснення теорії інтернаціоналістського виховання, а також підготовка лекторів і організаторів виховного процесу. Нині такі комісії або ради діють і в інших радянських республіках. На Україні, у Дніпропетровську, така рада працює з 1977 року під керівництвом професора О. І. Холмогорова.

Взагалі ж системі інтернаціоналістського виховання приділяється дедалі більша увага по всій країні¹⁶.

Можна сміливо констатувати факт — певна система інтернаціоналістського виховання у країні і в республіках зокрема існує.

Але як вона розуміється? З публікацій видно, що в багатьох випадках ще трапляється спрощене розуміння як самої структури системи інтернаціоналістського виховання, так і його змісту¹⁷.

Подекуди під системою інтернаціоналістського виховання мається на думці все, що робиться в колективі¹⁸. Іноді під нею розуміється

¹⁴ Словник латиською мовою вийде друком 1981 року.

¹⁵ В о с с А. Э. Интернационализм и воспитание личности на этапе развитого социализма.— Вопросы философии, 1978, № 12, с. 10.

¹⁶ Підтвердження цього можна дістати, наприклад, у матеріалах Всесоюзної науково-практичної конференції, що відбулася в Тбілісі у жовтні 1974 року. (Див.: Вопросы интернационального воспитания трудящихся.— М.: Политгиздат, 1977, с. 29, 49, 93, 109, 151, 156, 175, 192 та ін.

¹⁷ Див.: наприклад: Чеубалиев Т. У. Интернациональное воспитание трудящихся.— М.: Политгиздат, 1974, с. 9.

¹⁸ Див.: Серова И. И. Сила, сплачивающая воедино.— Минск, 1974, с. 94. Не можна не погодитись з її твердженням, що неприпустимо ототожнювати інтернаціоналістський характер «всєї системи виховної роботи» з системою інтернаціоналістського виховання.

лише систематичне здійснення якогось окремого заходу, реалізація певного елемента або застосування якогось окремого засобу інтернаціоналістського виховання. Трапляються ще випадки кампанійщини. До того ж їх нерідко виставляють за систему. Як зазначає М. Х. Халмухамедов, часом «інтернаціональне виховання дістає широкий розмах лише у зв'язку з великими святами, ювілеями. Часто-густо здійснювані заходи мають парадний характер, не зачіпають суті питання і насутніх завдань, що стоять в галузі інтернаціонального і патріотичного виховання»¹⁹.

Система інтернаціоналістського виховання іноді не створюється в окремих колективах тому, як пише І. І. Серова, що деякі керівники вважають, «що проблема інтернаціонального виховання існує тільки в багатонаціональних колективах»²⁰.

Як бачимо, на практиці існують різні вітлення системи інтернаціоналістського виховання: на емпіричному рівні, засноване головним чином на досвіді одного колективу; науково обгрунтоване і «мішане» (яке склалося частково на власному досвіді колективу, а частково — на основі теоретичних знань). Таке положення відображає нинішній стан у розумінні проблем системи інтернаціоналістського виховання її організаторами, а також і розбіжності у поглядах учених: є чи немає системи інтернаціоналістського виховання в колективах, у тому чи тому регіоні країни або навіть у цілій республіці? Одні стверджують, що вона є повсюдно в колективах, інші вважають, що її ще треба створити²¹. Щоб розв'язати цю суперечку, потрібно передусім виходити з однакових критеріїв, з'ясувати саму суть такої системи, її основні елементи, компоненти.

Дослідження з даної проблеми, здійснені нами в Радянській Прибалтиці, а також у ряді районів Білоруської РСР і Татарської АРСР (для порівняльного аналізу), яскраво відобразили усі вищезазначені стани (етапи формування) системи інтернаціоналістської зрілості. Так, певна система інтернаціоналістського виховання була наявна у 42 проц. обстежених колективів. Ще в 45 проц. колективів зафіксовано реалізацію частини її структурних компонентів. Виховна робота у тих чи тих аспектах здійснювалася повсюдно, але планувалася тільки у 60 проц. трудових колективів. А чи можна говорити про цілеспрямовану роботу (і про систему) формування інтернаціоналістської зрілості там, де її не планують? Звичайно, ні.

Позитивним є те, що у більшості колективів питання про створення такої системи обговорювалося на партійних або комсомольських зборах, що пропаганда соціалістичного інтернаціоналізму і дружби народів дістає відображення у планах. Але і в цьому напрямі належить багато зробити, щоб виконати завдання, поставлені Комуністичною партією в галузі виховання справжніх патріотів-інтернаціоналістів.

Дослідження згаданих питань у середніх навчальних закладах і вузах показало, що в перших майже скрізь уже створена струнка система інтернаціоналістського виховання, другі ж трохи відстають. Тут треба глибше замислитись над змістом процесу виховання, над завершенням формування інтернаціоналістської свідомості на високому теоретичному рівні, дбати про вироблення в усіх студентів організаторських навиків, про допомогу їм стосовно методики інтернаціоналістського виховання.

¹⁹ Халмухамедов М. Х. Союз и братство советских народов — торжество идей Октября. — М., 1977, с. 53.

²⁰ Серова И. И. Сила, сплачивающая воедино., с. 98.

²¹ Там же, с. 96—97.

Водночас дослідження підтвердили, що в частині колективів за-рано ще робити висновок про наявність системи такого виховання у строго науковому розумінні, а в деяких випадках — взагалі про будь-яку систему. Можна говорити тільки про перші кроки у її поступовому становленні.

Під науково обгрунтованою, керованою системою інтернаціоналістського виховання розуміється відповідна темпам і цілям соціального прогресу, розрахована на перспективу, цілісна сукупність основних (постійних) напрямів виховного впливу; стійкий і динамічний, науково-педагогічно обгрунтований і організаційно забезпечений комплекс ідейно-політичних заходів, засобів, форм і методів агітації і пропаганди, який планомірно впливає на свідомість і почуття, характер і волю, мораль і поведінку, на всі соціальні дії об'єкта виховання і ґрунтується на науковому розумінні процесу формування інтернаціоналістської зрілості, точному врахуванні умов того чи того соціального середовища²².

Система формування інтернаціоналістської зрілості повинна передбачати діалектичну єдність впливу як об'єктивних умов, так і суб'єктивного чинника (тобто забезпечувати єдність інтернаціоналістського виховання у широкому і вузькому, власному розумінні слова). Вона неодмінно органічно поєднує обидві міцно пов'язані головні функції (сторони) інтернаціоналістського виховання — формуючу, позитивну, твірну, з одного боку, і з другого — функцію боротьби з тими явищами, теоріями, ідеями, поглядами, моральними, вчинками, що суперечать вимогам соціального прогресу, історичного процесу інтернаціоналізації суспільного життя, ідеям і принципам пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. «Пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм, — відзначив товариш Л. І. Брежнев, — це наша велика сила. Це — плід наших переконань і горіння наших сердець»²³.

Виховання радянської людини — патріота й інтернаціоналіста — здійснюється усім укладом соціалістичного життя, завдяки добре продуманій, науково обгрунтованій роботі, високоєфективному ідейному впливу на неї з боку партійних, державних, господарських та громадських організацій, трудового колективу, школи, сім'ї. Завдяки їх злагодженій виховній діяльності інтернаціоналістська зрілість стає органічною особистісною якістю радянської людини.

* * *

В статье рассматриваются вопросы интернационалистского воспитания: его основная цель, содержание и структура категории «интернационалистская зрелость», показаны основные направления, а также условия и факторы ее формирования. Высокого уровня интернационалистской зрелости достигли новая историческая общность — советский народ, все его основные неотъемлемые социальные компоненты. Формирование интернационалистской зрелости является также закономерностью дальнейшего развития и совершенствования социалистического образа жизни. Автор анализирует вопросы научно обоснованной системы интернационалистского воспитания, раскрывает ее основные элементы и функции. В связи с этими проблемами в статье отражены общенаправленные исследования ученых Советской Латвии. В статье приводятся некоторые результаты конкретно-социологических исследований в Советской Прибалтике, а также в ряде других республик по вопросам системы формирования интернационалистской зрелости.

²² Докладніше про це див.: Brolišs J. Internacionālistiska audzināšana: Teorijas un prakses jautājumi. — R.: Liesma, 1978.

²³ Брежнев Л. І. Прмова на XVII з'їзді ВЛКСМ, 25 квіт. 1978 р. — В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1979, т. 7, с. 291.

А. А. ПОДМАЗОВ

УТВЕРДЖЕННЯ
НАУКОВО-АТЕЇСТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ В ЛАТВІЇ

Подолання релігії і утвердження науково-атеїстичного світогляду — процес складний і багатогранний. Він проходить кілька історичних етапів. Соціалізм є першим суспільним ладом, який усуває всяке гноблення, утім числі політичне й духовне, і тим самим створює об'єктивні соціальні передумови для повного подолання релігії.

Визволення частини населення Латвії з-під впливу релігійної ідеології спостерігається вже в період піднесення революційного руху на рубежі XIX—XX ст. і особливо під час першої російської революції 1905—1907 рр. Такі події, як розстріл мирної демонстрації робітників 9 січня 1905 р. у Петербурзі, 13 січня в Ризі, революційна боротьба на барикадах та ін. розхитували релігійну віру. В цей час В. І. Ленін констатує, що свідомий робітник «відкидає від себе з презирством релігійні забобони, полишає небо в розпорядження попів і буржуазних святенників, завойовуючи собі краще життя тут, на землі»¹.

Яскравим вираженням антиклерикальних і атеїстичних настроїв народу під час революції 1905—1907 рр. стали масові демонстрації в Ліфляндській та Курляндській губерніях, які проводилися під керівництвом Латиської соціал-демократичної робітничої партії (ЛСДРП). Коли вихідними днями населення збиралося на богослужіння, священика позбавляли слова і замість пастора виступали революціонери, виконувались пісні революційного змісту.

Поширення антиклерикальних і атеїстичних настроїв у масах було підготовлене також розвитком в Латвії вільнодумства та атеїзму в попередні періоди. Так, наприклад, уже в XVIII ст. тут набуває поширення матеріалістична філософія спінозиста Теодора Людвіга Лауа (1670—1740 рр.) Певну роль в утвердженні антиклерикалізму відіграв також буржуазний атеїзм. Відомим представником цього атеїзму був один з основоположників латиської національної поезії, природничонаукової і матеріалістичної думки Юріс Алуанс (1832—1864 рр.).

Пролетарський атеїзм набуває поширення в Латвії в 90-х роках XIX ст. Він пов'язаний з ідейно-політичним рухом латиської демократичної інтелігенції. Представники «Нової течії» поширювали войовничі атеїстичні твори В. Розіня (Азіса), Яна Райніса, Я. Янсона-Брауна. Починаючи з XX ст. важливу роль у пропаганді пролетарського атеїзму відіграли численні статті в латиських соціал-демократичних виданнях «Латиський робітник», «Соціал-демократ», «Боротьба», «Освіта» та ін. Автори обстоювали ідеї, що містилися в атеїстичних працях К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Зростанню впливу пролетарського атеїзму сприяла Лютнева революція 1917 р., внаслідок якої було скинуто царське самодержавство, віками освячуване церквою. Однак, будучи буржуазно-демократичною, вона не усунула головного — експлуататорського ладу, внаслідок чого зберігались соціальні корені релігійності.

Лише соціалістична революція, ліквідувавши політичне панування і владу експлуататорських класів, завдала вирішального удару по соціальним джерелам, які живили релігію і породжували релігійні ілюзії мас, започаткувала масовий атеїстичний рух. Історичний ленінський декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» докорінно змінив стосунки між державою і церквою, вперше

¹ Ленін В. І. Соціалізм і релігія.— Повне збір. творів, т. 12, с. 133.

в історії законодавчо закріпив не тільки свободу віросповідань, але і свободу атеїзму. Встановлення Радянської влади на території Латвії в 1917—1919 рр. мало вирішальний вплив на формування атеїстичного світогляду мас, ознаменувало новий етап у розвитку науково-матеріалістичних поглядів.

За порівняно невеликий період існування Радянської влади в Латвії Комуністична партія провела низку важливих заходів, спрямованих на здійснення широкої програми виховання трудящих у дусі марксистсько-ленінської ідеології. Уряд Радянської Латвії видав декрети про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Була заснована Латвійська вища школа, реорганізована згодом у Латвійський державний університет, де вихованню матеріалістичного світогляду приділялась велика увага.

Провідну роль в утвердженні науково-матеріалістичного світогляду відіграла публікація праць К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Широку пропаганду атеїзму проводила і періодична преса, з допомогою якої були вперше надруковані атеїстичні статті в Латгалії — східній частині Латвії, яка правила за цитатель католицизму і де рівень релігійності населення був особливо високий.

Безпосередня участь широких мас у революційних перетвореннях суспільства, виховна робота, яку проводили партійні і радянські органи, — все це сприяло поширенню атеїстичних поглядів. Навідь за визнанням самих служителів культу релігійні організації Латвії в даний період переживали кризу.

Однак період існування Радянської влади в Латвії був нетривалий. Національна буржуазія, захопивши з допомогою іноземного капіталу владу, стала вживати найрізноманітніших заходів для відновлення позицій релігії і церкви. Релігія була фактично піднесена до рівня державної ідеології. В університеті відкрився теологічний факультет, який став одним з осередків релігійного мракобісся. Релігійна література за кількістю і обсягом видань посідала одне з перших місць, а релігійна ідеологія насаджувалася при прямому сприянні державного апарату. Проте боротьба проти релігійної ідеології, незважаючи на репресії, продовжувалась, її очолювала Комуністична партія Латвії. У глибокому підпіллі Компартія Латвії пропагувала пролетарський атеїзм у всіх періодичних виданнях. Завдяки зусиллям прогресивних діячів культури в період реакції було видруковано кілька антирелігійних видань, які поліція посилено намагалася конфіскувати. Поширювалася і атеїстична література, опублікована латиською мовою в Радянському Союзі. Все це сприяло поширенню атеїстичних переконань у період буржуазної диктатури.

Особливо посилюються процеси звільнення населення з-під впливу релігії і церкви наприкінці 30-х років, коли активізувалась боротьба мас проти буржуазно-націоналістичної диктатури, що привело до назрівання революційної ситуації. Відновлення Радянської влади в Латвії влітку 1940 р. позбавило релігійні організації державних асигнувань та інших джерел економічної і політичної підтримки.

Велику роль у зменшенні впливу релігійної ідеології на свідомість широких народних мас відіграли заходи Компартії Латвії, спрямовані на пропаганду ідей наукового комунізму, а також широка і активна участь трудящих у будівництві нового життя. В 1940 р. засновано «Союз активних безбожників Латвійської РСР», який розгорнув значну пропагандистську і виховну роботу. Через деякий час після відновлення Радянської влади в Латвії видруковано ряд праць з наукового атеїзму, де висвітлювались марксистсько-ленінські погляди на релігію,

роз'яснювалася її соціальна роль і викривалася її сутність. Все це сприяло переходові мас на позиції матеріалістичного світогляду.

Соціалістичне будівництво в Латвії було перерване віроломним вторгненням німецько-фашистських загарбників. Війна і пов'язані з нею жертви та страждання викликали деяке пожвавлення релігійних почуттів і уявлень серед тієї частини населення, яке ще не мало твердих атеїстичних переконань і ідейного загартування. За таких умов церковні і сектантські організації зуміли якоюсь мірою зміцнити свої позиції і дещо посилити вплив на певні верстви населення.

Після вигнання фашистських загарбників значно активізувався процес відходу віруючих від релігії. Широкі маси трудящих брали активну участь у соціалістичному будівництві. В навчальних закладах здійснюється виховання молоді в дусі матеріалістичного світогляду. Формувалася нова інтелігенція, утверджувалися нові суспільні відносини. Це був період корінної ломки старих поглядів і уявлень.

Емансипацію широких мас населення від релігії прискорювала і, та обставина, що церква була скомпрометована відкритим співробітництвом значної частини духовенства з фашистами. Під час війни деякі служителі культу брали безпосередню участь у кривавих розправах над патріотами. Чимало з них, боючись народного гніву, втекло разом з фашистами, які відступали. Деякі служителі культу були притягнуті до відповідальності і засуджені за зраду Батьківщини і активну допомогу німецьким окупантам. Було також викрито антирадянську діяльність церковників у післявоєнний період. Все це сприяло поширенню розуміння реакційної суті релігії і церкви.

Однак у післявоєнний період пропаганда атеїзму провадилася загалом без певної системи, часом формально.

Ускладнювала атеїстичну роботу з віруючими і багатоманітність релігійних конфесій. Так, в 1948 р. на території Латвії зареєстровано 280 лютеранських, 214 католицьких, 148 православних, 85 старообрядчих, 112 баптистських, 33 адвентистських і 12 іудейських общин. Активно діяли общини п'ятидесятників. Служителі культу здебільшого мали спеціальну освіту, значний стаж релігійної діяльності. У їх розпорядженні була значна релігійна література, видана ще до відновлення Радянської влади в Латвії. І не випадково в 1952 р. 43,8 проц. усіх новонароджених охрещено, 15,9 проц. одружених вінчалася, 38,7 проц. померлих було поховано згідно з релігійним культом.

Як бачимо, вплив релігійних організацій на населення в даний період був ще досить великим. Це потребувало чималих зусиль у подоланні релігії і формуванні науково-атеїстичного світогляду.

Виятково важливу роль у розгортанні науково-атеїстичної пропаганди і піднесенні її дієвості відіграли постанови ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи по її поліпшенню» і від 10 листопада 1954 р. «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». У названих постановках дано глибокий аналіз хиб у науково-атеїстичній роботі, накреслені конкретні шляхи їх подолання. Внаслідок вжитих заходів атеїстичне виховання значно поліпшилося. Зростає увага до науково-атеїстичної пропаганди з боку партійних і комсомольських організацій, розгорнули свою діяльність організації товариства «Знання», збільшилася кількість прочитаних лекцій, кількість публікацій з атеїстичної тематики в періодичній пресі, робота з віруючими почала набувати цілеспрямованішого характеру. Під впливом об'єктивних соціальних чинників і ідеологічної роботи посилюється відхід віруючих від релігії, причому частішають випадки відкритого розриву з церквою. В

травні 1958 р. першим із служителів культу в Латвії публічно відмовився від сану колишній католицький священик Б. Д. Звейсалніекс, який розпочав активну роботу в атеїстичному вихованні. Почали друкуватися статті колишніх віруючих.

З прийняттям нової Програми КПРС і переходом до будівництва комунізму постало завдання формування науково-матеріалістичного світогляду в усіх трудящих радянського суспільства, що зумовило потребу в корінному поліпшенні стану антирелігійної роботи, створенні стрункої системи науково-атеїстичного виховання.

Чинниками, що сприяють зниженню рівня релігійності населення, є дальші успіхи у підвищенні добробуту радянських людей, вдосконалені суспільних відносин, миролюбна зовнішня політика нашої країни, зростання творчої активності мас, піднесення освітнього і культурного рівня трудящих. Розвиток і вдосконалення таких засобів масової інформації, як преса, радіо, телебачення, розширює можливості для пропаганди наукових знань серед населення. Неухильно змінюється соціальна структура суспільства, відбувається зближення класів і соціальних груп, збагачується духовний світ людей, поліпшується їх ставлення до праці, суспільства, один до одного. Далі розвиваються і вдосконалюються форми та методи ідеологічної роботи.

Підвищення ефективності ідейно-виховної роботи загалом, зокрема пропаганди атеїзму, неодмінно передбачає проведення заходів щодо підготовки кадрів, адже успішне функціонування усіх елементів системи науково-атеїстичного виховання можливе лише за умов наявності необхідної кількості кваліфікованих пропагандистів, яким властива ідейно-політична зрілість і високий рівень професійної майстерності. Як вказував В. І. Ленін, ідейно-політичне спрямування лекцій визначається «цілком і виключно складом лекторів»². Завдання добору і підготовки кваліфікованих пропагандистів атеїзму стає особливо актуальним за сучасних умов, коли відбувається прискорення темпів соціального розвитку, швидко зростають освіченість і культура радянських людей, розширюється характер і ускладнюється зміст ідеологічної роботи. Необхідність підвищення уваги до добору і виховання пропагандистських кадрів неодноразово відзначалися в документах КПРС, матеріалах партійних з'їздів.

Зростання ідейно-політичної і професійної підготовки лекторів-атеїстів зумовлюється тим, що під впливом соціального і науково-технічного прогресу богослови змушені модернізувати всі елементи релігійного комплексу, використовувати витонченіші прийоми духовного одурманювання мас, вишукувати наукоподібні аргументи для обгрунтування і захисту релігійної віри. До того ж більшість служителів культу в Латвії характеризується порівняно високим рівнем загальноосвітньої і спеціальної підготовки, значним досвідом впливу на свідомість і почуття людей, що висуває низку додаткових вимог до рівня атеїстичної пропаганди.

Урахування нинішніх завдань атеїстичної пропаганди привело до розробки на початку 60-х років достатньо чіткої системи підготовки кадрів.

Однією з важливих ланок цієї системи є факультети наукового атеїзму народних університетів, яких сьогодні налічується понад 40 і де навчається більше як 4 тисячі слухачів.

Значну роль в системі підготовки пропагандистів атеїзму відіграють відділення наукового атеїзму пропагандистських факультетів уні-

² Ленін В. І. Учня Капрійської школи.— Повне збір. творів, т. 47, с. 189.

верситету марксизму-ленінізму ЦК Компартії Латвії. У Ризі таке відділення створене ще 1961 року і нині його закінчили сотні слухачів, які стали кваліфікованими пропагандистами і організаторами атеїстичної роботи. Істотне значення у справі підготовки кадрів має створена 1973 р. республіканська школа лекторів-атеїстів, програма якої розрахована на два роки. Склад слухачів комплектується здебільшого з уже певним чином підготовлених людей, що дає можливість більш поглиблено вивчати найважливіші проблеми наукового атеїзму, а також методику партійної пропаганди, психологію, ораторське мистецтво. Вже відбулося три випуски школи, яку закінчили понад 260 чоловік.

Удосконалення атеїстичної пропаганди пов'язане також з дальшим підвищенням кваліфікації уже наявного контингенту. Цьому сприяють семінари, теоретичні конференції, методична робота атеїстичних секцій районних та міських відділень товариства «Знання». Важливе місце в підвищенні кваліфікації лекторів посідають республіканські семінари. Вони присвячуються таким питанням, як аналіз діяльності окремих віросповідань в республіці, модернізація релігії за сучасних умов, вивчення ленінської атеїстичної спадщини та ін. Крім того, на республіканських семінарах організовується робота секцій з окремих вузьких питань, де беруть участь лектори, діяльність яких пов'язана з розв'язанням конкретно-спеціалізованих проблем. Під час роботи секцій пропагандисти отримують відповідну інформацію, обмінюються досвідом тощо.

Внаслідок планоїрної і цілеспрямованої підготовки кадрів у республіці створився досить численний загін досвідчених пропагандистів наукового атеїзму, що мають великий вплив на процес утвердження науково-матеріалістичного світогляду найширших мас трудящих. Сьогодні атеїстичну роботу проводить понад 4 600 агітаторів, з проблем атеїзму виступають близько 1 700 лекторів, з року в рік зростає кількість атеїстичних лекцій — їх читається майже 9 000 за рік.

Утвердженню атеїстичного світогляду в Латвійській РСР сприяє і теоретична розробка актуальних проблем атеїзму, яка на початку 60-х років набула в республіці систематичного і цілеспрямованого характеру.

Усебічний аналіз діяльності сучасних релігійних організацій не можливий у відриві від вивчення їх історії. Як показали проведені в республіці конкретні соціологічні дослідження, більшість віруючих становлять люди похилого віку. В минулому їх погляди формувалися за умов панування буржуазної ідеології і духовної диктатури церкви. В зв'язку з цим розгляд діяльності релігійних організацій в дорадянський період є актуальним як для розвитку теорії наукового атеїзму, так і для практики, оскільки для успішного подолання релігії важливо на конкретному матеріалі розкрити соціальні функції церкви в експлуататорському суспільстві, показати, як клерикали, будучи тісно зв'язаними з експлуататорськими класами, проводили антирадянську політику і співробітничали з буржуазною державою, особливо в роки фашистської диктатури (1934—1940).

Як показали здійснені в республіці дослідження, взаємодія суб'єктивних і об'єктивних чинників приводить до поступового подолання релігії і утвердження науково-атеїстичного світогляду. Нині рівень релігійності населення становить 21—22 проц. Розподіл його по території Латвії нерівномірний: в деяких північно-західних районах він не перевищує 10 проц., а в південно-східних районах подекуди сягає 30—40 проц. і навіть дещо вище. Однак відзначимо, що по всій території Латвії рівень релігійності не є стабільним, він з року в рік знижується, у

тому числі і в районах з найбільшим впливом церкви. Наприклад, під час проведення конкретно-соціологічних досліджень в Даугавпільському, Єкабпільському і Ліепайському районах³ на питання «чи не змогли б Ви пояснити, як змінювалося Ваше ставлення до релігії протягом останніх десяти років?», відповіді були такими (таблиця).

Характер відповіді	Район					
	Даугавпільський		Єкабпільський		Ліепайський	
	Кількість опитаних	Проц.	Кількість опитаних	Проц.	Кількість опитаних	Проц.
Був і лишаюся невіруючим	1 212	31,2	921	60,7	1 229	68,9
Став невіруючим	393	10,1	126	8,3	144	8,1
Став менш віруючим	766	19,9	194	12,8	188	10,6
Став віруючим	67	1,6	22	1,5	27	1,5
Був і лишаюся віруючим	1 391	35,7	240	15,8	170	9,5
Став більш віруючим	62	1,5	14	0,9	25	1,4
Всього	3 891	100	1 517	100	1 783	100

З наведених у таблиці даних бачимо, що навіть у районах з досить значним впливом церкви на населення відбувається процес зниження рівня релігійності: за останні 10 років з релігією порвали 8—10 проц. жителів, стали «менш віруючими» від 10 до 20 проц., тобто кількість людей, світогляд яких еволюціонував від релігії до атеїзму, в багаторазів перевищує кількість тих, які звернулися до релігії або стали «більш віруючими».

Проведені в республіці дослідження показали значне зниження впливу релігії на людей середнього віку і особливо на молодь. Так, в названих районах 91 проц. опитаних у віці 18—29 років відповідали, що протягом останніх десяти років вони були і лишаються невіруючими; ще 4 проц. заявили, що за цей період порвали з релігією, тобто невіруючі в даній віковій групі становлять 95 проц. 33 проц. опитаних вважають, що вони стали «менш віруючими». По суті вони є тими, хто вагається між релігійною вірою і невір'ям. І лише 2 проц. вважають, що вони були і лишаються віруючими. Характерне і те, що в даній віковій групі практично немає людей, які звернулися б до релігії (більшість з них вступили в цей вік, уже будучи віруючими, головним чином внаслідок релігійного виховання в сім'ї), або релігійність яких посилювалася б.

У зв'язку з цим постає питання: що ж являють собою люди, світогляд яких еволюціонував (як бачимо з таблиці) в бік посилення релігійності? Певною мірою відповідь на це питання дає аналіз динаміки релігійності людей похилого віку. Скажімо, в Ліепайському районі лише 45 проц. опитаних віком 60 років і більше протягом останніх 10 років були і лишаються невіруючими, 10 проц. стали невіруючими, тобто

³ Об'єктом аналізу було доросле населення названих районів. Основний метод дослідження — вибіркоче опитування населення (програмоване інтерв'ю), яке проводилося спеціально навченими анкетерами. Обсяг вибіркової сукупності визначений за однією з математично-статистичних формул. Вибір одиниць спостереження здійснювався за випадковою ознакою і забезпечував для всіх жителів районів однакові можливості для того, щоб потрапити у вибіркочну сукупність. В результаті, вибіркочна сукупність була репрезентативною, і в поширенні її характеристик на весь район похибка не може перевищувати ± 2 проц. Вибір районів зумовлений тим, що вони репрезентують різні місцевості республіки, яким властиві те або інше віросповідання, певний національний склад жителів, своєрідність історичного розвитку та ін.

нерелігійні люди становлять 55 проц. Ще 18 проц. опитаних усвідомлюють послаблення своєї віри. Лише 5 проц. за цей період звернулися до релігії, 19 проц. віруючих вважають, що їх релігійність не змінилась, а 3 проц. констатують що стали релігійнішими.

Однією з причин впливу релігії на людей похилого віку і випадків зростання їх релігійності є відірваність значної частини віруючих від суспільної трудової діяльності, від колективу. Відхід людини від трудової діяльності внаслідок досягнення пенсійного віку викликає певні зміни в її способі життя, звичках, поведінці і свідомості. А при порушенні соціальних зв'язків, зумовлених суспільною трудовою діяльністю (або до їх виникнення), збільшується значення сімейно-побутових відносин і особистих зв'язків у замкнутому мікросередовищі. І не випадково причиною своєї релігійності віруючі частіше за все вважають релігійне виховання в сім'ї, а також відвідування церкви (молитвеного дому) і спілкування з віруючими. За умов недостатньої атеїстичної пропаганди на непрацюючих під впливом релігійного мікросередовища можуть відновлюватися приглушені раніше релігійні погляди.

Водночас відзначимо, що і серед людей похилого віку процес відходу від релігії є домінуючим.

Істотні зміни відбуваються і в ступені релігійності віруючих, що сприяє скороченню кількості переконаних віруючих. До останньої категорії в ході проведення досліджень залічувалися ті, для кого визначальною є орієнтація на релігійні цінності: вони беззастережно поділяють основні догми релігії, сенс життя вбачають в спасінні душі, їх духовні запити обмежені відвідуванням богослужінь, читанням релігійної літератури. Віруючі цієї категорії намагаються активно поширювати релігійні переконання, виконують релігійні обряди тощо. Частина людей цієї категорії обізнана з догматикою і використовує різні аргументи для її захисту. Однак деяким із них властива сліпа віра, яка виражається не стільки у свідомому підході до догм, скільки в емоційному ставленні до об'єкта віри і в послідовному виконанні культових накреслень. Кількість таких осіб в загальній масі віруючих — від 13 до 16 проц.

Рядові віруючі становлять близько 40—42 проц. Віра в бога поєднується в них із скептичним ставленням до окремих догм і накреслень. У їх поведінці релігійний культ перебуває на другому плані — вони не виконують деяких обрядів, богослужіння відвідують епізодично, в житті релігійних общин помітної ролі не відіграють і, як правило, релігію не пропагують.

Серед людей, які перебувають під впливом релігії, зростає питома вага тих, які вагаються між вірою і невір'ям. Ця категорія людей, зберігаючи залишки віри в бога, втратила чимало істотних елементів релігійної віри. Їм властивий певний еклектизм — поєднання матеріалістичного погляду на світ з окремими релігійними уявленнями. В загальній масі віруючих їх близько половини.

Істотні зміни відбуваються і в масовій релігійній свідомості, еволюція якої засвідчує наявність двох протилежних тенденцій. З цього боку, спостерігається відмова від застарілих, явно примітивних поглядів і заміна їх модернізованими. З другого ж боку, під впливом соціального прогресу і поширення наукових знань у свідомості віруючих відбувається розклад релігійних догм, у тім числі й найважливіших постулатів віри. Вони дедалі витісняються і замінюються науковими уявленнями про природу і суспільство. Саме неоднорідність, суперечливість свідомості віруючих відзначав Ф. Енгельс: «...навіть найпослідовніший християнин... має в собі задатки, розвиток яких міг би привести до

атеїзму»⁴. Посиленню названих тенденцій в масовій релігійній свідомості сприяє активізація науково-атеїстичної роботи серед віруючих.

Зниження рівня релігійності на території Латвії дістає відображення і в розпаді релігійних об'єднань. Так, за період з 1969 по 1979 роки припинили своє існування 21 релігійна община, причому відбулося це внаслідок їх природного розкладу, який є наслідком скорочення кількості віруючих.

Отже, отримана в процесі конкретно-соціологічних досліджень інформація переконливо свідчить про те, що під впливом об'єктивних умов і цілеспрямованої ідейно-виховної роботи, здійснюваної під керівництвом Комуністичної партії, відбувається даліше поглиблення кризи релігії, звільнення свідомості людей від релігійних уявлень і утвердження масового науково-матеріалістичного світогляду.

* * *

Процесс преодоления религиозных предрассудков среди населения Латвии начался в период подъема революционного движения на рубеже XIX и XX в. и особенно усилился во время первой русской революции 1905—1907 годов. Пролетарский атеизм в Латвии в теоретических формах получает распространение уже в 90-х годах XIX в.

Однако в период диктатуры буржуазии в Латвии (1920—1940 гг.) атеистическое движение всячески подавлялось с помощью государственного аппарата, а религия была поднята до уровня государственной идеологии, что затормозило развитие научно-атеистического мировоззрения.

С восстановлением Советской власти в Латвии и в послевоенный период складывались объективные предпосылки для формирования научно-атеистического мировоззрения среди самых широких масс. Построение социализма в Латвии, переход к строительству коммунизма, целеустремленная идеологическая работа под руководством Коммунистической партии обусловили неуклонный процесс снижения уровня и степени религиозности населения и утверждения научно-атеистического мировоззрения. Глубокие изменения произошли и в сознании верующих, что предопределяет их дальнейший отход от религии.

⁴ Енгельс Ф. Фридрих-Вильгельм IV, король прусский.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 454.

В. К. РУТМАН

СТАТУС ФАКТУ В ПІЗНАННІ СУСПІЛЬНИХ ЯВИЩ

Однією з важливих філософсько-методологічних проблем, що актуалізуються внаслідок інтенсивного розвитку суспільних, природничих і технічних наук, складних процесів інтеграції та диференціації, які відбуваються між цими науками за умов сучасної науково-технічної революції, є питання про специфіку і функції категорії факту. І це закономірно, оскільки з'ясування особливостей і змісту зазначеної категорії, її ролі у сучасному пізнанні є однією з необхідних умов наукового дослідження діалектики об'єктивного і суб'єктивного у пізнавальних процесах, правильного розв'язання питання про об'єктивну, абсолютну і відносну істину, про співвідношення емпіричного і теоретичного, значення і знаку тощо.

У буденній мові фактом називають все, що реально існує або існувало, і часто-густо вважають це поняття за синонім понять «подія», «результат», які позначають щось наявне в об'єктивній дійсності. Онтологічний зріз аналізу, де факт розглядається передусім як об'єктивне явище, важливий і в науковому пізнанні. Цей підхід набуває особливо великого значення у зв'язку з критикою ідеалістичних інтерпретацій сутності факту. Взірцем такої критики є ленінський аналіз суб'єктивно-ідеалістичного тлумачення природи факту махістами. Показуючи протилежність їх поглядів діалектико-матеріалістичному розумінню фактичного як об'єктивно існуючої реальності, В. І. Ленін наголошує, що для матеріаліста фактично дано зовнішній світ, образом якого є наші відчуття. Об'єктивний факт можна визначити як певний стан об'єкта, явища, процесу, що належать до навколишнього світу. В людському пізнанні об'єктивні факти освоюються, відображаються за допомогою багатого арсеналу форм знання, виступають як реальність у формі знання. Крім того, факт і собі набуває значення однієї з форм знання¹, досягаючи статусу наукового факту.

Отже, факт — не просто фрагмент дійсності, не лише певне явище, що існує або ж існувало, а й відображення цього об'єктивного явища у свідомості людини, зафіксоване у формі емпіричного або теоретичного знання. Водночас не можна забувати, що не кожне явище дійсності виступає у знанні як факт, а лише те, про яке є точні, вірогідні відомості. Тому, на наш погляд, недостатньо розглядати факт в жорсткій рамці лише якогось одного — чи то «гносеологічного», чи то «онтологічного» підходу. Треба гармонійно поєднувати ці підходи, враховуючи діалектику об'єктивного і суб'єктивного під час з'ясування особливостей об'єктивного і наукового факту. Щодо цього науковий факт можна розглядати як специфічну, суб'єкт-об'єктну форму концептуалізованого, впорядкованого, систематизованого пізнання, відображення, освоєння і бачення світу.

¹ Див.: Косолапов В. В. Гносеологічна природа наукового факту.— К.: Наук. думка, 1964, с. 11—69; Мерзон Л. С. О некоторых спорных вопросах в освещении проблемы факта науки.— Философские науки, 1971, № 2, с. 88—96.

Відображення і осмислення реальних, об'єктивних фактів може здійснюватися на різних рівнях, у процесі сходження від знання абстрактного до знання конкретнішого, вірогіднішого, яке адекватніше і глибше відображає об'єктивну реальність. Відповідно до цього модифікується і характер інтерпретації зазначених фактів. У сфері соціального пізнання на розуміння і тлумачення фактів значною мірою впливають виховання, світогляд, класові інтереси тощо.

Інтерпретуючи ті чи ті соціальні факти, ідеологи певного класу використовують їх для захисту своїх економічних і політичних інтересів, системи духовних цінностей, норм, принципів, традицій, цілей та ідеалів. Групування та систематизація суб'єктом фактів суспільного життя теж здійснюється відповідно до світоглядних установок того класу чи суспільної групи, чий інтерес він виражає. «...Жодна жива людина,— писав В. І. Ленін,— не може не ставати на бік того чи іншого класу (раз вона зрозуміла їх взаємовідношення), не може не радіти з успіху даного класу, не може не засмутитися його невдачами, не може не обурюватися на тих, хто ворожий цьому класові, на тих, хто перешкоджає його розвитку поширенням відсталих поглядів і т. д. і т. д.»²

З'ясування класового змісту соціальних фактів можливе лише з позицій марксизму-ленінізму, оскільки, виражаючи інтереси найпрогресивнішого, революційного класу, зацікавленого в науковому пізнанні тенденцій і законів суспільного розвитку, марксизм-ленінізм органічно поєднує партійність і науковість.

Категорія «факт» містка і багата за своїм змістом. Тому не можна вважати коректним, на наш погляд, залічення фактів, фактуального знання лише до знання емпіричного. Цим дещо спрощується діалектика емпіричного і теоретичного у пізнанні, звужується зміст категорії «факт».

Теорія не є чимось абсолютним, жорстко відокремленим від фактів. З одного боку, у процесі пізнання відбувається відкриття все нових фактів, які узагальнюються, систематизуються, концептуалізуються і уможливають побудову відносно завершеної системи істинного і вірогідного знання — теорії. З другого боку, як зазначав П. В. Копнін, «не тільки факти ведуть до теорій, а й теорії у ході дослідження стають фактами»³.

Місце і роль фактів у процесі взаємозв'язку теорії і практики проаналізовані у нашій фаховій літературі досить докладно. Крім П. В. Копніна, цю проблему досліджував В. В. Косолапов, зокрема у плані з'ясування діалектики фактичного і теоретичного⁴. Розглянуто також і деякі особливості співвідношення фактичного і теоретичного в аспекті соціальної зумовленості процесу людського пізнання.

Значно менше досліджувалось питання про статус факту у взаємозв'язку теорії і практики у сфері суспільного пізнання. А соціальні факти мають свою специфіку і потребують більш детального вивчення. Актуальність таких досліджень зростає і внаслідок піднесення ролі соціального пізнання у планомірному і цілеспрямованому розвитку зрілого соціалістичного суспільства.

У сфері пізнання суспільних процесів і явищ особливого значення набуває положення про те, що передумовою конкретного розв'язання

² Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось? — Повне збір. творів, т. 2, с. 523.

³ Копнін П. В. Введение в марксистскую гносеологию. — К.: Наук. думка, 1966, с. 236.

⁴ Див.: Косолапов В. В. Гносеологічна природа наукового факту, с. 70—104.

того чи того складного питання є використання не окремого факту чи кількох фактів, не пов'язаних між собою, а цілісної системи фактів. Саме про це неодноразово писав В. І. Ленін. Зокрема у своїй праці «Статистика і соціологія» він зазначав, що посилення на факти як на «суперту річ» не повинне перетворюватися на висмикування «окремих фактиків», на гру в приклади. «Доброти приклади взагалі,— зауважував В. І. Ленін,— річ зовсім не важка, але й значення це не має ніякого, або чисто негативне, бо вся справа в історичній конкретній обстановці окремих випадків. Факти, коли взяти їх в їх *цілому*, в їх *зв'язку*, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ»⁵. Треба «встановити такий фундамент з точних і безспірних фактів, на який можна було б спиратися, з яким можна було б порівнювати перше-ліпше з тих «загальних» або «примірних» міркувань, якими так безмірно зловживають в деяких країнах в наші дні. Щоб це був справді фундамент, треба брати не окремі факти, а *всю сукупність* фактів, які стосуються даного питання, *без єдиного винятку...*»⁶. І це цілком зрозуміло, адже «щоб справді знати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосереднення»⁷.

Проте, як наголошував В. І. Ленін, використання величезного фактичного матеріалу навіть після систематизації фактів може виявитися недосить ефективним, якщо вони розглядаються окремо, в статичній, а не в динамічній, їх органічному взаємозв'язку і взаємозалежності. Лише істотні, закономірні і систематизовані факти, що виражають тенденції розвитку суспільства, його необхідні зв'язки є доказовими і переконливими.

Особливо яскраво це виявляється у тій галузі пізнання, об'єктом якої є суспільні явища. Соціальні факти не можуть бути «нейтральними». Вони завжди певним чином відбираються, класифікуються, систематизуються, причому на характер цих процедур безпосередньо впливають передусім соціально-класові, а також культурні та інші установки дослідників. «У галузі соціального пізнання,— слушно зазначає Н. С. Автономова,— практично немає «фактів», істинних «у всіх можливих світах». Саме тому, наприклад, у критиці попередніх концепцій політичної економії Маркс не стільки переглядає ті факти, на яких ґрунтувалися, будуючи свої економічні теорії, А. Сміт, В. Петі чи Д. Рікардо, а насамперед досліджує ті передумови у реальній дійсності та суспільній свідомості, які змусили їх вибрати саме ті, а не інші факти»⁸. І це зрозуміло, оскільки окремий факт чи сукупність розрізаних фактів можуть використовуватися і неодноразово використовувалися для «доведення» реальності зовсім відмінних, а інколи і діаметрально протилежних моделей «того, що було насправді». Проте за послідовного конкретно-історичного підходу, систематизовані та осмислені з позицій марксистсько-ленінського світогляду, в контексті наукової соціальної теорії факти суспільного життя набувають справжньої, незаперечної доказовості, уможливають глибоке з'ясування специфіки, тенденцій і законів розвитку суспільства. Тому неспроможними є агностичні твердження буржуазних теоретиків про те, що історичне минуле не збігається і не може збігатися з його репродуктивним відобра-

⁵ Ленін В. І. Статистика і соціологія.— Повне збір. творів, т. 30, с. 330.

⁶ Там же, с. 330—331.

⁷ Ленін В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна.— Повне збір. творів, т. 42, с. 280.

⁸ Див.: Автономова Н. С. Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках.— М.: Наука, 1977, с. 233—234.

женням у працях дослідників-суспільствознавців, передусім істориків, оскільки вони, мовляв, суб'єктивно «розтинають» історію на «внутрішню» («раціональна реконструкція» І. Лакатоса⁹) та «зовнішню», що дістає свій вияв у пам'ятках матеріальної і духовної культури.

Для того, щоб бути справді доказовими, факти мають виступати не тільки знаряддям ретроспективного пізнання, а й ефективно «працювати» під час аналізу сучасного аналізу суспільного розвитку; бути узагальненими такою мірою, щоб задовольняти вимогу репрезентативності стосовно багатьох інших фактів суспільного життя; не лише відігравати роль емпіричного базису відповідної соціальної теорії, а переростати у факти історичного буття, органічно поєднувати одиничне, особливе і загальне, конкретне і абстрактне, неповторне і типове. Фіксуючи неодноразове повторення тих чи тих фактів суспільного життя, дослідники мають змогу відкривати і відповідним чином формувати соціально-історичні тенденції і закономірності, здійснювати всебічний аналіз подій, явищ і процесів життя суспільства, з'ясувати їх взаємодії і зв'язки, причини та наслідки¹⁰.

Факти можуть відігравати роль не тільки «описових реалій» суспільно-історичного процесу, а й виступати як реальне втілення законів людської історії. З одного боку, вони можуть ідентифікуватися з речами і предметами попередньої матеріальної культури за умови, що ці речі і предмети залишилися єдиними вісниками зниклих цивілізацій. У зазначеному аспекті, виступаючи як матеріальне втілення людської праці, її засобів і предметів, історичні факти набувають значення своєрідних «носіїв» соціально-економічних та культурних нашарувань, певних культурно-історичних традицій, звичаїв, трудових навиків і різноманітних форм спілкування. З другого ж боку, соціальні факти — це і знання про об'єктивні факти суспільного життя, про соціальні процеси, події і явища. В процесі історичного розвитку суспільного пізнання постійно реалізується взаємозв'язок об'єктивних соціальних фактів і фактичного знання, здійснюється складна діалектика матеріального і ідеального. Тому важливою передумовою наукового дослідження специфіки фактів соціально-історичної дійсності є з'ясування механізму взаємодії матеріального і ідеального, об'єктивного і суб'єктивного, існуючого і істотного, реального і оцінюваного та інших характеристик суспільного життя.

Пізнання об'єктивних фактів життя суспільства, фіксація і обробка наукових соціальних фактів визначаються й іншими істотними особливостями.

Зокрема, аналізуючи ці процеси, треба враховувати, що вчений-суспільствознавець, як правило, має справу з фактами, що тією чи тією мірою пропущені крізь свідомість людей, скажімо, свідомість укладача письмових джерел¹¹. Далі, факти соціального пізнання є не лише засобом, а й метою дослідження, причому однією з головних. Історик, наприклад, ставить перед собою подвійне завдання: створити вірогідну картину минулого і, виходячи з досвіду попередніх поколінь, вивести і сформулювати систему певних закономірностей функціонування суспільства на тому чи тому етапі його історичного поступу, тобто

⁹ Лакатос І. История науки и ее рациональная реконструкция.— В кн.: Структура и развитие науки. М.: Прогресс, 1978, с. 230—231.

¹⁰ Див.: Гулыга А. В. История как наука.— В кн.: Философские проблемы исторической науки. М.: Мысль, 1969, с. 22—23.

¹¹ Див.: Барг М. А. Структурный анализ в историческом исследовании.— Вопросы философии, 1964, № 10, с. 86.

надати історичним фактам форми концептуального знання. Неодмінною умовою розв'язання цього завдання є систематизація, групування фактів за їх важливістю та виключністю, унікальністю¹².

Аналізуючи діалектику перетворення об'єктивних фактів суспільного життя у фактичне соціальне знання, тобто у наукові соціальні факти, необхідно розглядати суспільне пізнання як складний процес активного відображення розвитку і функціонування суспільства у свідомості людини — відображення у принципі правильного, адекватного і водночас приблизного, неповного, яке характеризується органічною єдністю абсолютного і відносного і виступає як діалектичний процес сходження від знання абстрактного до конкретного. За такого підходу очевидною стає певна умовність «подвоєння» об'єктів соціальної дійсності у пізнанні, коли вони виступають то як «об'єктивні факти суспільного життя», то як «факти соціальної науки», з'являється можливість уникнути спрощеної схематизації як самого процесу відображення, так і дійсності¹³.

У системі суспільного пізнання і знання факт виступає як своєрідний «квант», тобто найменша, неподільна часточка соціально-історичної інформації про суспільство, його розвиток і функціонування; як ідеальне зображення історичної події, «слід» у свідомості людини того соціально-історичного об'єкта, на перетворення якого спрямована людська діяльність. Крім того, соціальний чи історичний факт не можна трактувати лише як знання, як ідеальне відображення реальної події, явища чи процесу суспільного життя. Соціальний чи історичний факт, як слушно зазначають дослідники, — це і фрагмент соціально-історичної дійсності, пов'язаний із суб'єктом пізнання і включений у сферу його суспільно-історичної практики, і водночас — елемент системи наукового знання¹⁴.

Важливо, що розглянутий окремо, сам по собі, історичний чи соціальний факт ще не є ні істинним, ні хибним. Лише у своїй сукупності, до того ж включені у систему науково-теоретичного знання, факти набувають доказовості, здатності об'єктивно відображати соціальну дійсність і утворюють фактичну основу наукових суспільних теорій. І чим багатша ця фактична основа, тим глибше, адекватніше і різнобічніше соціальні теорії відображають особливості, розвиток і функціонування суспільства.

Перехід від фактів до теорії — процес дуже складний. Його реалізація передбачає з'ясування специфіки різних рівнів і форм вияву того чи того соціального факту чи їх сукупності, здійснення комплексного, багаторівневого і різноаспектного аналізу цих фактів, розкриття складної діалектики об'єктивного і суб'єктивного, інтуїтивного і дискурсивного, яка має місце у процесі зазначеного переходу¹⁵.

Торкаючись питання про перехід від фактів до теорії, представники спеціальних наук не випадково підкреслюють роль найрізноманітніших факторів і характеристик цього переходу: А. Ейнштейн — значення «вільного винаходу розуму», Бріллюєн та Л. де Бройль — «сили уяви», Т. Кун — «формування нової парадигми», В. Гейзенберг — «багатознач-

¹² Див.: Красавин В. П. От факта к историческому описанию. — Философские науки, 1971, № 2, с. 102.

¹³ Див.: Косолапов В. В. Методология и логика исторического исследования. — К.: Вища школа, 1977, с. 291.

¹⁴ Див.: там же, с. 292—293.

¹⁵ Див.: Дейнеко Н. И. Объективное и субъективное в процессе отражения. — К., 1978, с. 103.

ності одного поняття у декількох теоретичних системах», П. Дірак — «критерію краси» тощо¹⁶.

Але особливо великого значення для успішного здійснення переходу від фактів до теорії набуває дотримання дослідниками ряду вимог під час створення фактичної основи тієї чи тієї теорії. Факти, що входять до складу фактичної основи теорії, зокрема, повинні задовольняти такі вимоги: адекватно відтворювати об'єкт, не підмінювати об'єктивні характеристики різними суб'єктивістськими тлумаченнями та інтерпретаціями; містити оцінку, що ґрунтується не на судженнях окремої особи, а на точному аналізі реального соціально-історичного процесу, справжнього стану справ; виключати поверхові, однобічні, упереджені аналогії, для порівняння використовувати найтипівіші, найхарактерніші, показові процеси, події та явища суспільного життя, які уможливають визначення основних тенденцій соціального розвитку, чітке формулювання і ефективне використання суспільних законів.

Аналізуючи, відбираючи і критично осмислюючи факти, слід керуватися ленинським положенням про те, що «критика повинна полагати в тому, щоб порівняти і зіставити даний факт не з ідеєю, а з іншим фактом, для неї важливо тільки, щоб обидва факти були по змозі точно досліджені і щоб вони являли собою, один у відношенні до другого, різні моменти розвитку, причому особливо необхідно, щоб з такою ж точністю був досліджений весь ряд певних станів, послідовність їх і зв'язок між різними ступенями розвитку»¹⁷. Тільки за таких умов стає можливою об'єктивна, наукова оцінка соціально-історичних процесів, явищ і подій, плідна розробка питання про особливості і статус факту, про співвідношення фактичного і теоретичного, фактичної основи і теорії у соціальному пізнанні.

* * *

Одной из важнейших философско-методологических проблем, актуализирующих вследствие интенсивного развития общественных, естественных и технических наук, сложных процессов интеграции и дифференциации, которые происходят между этими науками в условиях современной научно-технической революции, является вопрос о специфике и функциях категории факта.

Уяснение природы и содержания данной категории приобретает все большее значение в познании явлений и процессов общественной жизни. Анализируя особенности социального факта, необходимо гармонически сочетать «онтологический» и «гносеологический» подходы, учитывая диалектику объективного и субъективного в жизни общества и в познании социальных явлений, основные требования, которые должны выполняться исследователями в процессе создания фактического базиса той или иной социальной теории. Факты, входящие в состав фактической основы теории, должны: рассматриваться в их системе, динамике и взаимосвязях, адекватно отображать объект, содержать оценки, основывающиеся на анализе реального общественно-исторического процесса, характеризовать определяющие, наиболее типичные, показательные процессы, события и явления общественной жизни, что позволяет выявлять основные тенденции социального развития, эффективно использовать общественные законы.

¹⁶ Див.: Б и б л е р В. С. Творческое мышление как предмет логики.— В. кн.: Научное творчество.— М., 1959, с. 168.

¹⁷ Л е н и н В. И. Що таке «друзи народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне збір. творів, т. I, с. 156.

Л. І. ПАХАР

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ КІБЕРНЕТИЧНОГО ПІДХОДУ ДО ПРОБЛЕМ УПРАВЛІННЯ

За умов розвинутого соціалізму даліше вдосконалення управління, його механізмів і систем набуває особливого значення. І це глибоко закономірно. «В. І. Ленін вказував, що коли вироблено правильну політику, вірну лінію, успіх справи залежить насамперед від організації,— підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді XXV з'їздові партії.— Така політика, така лінія у нас є. Значить, вирішальною ланкою стає організація, тобто даліше вдосконалення управління економікою в найширшому розумінні слова»¹.

Неодмінною передумовою вдосконалення механізмів, систем і процесів управління є їх глибоке і всебічне дослідження за допомогою багатого арсеналу засобів сучасної науки, ефективного застосування методів суспільних, природничих і технічних наук. За умов сучасної науково-технічної революції, коли дедалі органічнішим стає зв'язок науки і техніки, важливу роль у вдосконаленні систем і процесів управління відіграє, зокрема, кібернетика. Розробка кібернетичного підходу до проблем управління уможливило автоматизацію інформаційних процесів, створення автоматичних систем управління у різних галузях суспільного життя, озброює наукове управління соціалістичним суспільством найсучаснішими технічними засобами далішого вдосконалення управлінських механізмів. Все це актуалізує і з'ясування методологічних питань кібернетичного підходу до управління. Ці питання і розглядаються у пропонуваній статті.

Засновник кібернетики Н. Вінер визначив її як науку про управління і зв'язок у тварині і машині. Основна ідея, якою керувався Н. Вінер в обґрунтуванні нової науки, полягала в заповненні «білих плям», які виникають на стику різних наук. На той час «нічийною» галуззю виявилось управління, що, як згодом з'ясувалося, характеризувалося рисами, спільними як для технічних пристроїв, так і для живої істоти і суспільства. Цю галузь «запримітила» нова наука. Так управління зробилося однією з центральних проблем кібернетики, важливим предметом її дослідження.

Однак, незважаючи на те, що кібернетика відлічує четверте десятиліття свого існування, загальновизнаного визначення поняття управління поки що немає. Як правильно зазначив В. А. Бокарев, поняття управління, «прозоре» у конкретних своїх значеннях, виявилось надзвичайно складним у своїй граничній загальності»².

Управління тлумачиться як певна функція організованих систем різної природи, яка полягає в тому, щоб зберігати певну структуру, режим діяльності або реалізувати задану програму³; або як сама організація того чи того процесу, що сприяє досягненню поставлених цілей⁴; або «як специфічна взаємодія особливим чином організованих різних

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р.— В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К.: Політвидав України, 1976, с. 65.

² Бокарев В. А. Поняття управління і его роль в сучасному науковому знанні.— В кн.: Кібернетика і сучасне наукове знання. М.: Наука, 1976, с. 21.

³ Див.: Левада Ю. Управление.— Филос. енциклопедия. М.: Сов. энциклопедия, 1970, т. 5, с. 282.

⁴ Див.: Основы автоматического управления./Под ред. Пугачева В. С.— М.: Госиздат физмат. лит., 1963, с. 15.

матеріальних утворень: такого, що управляє, і такого, яким управляють»⁵; або як переробка інформації в сигнали, що спрямовують діяльність машин і організмів⁶, або як «доцільна зміна об'єкта, яким управляють, процес приведення його в потрібний стан»⁷. Англійський кібернетик Ст. Бір, наприклад, визначив управління як машину (доцільну систему), призначену для саморегулювання⁸.

Будь-яке наукове поняття формується на основі узагальненого і абстрагованого відображення певних об'єктивних процесів. Іншими словами, воно завжди має певні онтологічні основи, і дослідження цих онтологічних основ є предметом першої потреби для формування поняття. У чому ж полягають процеси управління і які їх загальні закономірності? На наш погляд, процес управління — це така цілеспрямована перебудова одного об'єкта під впливом іншого, яка приводить до адекватного стану першого об'єкта щодо власних потреб і середовища оточення. Далі, загальновідомо, що процеси управління характеризуються певною структурною організацією. Чим же вона визначається? Структурна організація процесу управління включає в себе кілька компонентів з чітко фіксованими відносинами між ними. До неї входять: об'єкт управління, тобто об'єкт, внутрішній стан якого контролюється іззовні; система, що здійснює управління (або блок управління, або об'єкт, який управляє) і спрямовує його процес, забезпечує прямий зв'язок між ними і зворотний зв'язок, що дозволяє контролювати результати управління. До функцій блоку управління належить вироблення мети управління на основі аналізу закладеної (минулої) плюс здобутої за результатами управління інформації і безпосередній вплив на об'єкт управління. Тому блок управління може включати в себе три самостійні елементи, кожний з яких реалізує відповідну функцію: джерела інформації про завдання управління, пристрою для обробки інформації і виконавчого пристрою. Так стоїть справа в технічних системах. В інших випадках блок управління складається з одного об'єкта, але такого, що здатний виконувати функції всіх трьох елементів: обробляти інформацію, ставити мету управління і здійснювати передання команди управління. Таким універсальним управляючим об'єктом є мозок.

Управляючий об'єкт (УО), об'єкт управління (ОУ), прямий (ПЗ) і зворотний (ЗЗ) зв'язки складають систему, яка слугує здійсненню процесів управління. Без системи управління немає і процесів управління.

Внутрішня динаміка системи управління полягає, по-перше, в підтриманні стійкості системи і, по-друге, в регулюванні адекватного зв'язку з середовищем. Відповідно до цього процес взаємодії управляючого об'єкта з об'єктом управління становить постійне розв'язання виниклих суперечностей між стійкістю і мінливістю в системі. Управління тому і є управління, що потрібна корекція стану об'єкта в процесі його діяльності, розвитку або порушення стану з якихось зовнішніх чи внутрішніх причин.

Управління має об'єктивний характер. Однак це положення не треба трактувати так, що процеси управління не можуть бути пов'язані зі свідомою діяльністю людей. Тут наявний складний ланцюг відношень. Людина може свідомо здійснювати процеси управління, по-перше, тому,

⁵ Укранцев Б. С. Самоуправляемые системы и причинность.— М.: Мысль, 1972, с. 32.

⁶ Див.: Кибернетика.— МСЭ, изд. 3, т. 4, с. 716.

⁷ Жуков Н. И. Философские основы кибернетики.— Минск, 1976, с. 111.

⁸ Див.: Бір Ст. Кибернетика и управление производством.— М.: Наука, 1965, с. 46.

що вона досягнула їх, по-друге, тому, що вони об'єктивні. Положення про свідому управлінську діяльність людей і об'єктивність управління не суперечать одне одному. У суспільному житті процеси управління здійснюються через свідому діяльність людей і, хоча при цьому не завжди усвідомлюються, іншого буття вони мати не можуть, оскільки немає суспільних процесів поза діяльністю самої людини. Що ж до об'єктивності процесів управління в живій природі, які відбуваються без втручання людини, то вона справді полягає в тому, що ці процеси не залежать від людини, її волі, бажань тощо.

Свідомі діяльність людини пов'язана з об'єктивними процесами управління починаючи з періоду розкладу первісного суспільства і зародження рабовласницької формації, коли, за словами В. І. Леніна, з'явилася така особлива група людей, яка тільки тим і зайнята, щоб управляти.⁹ Це, звичайно, не означає, що не можна говорити про процеси управління на більш ранніх етапах розвитку людства. Без сумніву, вони існують у первісному колективі і пов'язані передусім з добуванням їжі, поділом праці та ін. Але на цьому етапі на них ще вельми істотно впливають закономірності поведінкового рівня біологічного управління, властивого всім високорозвиненим тваринам. Поки в людини немає самосвідомості, мабуть, не можна говорити з цілковитою підставою про існування свідомої соціальної управлінської діяльності.

Потрібно зробити застереження і щодо того факту, що поява свідомої управлінської діяльності людей не означає, що з цього моменту управління проймає всю свідому діяльність людини в соціальній сфері. У суспільному житті є й некеровані процеси, і процеси управління, які, незважаючи на видимість свідомого рішення, не регламентуються цілеспрямованою, вольовою діяльністю людей. Цей момент чудово роз'яснений В. І. Леніним у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі». Він пише: «Вступаючи у взаємини, люди в усіх скільки-небудь складних суспільних формаціях — і особливо в капіталістичній суспільній формації — не усвідомлюють того, які суспільні відносини при цьому складаються, за якими законами вони розвиваються і т. д. Наприклад, селянин, продаючи хліб, вступає у «взаємини» із світовими виробниками хліба на всесвітньому ринку, але він не усвідомлює цього, не усвідомлює і того, які суспільні відносини складаються з обміну»¹⁰. Отже, у цьому прикладі селянин лише позірно управляє виробничим процесом. Елемент стихійності в управлінні суспільством різною мірою був притаманний усім минулим суспільно-економічним формаціям. Але якщо в попередніх типах суспільства переважала стихійність, то за соціалізму домінує вже свідомість, хоча і соціалістична організація ще стикається з необхідністю протидіяти моментам стихійності. Ця протидія у процесі розвитку нового суспільства стає дедалі ефективнішою.

Управління характеризується органічною єдністю таких компонентів, як абсолютність і відносність. Управління абсолютне в тому розумінні, що без нього біологічна і соціальна форми руху матерії немислимі. Так, наприклад, для розвинутих тварин характерна наявність двох основних рівнів управління: організмений і поведінковий. Якби, припустимо, було відсутнє регулювання основних життєвих констант, то організм просто загинув би. Аналогічно стоїть справа і в суспільстві. Будь-який людський колектив, починаючи навіть з первісного стада мавполюдей, потребує хоча б елементарного, примітивного управління. в протилежному разі він розпадеться. Управління, звичайно, передбачає як свою умову наявність певного типу організації. В цьому розумінні уп-

⁹ Див.: Ленін В. І. Про державу.— Повне збір. творів, т. 39, с. 67.

¹⁰ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 317.

Управління має абсолютний характер, через те що воно визначає одну з найважливіших характеристик біологічної і соціальної форми руху матерії, характеристики, які відрізняють ці форми від неживої матерії.

Водночас управління відносно, через те що воно не покриває всіх сторін соціальної і біологічної форми руху матерії і більше того — не виражає їхньої основної сутності. Є такі вияви біологічного і соціального руху, які не включаються в процеси управління, однак без них не може існувати ні біологічний, ні соціальний організм. У біологічній сфері до їх числа можна залічити, скажімо, обмін речовин. Із соціального життя можна навести такі приклади некерованих процесів, як економічна криза, паніка, майже не керована сфера буденної свідомості та ін.

Управлінню властива й інша риса — суперечливість. Процес управління, як уже відзначалося, становить єдність мінливості і стійкості. З одного боку, спостерігається перебудова об'єкта управління, а з другого — об'єкт зберігається в своєму якісному стані як певна цілісність. Іншими словами, об'єкт управління зберігається як відносно відособлений, такий, що має своє внутрішнє джерело руху, яке здатне знову відродити суперечність у системі. Наявність внутрішньої суперечності між зміною і збереженням в системі управління виступає джерелом її активності. Розв'язання цієї суперечності і становить, власне кажучи, смисл управління.

Управління разом з рисами, притаманними всім різновидам об'єктивного руху (об'єктивність, єдність абсолютності і відносності, суперечливість), має і специфічні. До їх числа потрібно залічити передусім такий необхідний і обов'язковий елемент процесу управління, як структурна організація. Крім того, якщо для всіх відомих до управління процесів руху мірою є енергія, то в процесах управління ці характеристики відіграють підпорядковану роль, оскільки мірою управління є не енергія, а інформація. Її значення таке велике, що деякі учені навіть визначають кібернетику як науку «про загальні закони перетворення інформації в складних управляючих системах»¹¹. Однак процеси управління є не просто процеси впорядкування тієї чи тієї матеріальної системи. Таке впорядкування спрямоване, воно має внутрішню мету. А цим зумовлена ще одна особливість управління — цілеспрямованість. Врешті, ще одну з важливих його рис становить оптимальність, яка полягає в тому, що рух системи управління спрямований до максимально адекватного щодо зовнішнього і внутрішнього середовища стану системи.

Управління має свої підрівні як у біологічній, так і в соціальній формах руху матерії. Біологічне управління поділяється на клітинний, організмений, поведінковий та ін. рівні. Процеси управління внутрішньо властиві також і соціальній формі руху матерії. К. Маркс показав всезагальний характер процесів управління в суспільстві. Він відзначив два основні типи управління у суспільстві: стихійний і свідомий.

Аналізуючи погляди К. Маркса з цього питання, В. Г. Афанасьєв слушно підкреслив, що в першому випадку (стихійне управління) «управляючий вплив на систему є усередненим результатом зіткнення, переплетення і перехрещення різних, нерідко таких, що суперечать одна одній, сил, маси випадкових одиничних актів. Цей вплив пробиває собі шлях як загальна тенденція в цій сліпій грі випадку; він автоматичний за своєю природою і не потребує втручання людей. (Додамо, що при цьому здійснюється він не десь над людьми, а все тими самими людьми.— Л. П.) Мало того, люди не вільні, не в змозі відмінити сліпу гру

¹¹ Глушков В. М. О кибернетике как науке.— В кн.: Кибернетика, мышление, жизнь. М.: Мысль, 1964, с. 53.

випадкових, стихійно діючих сил і підпорядкувати їх своїм цілям і інтересам. Вони здатні, точніше кажучи, змушені, пристосовувати свою діяльність до вимог гри випадку, здатні або прискорити або уповільнити протікання цієї гри, але оволодіти нею не в їхніх силах. Стихійне управління не пов'язане з функціонуванням специфічних суспільних інститутів»¹².

Свідомий рівень управління існує поряд зі стихійним і пов'язаний зі свідомою, цілеспрямованою діяльністю людей, спрямованою на управління суспільством; мірою суспільного прогресу ступінь його впливу на розвиток суспільства зростає.

Під час наукового аналізу проблем управління неминуче постає питання про специфіку управління в технічних системах. Останнє, хоча має за основу застосування фізичних законів, не може бути залічене до процесів управління в неживій природі. Управління в техніці є результатом розвитку людського суспільства і насамперед виробництва. Ця «друга природа» створена людиною. Більше того, процеси управління дістають друге народження у знаряддях праці, техніці завдяки тому, що, по-перше, вони об'єктивні, існують у природі і суспільстві, і по-друге тому, що людина змогла осягнути основоположні закони, риси, особливості управління і реалізувати це знання в штучних конструкціях.

Процеси управління відіграють важливу роль у біологічній і соціальній формах руху матерії, але природно, не вичерпують усього їхнього змісту. Як уже відзначалося, є такі сторони біологічного і соціального руху, які не вписуються в процеси управління. Крім того, не процеси управління виражають сутність соціальної і біологічної форм руху матерії. Тому кібернетичні дослідження біологічних і соціальних процесів, певна річ, не можуть замінити весь комплекс власне біологічних і соціальних досліджень.

Водночас у власне біологічних і соціальних дослідженнях відповідно живої природи або суспільства не можна не зважати на закономірності управління. У протилежному разі неминуче виникає викривлення в картині реальних процесів біологічного або соціального руху. Так, наприклад, у конкретних соціологічних дослідженнях потрібне врахування наявності стихійного і свідомого управління, некерованих сторін у людській діяльності. Ці моменти мають дістати відображення і в теорії суспільного процесу, і в інших галузях суспільствознавства.

З'ясовуючи особливості управління, потрібно також проаналізувати його зміст. Процес управління, за деякого спрощення, складається з таких семи етапів: перший — постановка мети управління; другий — передання команди управління до об'єкта, яким управляють; третій — виконання команди управління; четвертий — передання інформації про результати управління; п'ятий — аналіз здобутої інформації, шостий — вироблення рішення і сьомий — передання наступної команди управління.

Для того, щоб здійснити такий процес, потрібна складна організація, яка відповідала б вищезгаданій структурі системи управління. Елементи такої системи можуть бути подані в такий спосіб: перший, другий, п'ятий, шостий і сьомий етапи процесу управління виконуються управляючою системою, третій етап — об'єктом управління. Четвертий етап — у віданні зворотного зв'язку. Описаний процес називається управлінням із замкненим циклом. Переважна більшість процесів управління, що існують у природі, суспільстві, техніці, — замкненого типу.

¹² Афанасьев В. Г. Научное управление обществом. — М.: Политиздат, 1973, с. 44.

Однак можливий процес управління і розімкнутого типу. В цьому разі відсутній такий структурний елемент організації, як зворотний зв'язок. Управління здійснюється за наперед заданою програмою без передавання інформації про результати управління, тобто без третього етапу. Такі процеси управління наявні в техніці,— наприклад у верстатах-автоматах. Тут немає потреби у зіставленні програми з результатами управління: заготовки стандартні, тому відхилення у процесі, скажімо, фрезювання або токарної обробки такі незначні, що на них можна просто не зважати. Крім того, у процесі згаданої швидкісної обробки деталей врахувати відхилення від норми технічно дуже складно. Такі процеси управління є і в живому організмі. До їх числа, зокрема, можна залічити реалізацію генетичної програми в процесі розвитку окремої особини. В даному разі генетична програма, яка входить до блоку управління розвитком особини, у ході процесу онтогенезу не коригується результатами своєї реалізації. Таке коригування наявне в процесі розвитку виду, популяції, і, отже, програмне управління розімкнутого типу в живому організмі включене в систему управління замкнутого типу і підпорядковане їй.

Як уже відзначалося, переважна більшість процесів управління здійснюється в системах управління замкнутого типу. Найпростішою формою такого типу є процеси регулювання. Вони полягають в такому управлінні, завдання якого — забезпечувати сталість деякої величини. Назвемо згаданий різновид управління регулюванням зі сталим параметром. У техніці системи з таким управлінням називаються системами з координатним зворотним зв'язком. За приклад такого управління можуть правити процеси підтримання сталого рівня води в котлі, швидкості обертання махового колеса, стабілізації напруги тощо. Процеси регулювання зі сталим параметром дуже поширені в живій природі. Це, скажімо, гомеостазис — пристосування організму до зміни зовнішніх умов шляхом підтримання сталості внутрішнього середовища організму (крові, лімфи, тканинної рідини). До їх числа можна залічити процеси регулювання температури тіла, ритму дихання, рівня кров'яного тиску та ін. Багато відомих учених вважають, що гомеостазис — гранична, найпростіша форма управління.

Складнішою формою управління замкнутого типу є управління за змінним параметром. Такі системи управління поширені в техніці, їх називають системами з параметричним зворотним зв'язком. «Системи, в яких сигнал зворотного зв'язку безпосередньо або в перетвореному вигляді змінює параметр кільця замикання,— пише Н. А. Озеряний,— назвемо системами з параметричним зворотним зв'язком»¹³.

Технічні системи управління з параметричним зворотним зв'язком є простою моделлю тих складних процесів управління, які наявні в живій природі і в суспільстві. Річ у тім, що процеси управління в природі і суспільстві не вкладаються у схему регулювання зі сталим параметром. Через те, що організм або суспільство не статичні, а динамічні системи, параметри регулювання весь час змінюються. Перебуває в постійному саморозвитку і об'єкті управління, вдосконалюється його організація. Крім того, не лишається без змін і управляючий об'єкт. У первісному стадії і в родовому суспільстві, наприклад, управляючу роль відігравали шлюбні відносини, але їхній характер поступово змінювався. Нервова система і мозок як універсальні управляючі блоки теж в процесі життя людини старіють. Внаслідок цього в похилому віці утруднюється, скажімо, управління процесами пересування тощо. Отже,

¹³ Озеряний Н. А. Обратная связь,— К., 1968, с. 15.

динамічний характер зазначеної системи управління полягає у мінливості, саморозвитку її основних компонентів. У цих випадках процеси управління виходять за рамки машиноподібності, що наявна в ідеальній моделі гомеостазу. Управління включається в загальний механізм розвитку, якісного перетворення живої природи і суспільства. Тому технічною моделлю процесів управління в природі і суспільстві може слугувати параметрична система управління, конкретним випадком якої є регулювання зі сталим параметром, коли коефіцієнт регулювання дорівнює одиниці: $K_p=1$.

У процесах управління замкненого типу особливе місце посідає зворотний зв'язок. Для таких систем, на думку Л. А. Петрушенка, зворотний зв'язок є і спосіб управління, і спосіб організації, і спосіб збереження систем¹⁴. Він репрезентований деяким самостійним елементом (нервові або кровоносні шляхи, механізми і електричні ланцюги, вимірювальні прилади і органи контролю в суспільстві та ін.), який замикає об'єкт управління на управляючий блок. «Зворотний зв'язок,— пише В. А. Бокарев,— докорінно змінює властивості системи, перетворюючи її, по суті, на абсолютно нову, з принципово іншими якісними і кількісними характеристиками. Більше того, саме з появою зворотних зв'язків система стає системою в повному розумінні слова: вона перестає бути простою аддитивною сумною елементів і набуває органічної цілісності, здатності протистояти змінам навколишнього середовища і, доцільності поведінки»¹⁵. Мабуть, цей момент і послужив підставою для Н. Вінера, коли він назвав зворотний зв'язок властивістю системи, яка дозволяє регулювати її майбутню поведінку минулим виконанням наказів¹⁶.

Зворотні зв'язки за своїм місцем у структурі системи управління, за роллю в ній, за характером дії можуть бути такі: зовнішні і внутрішні, прості і складні, негативні і позитивні. Визначення зворотного зв'язку як внутрішнього і зовнішнього вказує на його місце в структурі системи управління: зовнішній охоплює своєю дією систему в цілому, внутрішній — лише певну її частину. Координатний і параметричний зворотний зв'язки можуть займати як зовнішнє, так і внутрішнє положення. Це залежить від конкретних завдань управління.

За характером дії зворотний зв'язок може бути простий і складний. Системи управління з координатним зворотним зв'язком — це системи з простим зворотним зв'язком. У цьому разі процеси управління описуються лінійними рівняннями. Системи управління з параметричним зворотним зв'язком — це системи складного зворотного зв'язку, математичне описання яких пов'язане з нелінійними рівняннями.

За тією роллю, яку зворотні зв'язки відіграють у системі управління, вони можуть бути позитивні і негативні. Негативний зворотний зв'язок діє в напрямі, протилежному тенденції змін в об'єкті управління. Отже, він прагне стабілізувати, зберегти систему в попередньому стані. Позитивний зворотний зв'язок діє в тому ж напрямі, що й намічене в об'єкті управління відхилення, тим самим посилюючи його. Отже, функціонування позитивного зворотного зв'язку приводить до якісних змін в системі управління і сприяє розвиткові системи в цілому. І координатний і параметричний зворотні зв'язки можуть бути як позитивні, так і негативні. Для технічних систем управління вибір того чи

¹⁴ Див.: Петрушенко Л. А. Принцип обратной связи: Некоторые философские и методологические проблемы управления.— М.: Мысль, 1967, с. 129—144.

¹⁵ Бокарев В. А. Объем и содержание понятия «управление».— Вопросы философии, 1966, № 11, с. 50.

¹⁶ Див.: Винер Н. Кибернетика и общество.— М., 1958, с. 45.

того зворотного зв'язку визначається завданнями управління. В об'єктивних процесах управління в природі і суспільстві дія позитивного чи негативного зворотного зв'язку в системі управління в кінцевому підсумку залежить від процесів розвитку.

Співвідношення систем управління з постійними і змінними параметрами може бути різне. Так, наприклад, виділені дві форми управління з постійними і змінними параметрами в природних умовах живої природи і суспільства взаємодоповнюють одна одну. В. А. Бокарев відзначає, що «динамічне цілепокладання і розвиток виявляється можливим лише в тому разі, коли шляхом гомеостатичного регулювання забезпечені збереження, стійкість і навіть — у певних межах — якісна незмінність системи»¹⁷. Отже, у природі і суспільстві управління зі змінними параметрами включає в себе як обов'язкову умову управління зі сталими параметрами. У технічних же системах спостерігається протилежна картина: системи з координатним зворотним зв'язком (КЗЗ) включають у себе системи з параметричним зворотним зв'язком (ПЗЗ). Ось чому, на наш погляд, технічні системи управління, хоча і є певною мірою моделлю процесів управління в природі і суспільстві, істотно відрізняються від них, тому що не здатні до розвитку у власному розумінні слова. Технічна модель управління була б адекватною процесам управління в природних умовах живої природи і суспільства з урахуванням їх розвитку, якби система з позитивним параметричним зворотним зв'язком була зовнішньою. Однак це технічно не здійснено.

Розглянуті у загальному вигляді процеси управління, наявні в живій природі, суспільстві і штучних системах, дозволяють відзначити деякі закономірності, властиві процесам управління на різних рівнях. Перша закономірність — умова протікання процесів управління, тобто наявність системи управління. Друга загальна закономірність, без якої процес управління нездійснений, — це керованість об'єкта управління. Вона полягає в тому, що об'єкт управління має бути здатний сприймати і переробляти вплив управляючого об'єкта. З цього положення випливає третя закономірність процесу управління — між управляючим об'єктом і тим, яким управляють, має бути відповідність.

Далі. Процеси управління мають інформаційний характер. Це означає, що між елементами системи управління визначальними є функціональні, а не енергетичні відношення. Об'єкт управління сприймає не силові впливи управляючого об'єкта, а надіслані ним сигнали, які несуть інформацію для дії об'єкта управління саме таким, а не іншим способом.

Врешті, треба звернути увагу на такий обов'язковий елемент структурної організації системи управління, як зворотний зв'язок. Щоправда, вище йшлося про існування процесів управління розімкненого типу без зворотного зв'язку, але в природних умовах такий конкретний тип управління наявний лише постільки, поскільки є управління замкненого типу, і стосовно цього останнього відіграє підпорядковану роль. Що ж до технічних систем управління розімкненого типу, то вони теж включені в кінцевому підсумку в систему замкненого типу «машина — людина», де роль зворотного зв'язку виконує сама людина, тому що вона складає і коригує, перевіряє і уточнює програму, за якою працює автомат. Словом, коригування програми управління в системах розімкненого типу рано чи пізно здійснюється тим чи тим способом. Тому

¹⁷ Бокарев В. А. Объем и содержание понятия «управление», с. 52.

вони врешті-решт підпорядковані закономірностям систем управління замкненого типу, де завжди наявний зворотний зв'язок, а отже — тут є ще одна закономірність: процеси управління не здійснимі без зворотного зв'язку.

Якщо процеси управління за своїм змістом є процеси цілеспрямованої зміни стану об'єкта і викликані невідповідністю цього стану умовам системи управління, то завданням зворотного зв'язку є передання тих змін, які сталися з об'єктом управління. Якщо не буде такого передання результатів змін, то не буде і цілеспрямованої зміни стану об'єкта. Але потреби цієї цілеспрямованої зміни висувають необхідність передання результатів змін, а не навпаки. Отже, спостерігається субординація процесів: процеси управління поглинають процеси зворотного зв'язку. Водночас процеси управління повною мірою стають такими лише постільки, поскільки вони включають в себе процеси зворотного зв'язку.

Аналіз змісту і сутності управління дозволяє зробити такі висновки. Управління є цілеспрямована зміна, яка зумовлює оптимальний стан цілісної системи. Остання є система вищого типу цілісності, для якої характерна наявність функціональних зв'язків між частинами цілого. Специфіка цієї зміни полягає насамперед у тому, що процеси управління забезпечують створення більш високої організації систем вищого типу цілісності, а також і в тому, що процеси управління здійснюються тільки за наявності певної організації. Система, організована за замкненим циклом із зворотним зв'язком, набуває нової якості, — самокерованості. Отже, кібернетичний підхід до аналізу змісту і сутності управління дозволяє розглядати управління як цілеспрямовані зміни у системі, що зумовлюють її оптимальний стан.

Цей підхід дає можливість з'ясувати суттєві особливості управління виробничими і, ширше, соціальними процесами. Це пов'язане, зокрема, з можливостями створення, вдосконалення і дедалі ширшого застосування інформаційних систем, піднесення рівня інформаційного забезпечення процесу розв'язання соціальних завдань і — в перспективі — створення єдиної загальносоюзної інформаційної системи. Ефективність же застосування тих управлінських засобів, які створює сучасна кібернетична наука, залежить від соціально-економічних і політичних принципів, згідно з якими здійснюється регулювання соціальних процесів. Дальша розробка і ефективне використання кібернетичного підходу до проблем управління є істотною складовою тієї великої і планомірної роботи, яка здійснюється у нашій країні в галузі вдосконалення господарського механізму.

* * *

В условиях развитого социализма особенное значение приобретает дальнейшее планомерное совершенствование системы управления, успешное решение комплекса все более сложных управленческих задач. Неотъемлемой предпосылкой совершенствования механизмов управления социалистическим обществом является их глубокое и всестороннее исследование при помощи богатого арсенала средств современной науки, эффективного использования различных методов и подходов, в частности кибернетического подхода.

При кибернетическом подходе процесс управления выступает как целенаправленная перестройка объекта управления, которая ведет к состоянию этого объекта, адекватному его собственным потребностям и окружающей среде. Система управления характеризуется определенной структурной организацией, основными компонентами которой являются объект управления и блок управления, который при помощи прямой

и обратной связи контролирует и направляет изменения объекта управления и учитывает результат этих изменений.

Совершенствование систем управления, дальнейшая разработка и широкое использование кибернетического подхода содействует автоматизации информационных процессов, созданию автоматических систем управления в разных сферах общественной жизни, помогает вооружить управление социалистическим обществом самыми современными средствами оптимизации управленческих механизмов.

В. О. МАРКОВ

РОЛЬ ПРИНЦИПІВ ЗБЕРЕЖЕННЯ В СТРУКТУРІ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Сучасна наука з її високою мобільністю, бурхливим зростанням виробництва інформації актуалізує дослідження методологічних принципів, що лежать в основі теоретичного знання. Серед цих принципів найважливішу роль відіграють принципи збереження, під якими розуміються різні закони збереження, принципи інваріантності та симетрії. Світоглядні, гносеологічні і логіко-методологічні аспекти принципів збереження активно розробляються в радянській філософській літературі.

Інваріантність і симетрія є властивостями систем, здатних до перетворення, внаслідок якого об'єкт дослідження переходить сам у себе. Так, елементарними операціями симетрії є паралельні переноси, обертання і дзеркальні відображення та ін. Поняття інваріантності та симетрії вживаються часто як еквівалентні, оскільки за своїм змістом вони тісно пов'язані між собою.

В якій би формі інваріантність не виступала, вона реалізується тоді, коли є: певний об'єкт; система відліку та перетворення (типу операцій симетрії), що переводять об'єкт з одного стану (положення) в інший. Ці перетворення лишають незмінними, інваріантними відповідні, раніше відзначені властивості об'єкта. Якщо завдання строго формалізоване, то перетворення симетрії можуть бути подані на теоретико-груповій мові.

Строгі поняття інваріантності й симетрії склалися в математиці. Потім вони глибоко запровадилися в теоретичну фізику (математична кристалографія, теорія відносності, квантова механіка, теорія елементарних частинок). Тепер ці поняття набули загальнонаукового статусу, оскільки на мові симетро-інваріантності формулюються вихідні, базисні положення в галузі космології, хімії, біології, теоретичної географії, геології, кібернетики, лінгвістики, мистецтвознавства та інших наук.

Посилення абстрактності наукового знання, прогресуюча формалізація концептуальних структур проводять до зростання ролі принципів інваріантності та симетрії в теоретичному арсеналі сучасної науки. На загальнонауковому рівні поняття інваріантності відображує в собі єдність збереження і зміни, сталості й мінливості як діалектично суперечливих властивостей буття і пізнання. Саме ця діалектична парадигма визначає цінність методологічних установок, пов'язаних з ідеєю інваріантності та принципами збереження взагалі.

Значною мірою роль принципів збереження в структурі наукового знання розкривається в процесі вивчення фізичних явищ. Фундамен-

тальні симетрії (наприклад симетрія простору і часу, внутрішня симетрія елементарних частинок) визначають характер фізичних законів — їх інваріантність щодо тих або інших перетворень. З цього випливає існування особливого класу законів, які дістали назву законів збереження. В цьому полягає смисл відомої теореми Е. Нетер. Скажімо, однорідність часу виявляється в інваріантності законів природи щодо зміщення початку відліку часу, і з цього ж випливає існування закону збереження енергії. Однорідність простору виражається в законі збереження імпульсу та ін.

У цій статті робиться спроба експлікувати роль принципів збереження в структурі наукового знання згідно з тими гносеологічними і логіко-методологічними питаннями, які виникають у зв'язку з аналізом принципів збереження в контексті філософського знання. Таке завдання в систематичному вигляді ще не ставилося.

Своєрідні принципи збереження виявляються насамперед в структурі об'єктно-суб'єктних зв'язків, щодо яких бони виражають відповідність структури експерименту і структури об'єкта дослідження, симетризацію пізнавальних ситуацій. Якою б простою або «екзотичною» (дивною) не була пізнавальна ситуація, для досягнення адекватного знання вона має бути певним чином організована, упорядкована суб'єктом з допомогою вибору, ототожнення й інших операцій, пов'язаних з редуцією різноманітності, мінімізацією хаотичних, випадкових елементів. Усі ці акти й спрямовані на симетризацію пізнавальних ситуацій.

Будь-яке знання, засноване на вимірі, пов'язане з системами відліку і необхідністю їх «узагальнення», тобто виділення класу еквівалентних систем відліку, в межах якого результати виміру лишаються незмінними стосовно тих чи інших перетворень координат. Незмінність виражає у таких випадках об'єктивні характеристики розглядуваних явищ, незалежних від привідних чинників. Під системами відліку і координатами розуміються всі умови спостереження і експерименту — простір, час та ін.— разом з їх міровизначенням. Перетворення, необхідні для виявлення еквівалентних систем відліку (в спеціальній теорії відносності — це перетворення Лоренца), утворюють групу, так що вся проблема переводиться на теоретично-групову мову, а отже на мову інваріантів і симетрії (оскільки йдеться про групу симетрії).

Передумови для побудови теорії створюються тоді, коли досліднику вдається здійснити операцію ототожнення схожих приладових ситуацій, тобто симетризацію умов експерименту, що включає в себе релятивізацію припустимих змін приладової ситуації і вичленування інваріантів, що відповідають груповій структурі даної теорії. Це єдиний спосіб зв'язку експерименту і теорії, а через них — об'єкта і суб'єкта. «...З погляду принципу інваріантності знання загалом визначається у рамках певних способів ототожнення і розрізнення пізнаваних ситуацій... В принципі кожна наукова теорія з логічного погляду може бути зведена до аналізу ступенів незалежності і деяких предикатів щодо перетворень систем референції»¹.

Принципи збереження не тільки регулюють способи пізнавальної діяльності, але й конкретизують поняття фізичного буття, що є базисним для всіх природничих наук. Так вималюється екзистенціальна роль принципів збереження, яку потрібно особливо відзначити. Відомо, що принципи збереження, пов'язані, як звичайно, з тими чи іншими симетріями (інваріантністю), формулюються в категоріальному вигляді: вони «дозволяють» одні події, явища, процеси і «забороняють» інші. З

¹ Крымский С. Б. Научное знание и принципы его трансформации.— Киев: Наук. думка, 1974, с. 83.

цього боку принципи збереження відіграють роль постулатів «заборони», які накладають систему обмежень на побудову фізичної картини світу. Множина абстрактно припустимих подій розсікається на дві підмножини, з яких тільки одна, що відповідає системі законів збереження, задовольняє критерію існування. Друга підмножина, наперед відомо, буде пустою; її елементи не мають предиката існування.

Принципи збереження нерідко трактуються як конкретно-науковий показник, за яким ми можемо залічити явища, навіть не знаючи про них конкретно, до класу фізично можливих і в цьому розумінні існуючих або неіснуючих. Тут і виявляється екзистенціальна функція принципів збереження, бо «тільки те, що зберігається, має фізичне буття...»².

Звичайно, імперативний характер принципів збереження не є абсолютним. Вони лишавуть великий простір для побудови діалектично гнучкої картини фізичних процесів. Річ у тім, що принципи збереження діють не ізольовано, а як частина єдиної системи фізичних принципів. Такі системи допускають уже ситуації, в яких з погляду класичної фізики відбуваються ніби випадкові відхилення від окремих законів збереження. Так, віртуальні процеси типу випускання і поглинання віртуальних фотонів здійснюється за рахунок енергії, яка береться немовби з мнимого джерела. Однак загалом закони збереження тут не порушуються.

У квантових процесах діє співвідношення невизначеностей Гейзенберга, яке вносить неklasичний елемент у систему величин «енергія — час». Це співвідношення дозволяє начебто позичати енергію на короткий проміжок часу і повертати знову. Тут логіка доповняльності визначає таку картину віртуальних процесів, яка вносить непередбачений елемент різноманітності в поняття фізичного буття, пов'язаної з законами збереження.

Принципи збереження безпосередньо входять до структури фізичних законів і теорій як їх базисні елементи. У фізичній галузі «вся...розмаїтість окремих законів пронизана деякими загальними принципами, які так чи інакше містяться в кожному законі. Прикладами таким принципів можуть бути закони збереження, деякі властивості симетрії...»³

Принципи збереження приводять нас до сутності другого порядку порівняно з рівнем звичайних фізичних законів. Тому не випадково серед фізиків зміцнюється думка, що «закони збереження є основою основ усієї системи фізичних законів»⁴.

Закони збереження не тільки «санкціонують» буття мікрооб'єктів; вони розкривають одночасно сутнісні зв'язки і відношення в даній галузі. Вихід до цих зв'язків у певному розумінні завершає дослідницький цикл. «Сучасний фізик,— відзначає Я. А. Смородинський,— досліджуючи явища у світі елементарних частинок, вважає свою роботу завершеною, якщо він може сформулювати закономірності експериментального матеріалу в короткій формі законів збереження»⁵. В цьому разі дослідницька думка далі законів збереження не йде, оскільки вони визначають принципи, які лежать у фундаменті сучасного фізичного знання. Тому В. Гейзенберг і відзначає, що «властивості си-

² Содди Ф. Материя и энергия / Пер. с англ.— М.: Природа, 1913, с. 20.

³ Фейнман Р. Характер физических законов / Пер. с англ.— М.: Мир, 1968, с. 60.

⁴ Див.: Линдер Г. Картины современной физики / Пер. с нем.— М.: Мир, 1977, с. 259.

⁵ Смородинский Я. А. Унитарная симметрия элементарных частиц.—Успехи физических наук. 1964, т. 84, вып. 1, с. 3.

метрії завжди мають відношення до найпотаємнішої фізичної сутності теорії...»⁶

У евристичній функції принципи збереження спрощують логічну структуру наукового знання, механізми, що регулюють побудову всієї картини світу. Наукові уявлення історично рухаються від дифузної багатоманітності до єдності, від фрагментарного (мозаїчного) опису до цілісної картини розглядуваних явищ. У цьому процесі принципи збереження завжди відігравали роль організуючого начала.

Досить показове щодо цього відкриття закону збереження і перетворення енергії. «Тепер було доведено,— писав Ф. Енгельс,— що всі незліченні діючі в природі причини, які досі вели якесь таємниче існування, не піддавалося поясненню, у вигляді так званих сил ... є особливіми формами, способами існування однієї і тієї самої енергії... Єдність всього руху в природі тепер уже не просто філософське твердження, а природничонауковий факт»⁷. Зазначимо, що і в сучасному природознавстві енергетичний опис фізичних процесів є провідним.

Розглянемо спеціальну теорію відносності. У певному плані вона істотно спростила фізику, ствердила ідею рівності всіх інерціальних систем відліку, зробила фізичну картину світу «демократичнішою», вільною від ряду суб'єктивних допущень. Але ця еквівалентність інерціальних систем означає не що інше, як незалежність законів природи від систем відліку, що рухаються рівномірно й прямолінійно. Інакше кажучи, закони природи інваріантні щодо переходу від однієї такої системи до іншої (згідно з перетверненнями Лоренца). Спрощуючим чинником, як бачимо, тут є принцип релятивістської інваріантності.

Принципи інваріантності та симетрії, в якій би галузі вони не застосовувалися (згідно з дійсними властивостями розглядуваних об'єктів),— у релятивістській космології (модель однорідного і ізотропного Всесвіту) або фізиці елементарних частинок (класифікація адронів),— конструктивізують пізнавальну ситуацію, відкривають нові можливості встановлення єдності явищ.

Такий статус принципів збереження дозволяє використати їх як ефективний критерій вибору адекватної теорії (моделі розв'язання) в умовах конфронтації різних точок зору, концепцій і гіпотез. Характерним щодо цього є епізод з історії мікрофізики, коли в поясненні бета-розпаду атомних ядер, що породжує безперервний спектр випромінювання, зіткнулися два погляди: «під час взаємодії, що приводить до бета-радіактивності, енергія зберігається тільки статистично; закон збереження енергії виконується строго в кожному первинному окремому процесі, але при цьому разом з електроном випускається ще інше, досить проникливе випромінювання, що складається з нових нейтральних частинок»⁸.

Автором першої концепції був Н. Бор, другої — В. Паулі. Теорія Паулі уявлялась досить уразливою і за критерієм простоти (постулювалося існування нової частинки нейтрино), і за критерієм спостережуваності (частинка важко вловима в експерименті), і з іншого погляду. Але зате вона ґрунтувалася на принципах збереження, коригування яких у даному разі не було неминучим. Паулі не піддався спокусі такої легкої відмови від закону збереження енергії стосовно елементарних фі-

⁶ Гейзенберг В. Фізика и философия / Пер. с нем.— М.: Изд-во иностр. литературы, 1963, с. 6.

⁷ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 477.

⁸ Паулі В. К старой и новой истории нейтрино.— В кн.: Теоретическая физика 20 века / Пер. с англ. М.: Изд-во иностр. литературы, 1962, с. 388.

зичних актів і передбачив нову елементарну частинку — нейтрино, яка згодом і була виявлена.

Будь-який акт вибору є редуція, обмеження різноманітності в якійсь вихідній множині теорій, гіпотез або можливих подій. Тому розглядуваний методологічний аспект принципів збереження може бути названий селективно-редуючим. Теорія як найрозвинутіша форма наукового знання відсікає множину можливих, але таких, що не відповідають їй, подій (сюди входять і загальні «екзистенціальні» обмеження, про які говорилося вище). Слабка теорія лише якоюсь мірою обмежує коло можливих явищ. Сильна теорія, навпаки, виступає як радикальний редукуючий чинник у нашому пізнанні⁹. Так, принципи збереження (симетро-інваріантності) редукують множину самих теорій, усуваючи тим самим невизначеність у наукових знаннях, характерний більш за все для нових проблемних ситуацій.

Закони збереження прямо виступають як правила відбору, що виконують селективну функцію. Із усіх можливих подій розглядаються лише такі, які не суперечать відомим законам збереження. «...Єдиним обмеженням хаосу подій у світі надмалого, — підкреслює К. Форд, — є заборони, накладувані законами збереження. Все, що може відбуватися без порушення закону збереження, дійсно відбувається»¹⁰. Закони збереження не тільки однозначно відділяють можливе від неможливого, але й, на наш погляд, у певному розумінні переводять можливе у розряд дійсного. Сказане не суперечить концепції «можливих світів». Відправною точкою для побудови таких світів є фундаментальні закони природи, відомі нині. В цьому разі досить визнати, що за наявності відповідних умов ці світи могли б стати реальними.

Побудова адекватної картини світу можлива лише тоді, коли в безконечно різноманітних явищах об'єктивного світу уловлюється універсально організуюче начало, яке формує упорядковану «інфраструктуру» реальних подій. Основним організуючим упорядковуючим чинником у світі подій є закони (з їх підосною — законами збереження) як щось стає, ідентичне, собітотожне щодо мінливості акцидентальних структур. Але закони також мають бути певним чином упорядковані, і внаслідок цього ми набуваємо здатності встановлювати зв'язок і кореляції між подіями. Вищі інстанції, що здійснюють функцію регуляризації, упорядкування наших знань про світ, пов'язані з принципами інваріантності й симетрії. Отже, ідея збереження (поєднана у своїй основі з каузальною інтерпретацією явищ) відіграє роль упорядковуючого принципу, який робить можливим побудову раціональної картини світу.

Реальність, з погляду її концептуального уявлення, немов розшаровується на три рівні — події, закони природи і принципи інваріантності. Є. Вігнер пише про співвідношення цих трьох рівнів: «Закони природи не могли б існувати без принципів інваріантності... Якщо б кореляції між подіями змінювалися день від дня і були б різними для різних точок простору, то відкрити закони природи було б неможливо. Отже, інваріантність законів природи щодо зрушень у просторі й часі є... необхідною передумовою того, що ми можемо відкрити кореляції між подіями, тобто закони природи...»¹¹. Йдеться про фундаментальну симетрію простору і часу — їх однорідність, звідки випливає інваріантність законів природи щодо зрушень початку відліку подій. Закон природи вважається правильно сформульований лише за умови, якщо постулю-

⁹ Див.: Шама Д. В. Современная космология. Пер. с англ. — М.: Мир, 1973, с. 139.

¹⁰ Форд К. Мир элементарных частиц / Пер. с англ. — М.: Мир, 1965, с. 112.

¹¹ Вигнер Е. Этюды о симметрии / Пер. с англ. — М.: Мир, 1971, с. 36.

вані ним кореляції узгоджуються з прийнятими принципами інваріантності.

Зростання ролі принципів інваріантності й симетрії в сучасній науці пов'язане з їх здатністю реалізовувати функції моделювання. Симетрично-інваріантність, подана на мові теорії груп, є ефективним засобом моделювання в сучасній теоретичній фізиці та інших галузях знання.

Вирішальна роль у фізиці завжди належала рівнянням руху, а групи симетрії відходили на другий план. Фізика елементарних частинок істотно змінила становище. «Тепер група симетрії фізичної системи виступає на перший план; уявлення цієї групи і її підгруп містять найбільш фундаментальну інформацію про систему. Отже, групи виявляються первинним, найглибшим елементом фізичного опису природи»¹². У певному розумінні можна сказати, що акцент переноситься тут з об'єкта на модель, бо без теоретико-групової моделі нічого істотного не можна дізнатися і про самий об'єкт.

Від моделі ми можемо цілком однозначно перейти до об'єкта дослідження. Це чітко виявляється у вивченні фундаментальних взаємодій в системі природи (гравітаційної, слабкої, електромагнітної і сильної) за допомогою їх подання через визначення групи симетрії. Адже в кожному випадку група симетрії дозволяє знайти вираження для відповідної взаємодії найбільш конструктивним і ефективним способом. Ми натрапляємо тут на моделі особливого типу, які є результатом «зворотного» моделювання.

Групи симетрії щодо реальних процесів є, на наш погляд, моделями звичайного (першого) типу. Але оскільки такі моделі в ролі абстрактних об'єктів кладуться в основу всієї дослідницької програми, то самі фізичні процеси (взаємодії) відіграють тепер роль своєрідних вторинних моделей (або моделей другого типу, як їх можна назвати).

Будь-які дослідницькі програми мисляться в системі деяких вихідних методологічних «координат» (як звичайно, імпліцитних або експлікованих частково). Ці «координати», тобто способи і форми теоретичного мислення, характерні для тієї або іншої епохи, дістали назву парадигм. У структурі парадигм природничонаукового мислення важливу роль відіграють принципи збереження.

Так, протягом тривалого часу теорії будувалися за принципом «реалізованих санкцій», тобто конструювалися в певній «дозволеній» галузі. Навпаки, сучасне природознавство мислить за принципом «заборон». Обидві парадигми пов'язані з редуцією (обмеженням) різноманітності, але методологія при цьому істотно відмінна. В першому випадку допускаються тільки такі явища, які не виходять за межі відомого; в другому ж постулюється існування будь-яких структур і процесів, що не суперечить деяким вихідним принципам і насамперед принципам збереження.

Принципи збереження часто відіграють вирішальну роль і в процесі створення нових, більш «сильних» за своєю узагальнюючою здатністю теорій. Необхідність узагальнення, генералізації фізичних теорій виникла внаслідок установлення нових фактів, які потребували перегляду уявлень, що склалися. Однак при цьому враховуються істотно важливі чинники і другого порядку, що стосуються внутрішнього вдосконалення теорії, її логічної структури та ін. Переконалим прикладом може бути релятивістське узагальнення класичної електродинаміки. Останнє стимулювалось не стільки новими дослідними даними (залежність маси

¹² Румер Ю. Б., Фет А. И. Теория унитарной симметрии. — М.: Наука, 1970, с. 8.

тіла від швидкості його руху), скільки усвідомленням необхідності повної симетризації теорії, досконалення її внутрішньої організації. Нагадаємо, що перша праця А. Ейнштейна з теорії відносності «До електродинаміки рухомих тіл» (1905 р.) починалася словами: «Відомо, що електродинаміка Максвелла в сучасному її вигляді приводить у застосуванні до рухомих тіл до асиметрії, яка невластива, мабуть, самим явищам»¹³. Тут чітко формулюється завдання симетризації електромагнітної теорії через її узагальнення на випадок рухомих тіл.

Генералізуюча роль принципів збереження стає одночасно синтезуючою, коли розв'язуються завдання побудови інтегративних теоретичних концепцій, в структуру яких закладаються фундаментальні інваріанти. Адже симетризація об'єкта дослідження (зокрема його просторово-часових властивостей) розкриває в певному аспекті екстрапольованість законів і теорій на нові галузі.

Це пов'язане з тим, що встановлення симетрії передбачає постулат про інваріантність досліджуваних закономірностей щодо зрушень у просторі й часі. Тим самим симетризація виступає як процедура постулювання однорідності простору і часу, стаціонарності процесу, лінійності зв'язків та ін. А такі постулати визначають методологію екстрапольовання в науках, де вона виступає провідним евристичним засобом, — астрофізиці й космології.

Космологія намагається уникнути гіпотез, в яких постулювалася б наявність невідомих нам фізичних законів, процесів, полів або порушення твердо встановлених принципів. Більшість космологічних моделей будується на основі такого фундаментального припущення, яке має характер метатеоретичного принципу (його називають принципом номологічної однорідності Всесвіту): «Фізичні закони, встановлені в лабораторних умовах, зокрема зони збереження, дійсні в усьому просторово-часовому континумі, тобто в будь-якій точці та в будь-який момент часу»¹⁴. Будучи наближенням, це припущення спирається, проте, на досить надійні, експериментально встановлені факти, такі, як постійність елементарного електричного заряду, збіг за абсолютною величиною зарядів електрона і протона, ізотропія інертної маси та ін.

Отже, принципи інваріантності та симетрії, закони збереження відкривають великі евристичні можливості. Вони є знаряддям досягнення нового знання у складних проблемних ситуаціях. Евристика зливається з прогностикою, завбаченням невідомих об'єктів, процесів і властивостей.

Симетрія — нічим не замінне знаряддя наукового прогнозу. Так, Д. І. Менделєєв передбачив існування нових хімічних елементів, виходячи з симетрії дисконтинууму, тобто дискретної множини хімічних елементів, розміщених у формі періодичної таблиці. На основі міркувань симетрії П. Дірак висунув ідею про існування античастинок.

Витончений теоретико-груповий апарат, яким оперує фізика мікросвіту, став ефективним засобом «проекування» нових частинок. Так була передбачена свого часу, а потім виявлена експериментально невідома раніше частинка омега-мінус-гіперон. Ідеям симетрії зобов'язані гіпотеза кварків і встановлення нового квантового числа, що дістало назву «шарм» («очарування»).

Підкреслимо також, що принципи збереження нерідко набувають у процесі пізнавальної діяльності статусу своєрідного показника істини. Відомо, що вирішальним і єдиним критерієм істинності наших

¹³ Ейнштейн А. Собр. научных трудов.— М.: Наука, 1965, т. 1, с. 7.

¹⁴ Рейнгардт М. фон. Современные проблемы космологии.— Успехи физических наук. 1971, т. 5, вып. 105, с. 125.

знань є практика. Однак практика в кожному конкретному випадку має елемент «невизначеності» (як в історичному плані, так і з іншого боку). Ми можемо істотно мінімізувати цей елемент, якщо в процесі перевірки того або іншого твердження послуговуємося деякими метатеоретичними міркуваннями, що мають надійну загальнонаукову базу. Як такі «верифікаційні міркування» можуть, зокрема, виступати принципи збереження (які самі по собі є прямим узагальненням досвідних фактів). Концепція, що суперечить відомим принципам збереження, має бути відкинута вже за однією цією ознакою, якщо, звичайно, вона не містить якогось нового розв'язку самої проблеми збереження, узагальнення тих чи тих законів збереження та ін.

Проведений вище аналіз показує, що принципи збереження відіграють винятково важливу роль в генезисі, організації, функціонуванні та розвитку наукових уявлень про світ. Ці принципи є також ефективним засобом побудови дедалі більш адекватних теорій і пронизують всю систему науки до картини світу включно. Вони становлять могутній матеріалістичний комплекс, що спрямовує пізнання до досягнення об'єктивної істини.

* * *

Принципы сохранения (законы сохранения, принципы инвариантности и симметрии) имеют важное значение в генезисе, организации, функционировании и развитии научных представлений о мире. Любая познавательная ситуация подвергается определенной симметризации, когда выделяется класс эквивалентных систем отсчета, в пределах которого результаты измерения остаются неизменными относительно тех или иных преобразований координат. Законы сохранения в качестве «принципов запрета» отсекают физически возможные явления от невозможных. Ярко проявляется симплицирующее, упрощающее значение этих принципов по отношению к логической структуре научного знания. Принципы сохранения используются как эффективный критерий выбора теории в проблемных ситуациях. Симметро-инвариантность выполняет роль упорядочивающего начала по отношению к законам, а через них и по отношению к событийному миру. Мы находим принципы сохранения в структуре парадигм естественнонаучного мышления. В различных ситуациях они выступают как средство моделирования, экстраполяции, генерализации существующих теорий.

Ю. П. ВЕДИН

УМОВИ ІСТИННОСТІ СУДЖЕННЯ

Проблема істини була і лишається центральною у гносеології. Нині до її традиційних аспектів додаються нові, зумовлені підвищенням рівня логіко-методологічного оснащення сучасного пізнання. Так, у нинішніх умовах постають нетривіальні питання про схожість і відмінність умов істини і логічної (формальної) істинності, висловлень про статус істини відносно ідеалізованих і конструктивних об'єктів, про позалогічні й логічні показники істини. Розв'язання цих і інших пов'язаних з ними питань має враховувати якісну специфіку і ступінь складності емпіричного і теоретичного пізнання. Але фундаментальні положення, що стосуються істини і її умов, мають бути одержані логіко-гносеологічним аналізом судження як елементарного пізнавального образу.

Судження є закінченою думкою. Остання характеризується цілісністю, завершеністю свого змісту і логічної форми. Думкам як образам свідомості притаманна інтенціональність — віднесеність змісту до предмета. Логічна форма модифікує інтенціональність. Закінчена думка стверджується, виявляється в запитанні, наказі. Специфікою судження є декларація — ствердження того, що справа стоїть так, як вона мислиться. Декларація виконує логічну функцію конституювання судження, піднесення концептуальної картини предмета до рангу судження про нього. Коротко судження можна визначити як закінчену думку, зміст якої приводиться у відповідність до передбачуваної нею предметної ситуації.

Закінчені думки виражаються реченнями. Згідно зі специфікою судження речення, що його виражає, чи буде воно в граматичному розумінні розповідним або запитальним, простим або складним та ін., можна назвати «декларативним». Комплекс із судження і речення, що його виражає, прийнято іменувати «висловленням». Отже, судження є смисловий компонент висловлення або смислове значення декларативного речення (природної або формалізованої мови).

Завдяки декларації судження мають істиннісні значення. Закінчені думки інших різновидів (питання та ін.) їх не мають. Істиннісні значення суджень визначаються відповідністю або розходженням їх змісту з описуваними предметними ситуаціями, і самий зміст, а не його відповідність предметові або розходження з ним є істина чи заблудження.

Фундаментальні властивості істини кореняться у судженні, в тому, що воно містить не тільки концептуальний опис предмета, але і свідомість правильності опису. Можна прийняти, що: (1) істина є правильний концептуальний опис певної предметної ситуації, віднесеної до неї; і стверджуваний як такий, що відповідає їй, а неправда (у логіко-гносеологічному, а не етико-психологічному розумінні) — неправильний, неадекватний концептуальний опис з указаними пізнавальними властивостями; (2) істина — зміст знання, неправда — зміст заблудження; (3) істина і неправда, згідно з відмінностями відображуваних (описуваних), предметних ситуацій, багатоманітні, тоді як істинність — загальна властивість усіх знань, а хибність — загальна властивість усіх заблуджень. Істиннісні значення притаманні не тільки судженням, але й поняттям, емпіричним описам і теоріям.

Відзначимо, що концептуальний опис передбачається як інтерпретований чуттєвими образами (уявленнями), — принаймні схематичними, аналоговими та ін., якщо предметна ситуація недоступна безпосередньому спогляданню. Наявність або домислюваність такої інтерпретації потрібні як для інтернаціонального віднесення опису до ситуації, так і для виявлення смислу в абстрактних і теоретичних висловленнях.

Судження має предметний (змістовий) і логічний (формальний) смисл, або інакше, предметний і формальний зміст. Предметний смисл — це концептуальна картина, що становить категоріальний синтез компонентів реальної або уявлюваної предметної ситуації, відображеної в судженні. Одиниці предметного смислу (ноєми, концепти) виражаються у реченні дескриптивними термінами. У висловленні вони характеризують ту або іншу концептуальну картину через категорії речі, властивості, відношення належності та ін.

Істинний предметний зміст судження визначається пізнанням об'єктом, хоча і формується за певних матеріальних й інтелектуальних умов пізнання, що історично розвиваються. Останні визначають, що і в

яких межах ми можемо або могли пізнавати. Але якщо досягається істина, то вона зображає об'єкт, а не засоби зображення. В цьому плані В. І. Ленін визначає об'єктивну істину як такий зміст у людських уявленнях, який не залежить ні від людини, ні від людства¹.

Предметно-змістові умови істинності пізнавальних образів відносяться до характеристики об'єктивності пізнання, співвідношення абсолютного і відносного в знанні, що історично розвивається, категоріального синтезу концептуальних картин і насамперед критерію істини. Загальними змістовими умовами істинності судження є відповідність концептуальної картини предметної ситуації і адекватність інтенціонального віднесення цієї картини дійсності. Судження, що містить правильну концептуальну картину якогось об'єкта, може бути хибним, якщо ця картина стосується іншого об'єкта.

Логічний (формальний) смисл виражається єдністю декларації і логічної структури судження, яка окреслюється синтезом смислових значень логічних термінів у реченні. Логічна структура суджень репрезентується формулами, реченнями формалізованої мови логіки. Вона оцінюється не як істинна або хибна, а як правильна (яка відповідає логічним правилам мислення) або неправильна (що має розбіжності з цими правилами).

Умови істинності судження, які стосуються структурного і декларативного аспектів логічної форми, є формальними.

Декларація поєднана з покладанням існування предметної ситуації. Ствердження існування предметної ситуації пов'язане тільки з декларацією, воно не міститься ні в логічних зв'язках судження, ні в інших конструктивних елементах його логічної структури. Ще Мілль на прикладі аналізу висловлення «Кентавр є виплід фантазії поетів» заперечував наявність у зв'язці простого судження, вираженій логічним терміном «є», ствердження існування в дійсності предмета судження. «...Тут,— писав він,— уже не можна мати на думці ствердження існування кентавра, бо саме речення прямо стверджує, що кентавр не має реального існування»².

Семантичний зміст логічних зв'язок орієнтований на спосіб логічного членування і поєднання одержуваних при цьому частин концептуальної картини (залежно від пізнавальних й інших інтересів мислячого суб'єкта), а не на оцінку опису в аспекті його адекватності і тим самим ствердження існування предметної ситуації.

Ствердні і заперечні судження розрізняються певним відношенням між логічно виділеними частинами концептуальної картини (в даному разі предметними значеннями суб'єктивного і предикативного термінів). Самі ж описи однаково мисляться, усвідомлюються як узгоджувані зі своїм предметом.

Пропозиціональні зв'язки (конектори) також не містять ніякого ствердження існування описуваної предметної ситуації. Логічний зміст конекторів вичерпується сукупністю умов, за яких складні судження набувають того або іншого істинного значення залежно від можливих наборів істиннісних значень суджень, з описових частин яких вони утворені. Описова частина судження — це логічно структурована концептуальна картина, незалежно від розв'язання проблеми її адекватності будь-якій предметній ситуації. Незалежно від того, чи пов'язана описова частина з питанням, ствердженням або іншою формою співвіднесення з предметною ситуацією, їй самій по собі притаманна відпо-

¹ Див.: Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 112.

² Мілль Дж. Система логіки силлогічической и дедуктивной.— М., 1914, с. 68:

відність або невідповідність останній. Цим визначається можливість розробки логічного числення описових частин суджень³.

Не можна визнати адекватною і інтерпретацію квантора існування як ствердження реального буття предметів, яким приписується або в яких заперечується в судженні відповідна властивість. Ця інтерпретація виявилася неефективною в аналізі суджень про реально не існуючі предмети, у розв'язанні парадоксу існування, пов'язаного з висловленнями типу «Пегас не існує». Невдачі в удосконаленні класичної кванторної теорії (через відмінність дескриптивного і суто вказівного вживання термінів у реченнях, розмежування імен власних і індивідних дискрипцій у теорії Рассела) привели до розробки логічних систем, вільних від екзистенціальних припущень.

Судження, передбачаючи існування предметної ситуації, не визначає місця і способу цього існування. Крім того, судження можуть стосуватися теперішніх, минулих і можливих майбутніх подій, описувати матеріальні або ідеальні явища, уявлювані об'єкти. Це вказує на багатоманітність, багатомірність існування (сушого).

Щоб визначити умови істинності суджень, потрібно розрізнати реальне і уявне існування. Будемо вважати реальним існування таких матеріальних і ідеальних явищ, що насправді відбулися в минулому, наявні в теперішньому, а також можуть стати дійсними в майбутньому. Уявлюваним вважатимемо існування таких об'єктів, властивості яких виключають їх причетність до реального (дійсного і можливого) існування. Наприклад, чотиривимірні кулі, олімпійські боги або русалки мають уявне існування на відміну від місяця, дерев, рік або молекул.

Загальною умовою істинності судження є збіг сфер інтенціонально покладеного й дійсного існування предметної ситуації. В атрибутивному судженні інтенція визначається поданням денотата суб'єктивного терміна. І якщо цей денотат не існує в інтенціонально покладеній для нього сфері предметного існування, то судження буде хибним. Очевидно також, що інтенція судження відносить предметну ситуацію в одну і тільки одну сферу предметного існування, тобто не може відносити денотат суб'єктивного терміна в одну, а предикатного — в іншу сферу існування, хоча для самих денотатів це не виключено.

Формальні судження — це логічні тавтології і логічні суперечності. Через них експлікується логічний (на відміну від предметного) смисл висловлень. Формальні судження одержуються з тотожно-істинних і невиконуваних формул або заміною пропозиціональних і термінальних змінних константами (декларативними реченнями і дескриптивними термінами), чи поєнанням вільних змінних з квантором загальності. В першому випадку одержуються предметні висловлення, що містять логічні тавтології і суперечності. В другому — метависловлення про значення пов'язаних змінних (судженнях і концептах відповідно), що містять адекватні й неадекватні описи логічних законів. В аксіоматичних логічних системах (численнях) тотожно-істинним формулам відповідають схеми аксіом і вивідні формули, невиконуваним формулам — заперечення схем аксіом і вивідних формул.

Формальні судження істинні або хибні в міру однієї своєї логічної структури, тобто єдності смислового змісту логічних операторів судження (конекторів, кванторів та ін.). В логічній формі тавтологій міститься повна сукупність логічних умов істинності, що утворює логічний закон, тоді як у логічній структурі суперечностей — достатня сукуп-

³ Див.: Уемов А. И. Построение логики высказываний без принципа утверждения. — В кн.: Неклассическая логика. М., 1970.

ність логічних умов хибності судження. Логічні закони (тотожності, суперечності та ін.) виражають ту обставину, що ніяке судження не змінює свого істиннісного значення, всяке судження неодмінно має одне і тільки одне істиннісне значення, так що ніяке судження не може бути і істинним і хибним та ін. У логічних тавтологіях і суперечностях декларується наявність повноти формальних умов істини. Але вона є лише в тавтологіях, тому вони істинні, тоді як логічні суперечності таку повноту не містять, заперечують її і тому хибні.

Оскільки предметний зміст формальних суджень відноситься до необхідних логічних умов істини, то ці судження є описами внутрішньо-логічних ситуацій і інформативно пусті щодо позалогічної реальності.

У нашій філософській літературі певного поширення дістало уявлення про те, що логічні суперечності (хоч би як вони трактувалися при цьому) і їх логічні структури не мають у реальному світі аналогів, копіями яких вони могли б бути⁴. Але те саме правильне і щодо логічних тавтологій і їх структур, оскільки вони однотипні з структурами логічних суперечностей. Інакше кажучи, не тільки логічні структури тавтологій, а й структури логічних суперечностей не дають інформації про предметний світ. Тому вважаємо неточною думку про те, що логічні тавтології істинні в усіх можливих світах або в усіх описах стану⁵. Ця думка має сенс лише в тому, що логічні тавтології описують загальні властивості всіх можливих світів, тобто дають інваріантну інформацію про світи. Істинність логічних тавтологій безвідносно до предметної ситуації, що стосується можливих світів, вказує на те, що вони описують логічну структуру мислення, яка лишається тією самою, якими б не були світи, що є предметом розмірковування і пізнання. При цьому логічну структуру формальних суджень потрібно відрізнити від категоріальної структури предметного змісту мислення, яка відображає універсальні зв'язки і відношення явищ дійсності.

Проміжне положення між матеріальними і формальними судженнями посідають аналітичні. Вони становлять особливий підклас суджень про уявні (абстрактні, ідеальні, конструктивні) об'єкти, реальне існування яких виключають об'єктивні закони природи і суспільства. Фантазія може як відводити мислення від дійсності, так і наближати його до неї. Очевидно, уявлення про бога, потойбічні сфери проживання безсмертних душ, з одного боку, і про такі об'єкти, як ідеальний газ, матеріальна точка, з другого — виконують протилежні пізнавальні функції.

Особливість суджень про уявні об'єкти полягає в тому, що вони не можуть бути перевірені, засвідчені позалогічними засобами, наприклад експериментом або спостереженням. Експериментувати можна тільки з матеріальними об'єктами. Абстрактні ж об'єкти можна тільки уявити собі або мислити (скажімо, чотиривимірний куб), а не спостерігати, оскільки об'єкт спостереження має бути даний зовні, а не породжуватися самим спостереженням. Щодо мисленого експерименту, то він пов'язаний з продуктивним уявленням.

Серед уявних об'єктів існують такі, умови конструювання яких дозволяють установлювати істиннісні значення багатьох суджень про дані об'єкти логічним аналізом. Такі судження ми будемо називати «аналітичними».

⁴ Див.: Діалектика научного пізнання.— М.: Наука, 1978, с. 36; Кумпф Ф., Орудже в З. Діалектическая логика.— М.: Политиздат, 1979, с. 101.

⁵ Див.: Карнап Р. Значення и необходимость.— М.: Изд-во иностран. литературы, 1959, с. 323.

Розмаїтість уявних об'єктів того чи іншого класу визначається загальними умовами їх конструювання (умовами просторового уявлення, правилами побудови формул у математиці, способами побудови міфів та ін.), які можуть і не усвідомлюватися суб'єктом, що реалізує уявлення. Вони становлять передумови генерації уявних об'єктів, предметних ситуацій. На основі цих умов формулюються визначення і аксіоми, що задають набір фундаментальних об'єктів з вихідними властивостями і співвідношеннями, з яких відповідно до загальних умов конструюються нові об'єкти, властивості й відношення. Аксіоми і визначення формулюються за правилами прийнятої логічної системи, які включають правила виводу.

Аксіоми і їх дедуктивні наслідки матимуть аналітичну істинність, їх логічні заперечення — аналітичну хибність. Отже, аналітичність не безумовна, а відносна властивість суджень, вона передбачає відповідну аксіоматичну теорію як «систему відліку». Так, висловлення «Сума внутрішніх кутів всякого трикутника точно дорівнює двом прямим кутам» аналітично істинне в евклідовій і хибне в неевклідовій геометрії. А в абсолютній геометрії воно взагалі не аналітичне (не довідне і не спростовне), виступає в певному розумінні як синтетичне судження, встановлення (прийняття) істиннісного значення якого потребує виходу за межі аксіоматики. Наявність же недовідних і неспростовних висловлень про об'єкти дедуктивних систем свідчить про неповноту системи аксіом, що визначають клас таких об'єктів. Поповнення ж системи аксіом — це синтетичний акт пізнання.

Розуміння аналітичності суджень, прийняте тут за визначенням, відрізняється від концепцій аналітичності Канта і Карнапа. Кант залічував аналітичність по змісту простих суджень суб'єктивно-предикативної структури. Судження, писав він, є аналітичним, якщо в предикаті покладається властивість предмета судження, мислиме у змісті суб'єкта, тобто в понятті предмета, як, наприклад, у висловленнях «Всяке тіло протяжне», «Всякий трикутник має три кути», «Всякий круглий квадрат має прямі кути». Аналітичне судження істинне, якщо стосується предметів дійсного або можливого досвіду, і хибне в протилежному разі. Тому перші два судження істинні, третє — хибне, бо круглий квадрат не може актуалізуватися ні в якому просторовому спогляданні⁶.

Отже, встановлення аналітичності судження передбачає змістовий, тобто позалогічний, неформальний аналіз смислового значення термінів речення, що виражає судження. Тоді аксіома «Частина відрізка менша за цілий відрізок» має бути визнана аналітично істинною, а аксіома «Пряма є найкоротша відстань між точками» — синтетично істинною (в понятті прямої і точок не мислиться, що вона є найкоротшою лінією з усіх, що з'єднують дві точки). В нашому ж трактуванні всі аксіоми аналітичні. Крім того, концепція Канта не дає надійного критерію розмежування аналітичних і синтетичних суджень. Якщо на основі досвіду до поняття предмета прилучена нова ознака синтетичним судженням, то потім судження про належність предметів цієї ознаки виявляється аналітичним. Пов'язана з досвідом і його апріорними умовами «система відліку» виявляється надто широкою, малоприматною для логіко-методологічного аналізу наукового знання. Так, положення геометрії Лобачевського або геометрії Рімана довелося б залічити до сфери наукових химер, бо об'єкти цих геометрій не тільки не можуть бути дані в досвіді (як і об'єкти геометрії Евкліда), але не можуть бути і синтезовані, на відміну від об'єктів геометрії Евкліда, у просторовому уявленні (а лише репрезентовані модельним уявленням сідлопо-

⁶ Див.: Кант И. Собр. соч. в шести томах.— М.: Мысль, 1964, т. 3, с. 111—113.

дїбної поверхні, умовними уявленнями додаткової і від'ємної кривизни простору).

Дещо інакше трактує аналітичні і синтетичні судження Р. Карнап. Аналітичність він пов'язує з мовними каркасами, що задають своїми термінами і правилами системи об'єктів. Так, каркас речової мови задає систему речей, каркас натуральних чисел — систему натуральних чисел. Мовні каркаси містять всю логіку (включаючи математику), розрізняються ж дескриптивними термінами і постулатами значення, що встановлюють відношення між значеннями основних дескриптивних термінів,— такі, як родо-видові, сумісність — несумісність й інші відношення. Аналітичну істинність у фіксованому мовному каркасі матимуть як логічні тавтології, так і судження, логічно імпліковані постулатами аналітичності (їх дедуктивні наслідки). Щоб установити аналітичну істинність висловлення «Жоден холостяк не є одруженим», можна і не знати, що означає «холостяк» і «одружений», треба тільки знати постулат аналітичності, який говорить, що значення цих термінів несумісні, тобто ніхто не може бути і холостим, і одруженим водночас.

Отже, аналітичність Карнап трактує в дусі формалізму Д. Гільберта. Так як постулати аналітичності нічого не кажуть про дійсний світ (а тільки про відношення значень дескриптивних термінів), то аналітичні судження не містять ніякої інформації про дійсність. Така інформація існує, за Карнапом, тільки в синтетичних судженнях, встановлення інстинційного значення яких потребує зіставлення їх змісту з описуваною предметною ситуацією через експеримент, зіставлення. Їхнім фактуальним змістом є частина значення дескриптивних термінів, яка не охоплена постулатами аналітичності⁷.

Згідно з концепцією аналітичності Карнапа арифметичне твердження $5+7=12$ є аналітичним, бо його істиннісне значення визначається встановленням дедуктивного слідування з постулатів аналітичності каркаса мови арифметики. Кант же, як відомо, це твердження вважає синтетичним (до того ж апіорним), оскільки в поняттях чисел 7 і 5, а також їх суми не мислиться число 12. Карнап розширює кантівське трактування аналітичних суджень, включаючи до них не тільки інтуїтивно очевидні тавтології і суперечності типу «Всякий тупокутний трикутник є трикутником» і «Жоден тупокутний трикутник не є трикутником», але і дискурсивні тавтології, формально доказові або спростовні у рамках даного мовного каркаса.

Концепція мовних каркасів у певних аспектах спрямована на обґрунтування принципу толерантності (щодо мовних каркасів). Водночас у ній містяться раціональні елементи, ідеї і положення, які допускають матеріалістичну інтерпретацію і можуть бути використані в розробці проблеми аналітичних і взагалі теоретичних суджень, а також проблеми типології істини. Це — ідея відносності аналітичної істинності, тобто залежності аналітичної істинності (і хибності) від «системи відліку» мовних каркасів, ідея виконання в них логічним аналізом функції критерію істини, ідея віднесеності теоретичного знання не безпосередньо до дійсності, а до систем конструктивних об'єктів.

Мабуть, основною хибною концепцією Карнапа є розширене трактування природи логічного. До логіки Карнап залічує і математику, і постулати аналітичності. Математика, однак, не є логістичною системою або частиною логіки. Твердження математики містять позалогічну інформацію про її конструктивні об'єкти (числа, просторові фігури, позалогічні структури) і не звідні до тверджень логіки.

⁷ Див.: Карнап Р. Філософские основания физики.— М.: Прогресс, 1971, с. 241—250, 339—359.

Уявляється також неправомірним суто логіко-лінгвістичне трактування категорій відношення. Тотожність і відмінність, сумісність і несумісність, а також інші відношення, мислимі в компаративних (порівняльних) поняттях, у формі відношень між речами, явищами, подібно до відношень необхідності і випадковості, причинності та інших універсальних форм відношень і зв'язків, входять у предмет матеріалістичної діалектики. Їх відображення в категоріальній структурі мислення має вивчатися діалектичною логікою.

Питання про те, а чи є відношення між значеннями дескриптивних термінів елементами логічного смислу, потребує спеціального обговорення, досить актуального у зв'язку з розробкою логіки причинності, логіки алетичних модальностей, логіки квантової механіки та ін., що виражають тенденцію формальнологічної інтерпретації предметних відношень усіх типів, в тому числі розглядуваних матеріалістичною діалектикою. Що ж стосується концепції мовних каркасів, то вона не є коректною вже у вихідних положеннях. За Карнапом виходить, що мовний каркас задає систему об'єктів дескриптивними термінами незалежно від постулатів аналітичності; останні нічого не говорять про ці об'єкти, але дають тільки правила для зв'язування дескриптивних термінів у висловленнях. Проте постулати аналітичності відмежовують аналітичні висловлення від синтетичних, а при їх поповненні переводять синтетичні в розряд аналітичних, тим самим позбавляючи їх предметного смислу. Вихід з цієї ситуації полягає в тому, щоб пов'язати аналітичні судження тільки з описами об'єктів, заданих певною аксіоматичною системою,— загальними умовами їх конструювання, визначеннями і аксіомами, що містять явно чи імпліцитно постулати аналітичності.

У рамках загальних умов конструювання об'єктів і правил побудови висловлювань про них можливі, за теоремами Геделя, не довідні й неспростовні висловлення, які свідчать про неповноту системи аксіом. Такі висловлення не можна залічити ні до аналітичних, ні до синтетичних, бо їх істиннісні значення не можна встановити ні логічним аналізом, ні досвідним шляхом. Мабуть, їх потрібно кваліфікувати як конструктивно-синтетичні. При відповідному поповненні, зміні системи аксіом вони можуть перейти у розряд аналітичних (аналітично істинних або аналітично хибних) висловлень.

У гносеологічній оцінці аксіоматичних систем істотною є можливість їх застосування в пізнанні дійсності за допомогою емпіричної інтерпретації, що передбачає існування правил відповідності, які пов'язують значення емпіричних термінів і термінів, що позначають абстрактні об'єкти, їх властивості та відношення. Правила відповідності мають враховувати коефіцієнти поправки, операціональні визначення. Такі правила трансформують висловлення про абстрактні об'єкти в емпіричні висловлення про реальні об'єкти і ситуації. Без орієнтації на емпіричну інтерпретацію розробка аксіоматичних систем перетворюється в схоластичне теоретизування.

Поділ суджень на матеріальні, аналітичні і формальні дає логіко-методологічні засоби уточнення сутності і співвідношення емпіричного і теоретичного пізнання. Матеріальні судження стосуються емпіричного ступеня пізнання і є синтетичними, вони потребують позалогічних засобів своєї верифікації, тоді як аналітичні (і конструктивно-синтетичні) природно віднести до теоретичного ступеня, формальні — до заснованого на самоспостереженні емпіричного пізнання (логічної форми самого мислення). Теоретичний рівень у формальній логіці репрезентований

конструюванням різних систем, числень двозначної, багатозначної, модальної та ін. логік.

Цей поділ накреслює деякі перспективні ситуації розробки проблеми показників істини й ролі практики як універсального її критерію в установленні істиннісних значень суджень, що описують абстрактні об'єкти в контексті постулатів аналітичності.

* * *

Основные аспекты проблемы истины связаны с содержательными и формальными условиями истинности суждения как элементарного познавательного образа. Содержательными условиями являются верность концептуального описания предметной ситуации и адекватность интенционального отнесения этой картины к описываемой ситуации. Формальные условия образуются декларацией и логической структурой как компонентами логической формы суждения. Декларация — момент утверждения истинности содержания суждения. Она модифицирует интенцию суждения и тем самым предполагает существование предметной ситуации. Утверждение существования предмета суждения не содержится ни в связках простых и сложных суждений, ни в кванторе существования. Логическая структура суждения определяет необходимость, возможность или невозможность выражения в ней истинного предметного смысла, репрезентируемых соответственно тождественно-истинными, выполнимыми и невыполнимыми логическими формулами. Истинностное значение суждения определяется всем комплексом содержательных и формальных условий. Учет адекватности интенции суждения (совпадения или несовпадения сфер интенционально полагаемого и подлинного существования предметной ситуации) позволяет определять истинностное значение суждений как о реальных (действительных и возможных), так и воображаемых (идеализированных, абстрактных и т. п.) ситуациях. Контекст интенциональности суждений позволяет определить статус материальных, формальных и аналитических суждений, уточнить условия истинности последних в рамках аксиоматических систем, очерчивающих свойства абстрактных объектов (числа, материальные точки, геометрические объекты, абсолютно черное тело и т. п.). Необходимым условием познавательной эффективности аналитических суждений является существование способов их эмпирической интерпретации.

ПРО ЦІННОСТІ ЕСТЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

У ході будівництва матеріально-технічної бази комунізму, удосконалення соціалістичних суспільних відносин, радянського способу життя відбувається неухильний розквіт культури народу, невіддільною частиною якої є естетична культура.

75 років тому в статті «Партійна організація і партійна література» В. І. Ленін переконливо довів, що справді вільною може бути лише література, відкрито зв'язана з пролетаріатом

Всебічний розквіт естетичної культури в Радянському суспільстві наочно підтвердив справедливості цього передбачення.

Сприяючи повнішому вияву творчої ініціативи трудящих, естетична культура народу в умовах зрілого соціалізму має величезний вплив на процеси матеріального і духовного виробництва. Вона є значним чинником становлення всебічно і гармонійно розвиненої особи, формування її ідейно-політичних переконань, відіграє певну роль у нейтралізації небажаних наслідків науково-технічної революції, пов'язаних з вузькою спеціалізацією працівників, а також в удосконаленні форм дозвілля радянських людей¹.

У світлі завдань усебічного вивчення проблем естетичної культури поряд з гносеологічним і соціологічним аналізом істотне значення має ціннісний підхід до дослідження естетичних явищ. У межах цього підходу особливу роль відіграє фіксація значення предмета або явища для людини, їх соціальної цінності. Об'єкт дослідження розглядається щодо практичних інтересів і потреб людини. Тому оцінне пізнання і пов'язані з ним оцінні судження і уявлення належать до практичної свідомості. Оцінне пізнання як форма реалізації оцінного підходу відзначається не тільки своєю метою, спрямованістю і характером освоєння об'єкта пізнання, а й тим, що предметом освоєння часто виступає реальність, що має об'єктивну цінність, незалежно від того, як її оцінює індивід, що пізнає. Тим самим з необхідністю постає питання про розмежування оцінки і цінності об'єкта, критерієм якого є суспільно-історична практика.

Цінність в цьому розумінні є реальна і об'єктивна соціальна властивість предмета, процесу або явища, незалежно від того, чи значуща вона для індивіда, що пізнає². У ній, як у соціальній «властивості», виражається установа в ході суспільно-історичної практики відповідність (або ступінь невідповідності) даного предмета, явища або людської якості об'єктивним інтересам і потребам суспільства, класів, з якого воно складається. У кінцевому підсумку цінність виступає, «як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині»³.

З потребами, інтересами суспільства можуть бути співвіднесені

¹ Докладніше про це див.: Гаврилюк П. И. Эстетическая культура и социальный прогресс.— Киев: Наук. думка, 1978.

² Пор.: Столович Л. Н. Природа эстетической ценности.— М.: Политиздат, 1972, с. 47.

³ Ленін В. І. Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна.— Повне зібр. творів, т. 42, с. 280.

явища і предмети природи, соціальні феномени, компоненти свідомості, людські вчинки, якості. Залежно від того, які саме потреби відіграють вирішальну роль і які сторони суспільної практики висуваються на перший план, можуть бути виділені практично-утилітарні, політичні, моральні, естетичні цінності.

Соціальні властивості людської діяльності, втілені в культурі, становлять «світ» культурних цінностей. Явища культури з цього погляду виступають як перевірені практикою нормативи, що характеризують міру творчих можливостей людини. Цінності культури мають особливе значення у передачі соціального досвіду, в забезпеченні наступності способів діяльності.

Будучи результатом конкретно-історичної, соціально-класово зумовленої практичної діяльності людей, об'єктивна сутність цінності діалектично пов'язана з об'єктивним відношенням до неї. Адже тільки в ціннісному відношенні й через нього розкривається соціальне значення того чи іншого предмета, явища і процесу.

Творення цінностей і формування об'єктивного відношення до них — дві взаємозумовлені сторони єдиного процесу, не позбавлені суперечностей. Наочно ці суперечності виявляються тоді, коли об'єктивно зумовлена сутність цінності не відповідає реальним потребам, інтересам, цілям класу, соціальної групи, коли цінності виступають як раніше установлені або «нав'язувані» іншим класом, групою нормативів, традицій і способів дій, що мають характер норми та ін.

Така «ситуація освоєння цінностей» характеризує істотну сторону соціального буття і естетичної культури. Без освоєння створюваних і використовуваних у даному суспільстві цінностей проблематичним є і творення нових цінностей і їх включення в культуру. До того ж естетичні аспекти дійсності й твори мистецтва стають цінностями культури не тільки як такі, але й як чинник прогресивного розвитку людей.

Якщо розглядати цінності естетичної культури в цьому плані, істотне значення має аналіз цінності як предмета освоєння, розкриття відношення до неї суб'єктів, які її сприймають, освоюють.

Оскільки суб'єктом оцінки явищ культури є клас або соціальна група, остільки встановлення значущості цих явищ здійснюється в ході всієї багатоманітної життєдіяльності даної спільності. Тому оцінка тут збігається, — в усякому разі, в загальних рисах, — з ціннісним відношенням, що має об'єктивний характер. Отже, на цьому рівні відбувається процес об'єктивного переоцінювання цінностей. Будь-яка оцінка, зрозуміло, не позбавлена суб'єктивності. Однак практичний досвід колективного соціального суб'єкта, відображуючись у формах суспільної свідомості, багато в чому «знімає» елемент суб'єктивності. В уявленнях про добро і зло, про прекрасне і величне, справедливе і несправедливе й у відповідних ідеалах класів і соціальних груп у кінцевому підсумку виражаються їх об'єктивні інтереси і потреби. У свідомості ж окремих індивідів такі уявлення мають суб'єктивний характер. Практична діяльність окремого індивіда, його праця і спілкування охоплюють лише частину суспільної практики того класу, соціальної групи і суспільства загалом, до якого він належить. Діяльність людини пов'язана з задоволенням її індивідуальних потреб, що набувають у свідомості особи відповідної значущості. Ця значущість становить основу оцінних уявлень особи. Але водночас такі уявлення детермінуються культурою, освітою і вихованням, які передають досвід суспільства. Тому в оцінних уявленнях особи діалектично пов'язаний досвід суспільства і досвід конкретного індивіда. Отже, ступінь освоєння соціального досвіду сам по собі може бути розглянутий як міра прилучення людини до тих або інших

соціальних цінностей. Загалом же прилучення до них пов'язане з індивідуальною і вторинною (щодо оцінки, даної в ході соціально-історичної практики) оцінкою. Зрозуміло, що остання має яскраво виражений суб'єктивний характер.

Сказане в принципі стосується як освоєння цінностей загалом, так і цінностей культури. Однак процесу освоєння естетичних цінностей притаманні свої специфічні особливості.

Як уже відзначалося, об'єктивна сутність цінності як соціальної «властивості» виражає ступінь відповідності того або іншого об'єкта, включеного в соціально-історичну практику, реальним інтересам і потребам суспільства або класу (в антагоністичному класовому суспільстві). Так звані утилітарні, або практичні, цінності (і відповідні ціннісні відношення) виникають у процесі співвідношення властивостей даного об'єкта з предметно-трудовою діяльністю. Такі цінності в принципі можуть мати не тільки утилітарні, але водночас й інші соціальні властивості. Але з утилітарного ціннісного боку ці інші властивості немовби «знімаються», а на перший план виступає саме значення предмета як засобу. Соціальна властивість бути засобом здійснення будь-якої суспільно значущої мети не передбачає, однак, членування предмета на його корисні та «некорисні» частини. Тієї або іншої значущості набуває предмет загалом, як «носіє» цінності він зберігає свою цілісність.

Об'єктом естетично-ціннісного відношення виступає також щось ціле, точніше — цілісне конкретно-чуттєве обличчя предмета, явища і процесу. На відміну від утилітарної, в естетичній цінності виражається об'єктивна соціальна значущість предмета не як засобу, а як деякої даності, тобто значущість його як такого. З цього боку об'єктивне естетично-ціннісне відношення відносно вільне від конкретної практично-прикладної заінтересованості.

Але, якщо естетична цінність (як і інші соціальні цінності) є вираження відповідності предмета об'єктивним потребам суспільства, класів, його складових, то ціннісне відношення має розкривати щось загальнозначуще, яке має пряме або опосередковане (духовними утвореннями, культурою) значення для суспільної практики. При цьому мається на увазі не утилітарно-прикладне значення об'єкта, а його «самоцінність», що виражається у певних притаманних йому властивостях або якостях, сприйманих як «естетичні».

У нашій літературі поняття «естетичні властивості» тлумачаться різними авторами не однозначно. Одні з них підкреслюють природний, а інші соціальний характер естетичних властивостей, треті ставлять взагалі під сумнів доцільність вживання цього терміна. Ми приєднуємося до думки А. Я. Зіся про те, що вживання цього поняття правомірне і що відкидати треба не саме поняття естетичних властивостей, а його ідеалістичне витлумачення. «Під естетичними властивостями, — уточнює вчений, — маються на увазі такі риси реальних предметів і явищ, які безпосередньо сприймаються нашими органами чуттів, головним чином зором і слухом, як емоційно забарвлене вираження сутності цих предметів і явищ»⁴.

Отже, «статус» естетичних набувають доступні безпосередньому спогляданню і сприйняттю властивості предметів і явищ, способи діяльності, особистісні якості та ін., що виражають сутність цих предметів, явищ, дій, характерів людей. Такі властивості розкриваються у ході взаємодії суб'єкта з об'єктом естетичного сприйняття. При цьому естетичне сприйняття фіксує, виявляє насамперед виразність, як основну

⁴ Зісь А. Искусство и эстетика. Изд. второе. — М.: Искусство, 1975, с. 54—55.

характеристику цих властивостей, оцінює ступінь виразності та її особливості.

У процесі відображення дійсності, зумовленому естетичною оцінкою, предметом відображення виступає саме виразність як виявлення естетичного, що має «самостійну» цінність. «А так як естетична оцінка, — зауважує А. Г. Харчев, — не завжди оцінка сутності через конкретно-чуттєві явища, в яких вона виражається, отже, насамперед визначення ступеня відповідності цих явищ сутності, кількісної сторони об'єкта його якості, то зумовлене нею (даною оцінкою) відображення дійсності завжди має конкретно-чуттєвий образний характер»⁵.

Здатність до естетичної оцінки властива суспільній людині. З моменту народження кожна нормальна людина має задатки для розвитку такої здатності. Цей розвиток пов'язаний з формуванням її естетичного відношення, сприйняття, оцінних уявлень. Він здійснюється у ході життєдіяльності індивіда на основі уже наявної естетичної реальності — освоєння результатів двостороннього процесу «опредмечування» суспільної сутності людини і «олюднення» предметів її трудової діяльності. Ця реальність — об'єктивний ґрунт естетичної культури.

Зрозуміло, кожна людина так або інакше виявляється включеною в цей процес і тією чи іншою мірою збагачує його результати. Однак особистого досвіду недостатньо для того, щоб визначити, наприклад, ступінь відповідності кількісної сторони предмета якості, що характеризує об'єктивну естетичну цінність цього предмета. Тільки на основі взаємодії соціального досвіду, втіленого в загальнозначущих цінностях культури, з індивідуальним досвідом можуть бути сформовані оцінні відношення кожної конкретної особи.

У структурі цінностей естетичної культури як об'єктів оцінного відношення можна виділити два шари. Перший, об'єктивно-естетичний, є результатом численних дій ряду поколінь щодо співвідношення сутності предметів з конкретно-чуттєвим її вираженням. Такі дії (чи, точніше, діяльність) спрямовані на естетичне освоєння дійсності, в кінцевому підсумку опосередковані реальними потребами суспільства, історично (у філогенезі) беруть свій початок у джерелах цивілізації. Внаслідок такої діяльності «естетичне» вирізняється як якась специфічна загальнолюдська цінність.

При цьому конкретні результати естетичного освоєння дійсності, опрідметнені в конкретних предметах або способах діяльності як цінності естетичної культури, можуть бути збережені для наступних поколінь, але можуть і втратити цю цінність, набуваючи утилітарного значення або навпаки.

Другою стороною і результатом естетичного освоєння світу в історичному плані стало формування суб'єкта цього освоєння, зокрема розвиток його здатностей естетичного сприйняття оцінки.

Як ми намагалися показати, цінність — це соціальна властивість предмета, що виражає ступінь відповідності даного предмета об'єктивним потребам, інтересам, цілям суспільства, класів, що його складають. Якщо у зв'язку з умовно виділеним нами першим шаром структури естетичної цінності йшлося про роль практики в усвідомленні значення співвідношення форми і змісту предмета, то другий її шар можна уявити як встановлення відповідності цього співвідношення потребам конкретного суспільства. Якщо в першому випадку діяльність щодо естетичного освоєння світу має переважно практично-духовний характер,

⁵ Харчев А. Г. Искусство как ценность.— В кн.: Проблема ценности в философии. М., 1966, с. 85.

то в процесі формування другого шару естетичної цінності саме духовна діяльність виступає як така, що визначає «оцінювання».

Численні життєві факти підтверджують ту думку, що умовно виділений нами другий шар у структурі і змісті естетичної цінності детермінується не стільки потребами матеріальної практики у їх неопосередкованій формі, скільки суспільним ідеалом, відповідними нормами культури, соціально-психологічними установками. Отже, цінності естетичної культури, будучи цінностями соціальними, не можуть не набувати класово-ідеологічного змісту.

Виявлення самостійної цінності симетричності, структурної організованості та інших властивостей речей і явищ по суті є результатом пізнання, практично-пізнавальної діяльності, а не ціннісного відношення. Тим самим підкреслюється саме специфіка естетичного пізнання, але не доводиться його тождественність ціннісному відношенню загалом, що має конкретно-історичний характер.

Результатом естетичного пізнання і є вичленування першого шару цієї об'єктивної основи цінностей. Воно відрізняється від науково-теоретичного пізнання. Останнє характеризується рухом від явища до сутності і далі «від сутності першого, так би мовити, порядку до сутності другого порядку і т. д. без кінця»⁶; естетичне ж пізнання, як особливий різновид чуттєво-образного пізнання, має властиву йому специфіку, яка полягає в тому, що явище, сприймане насамперед з погляду його виразності, співвідноситься не з сутністю вищого — «другого і т. д. порядку», а зі сформованим на основі предметної практики уявленням про міру виразності (вираження) сутності, а в кінцевому підсумку — з естетичним ідеалом. А оскільки таке уявлення має образний конкретно-чуттєвий характер, то сутність першого порядку (смысл, значення предмета естетичного пізнання) зіставляється не з більш узагальненою (абстрактною) сутністю, а з якимось образом явленої сутності речі, з оптимальною вираженістю даної сутності. Зміст, що вкладається в поняття структурної організованості об'єктів, гармонії, симетричності, ритму або якості форми та ін., також багато в чому є результатом естетичного пізнання.

Функція оцінки властива процесам і науково-теоретичного, і чуттєво-образного пізнання, але якщо в теоретичному пізнанні оцінка вноситься з погляду істини, то в естетичному — оцінюється міра вираженості внутрішнього у зовнішньому (зокрема, з погляду відповідності форми змістові даного об'єкта, тобто з погляду його краси). Щоправда, в науковому пізнанні переконливість істини також опосередкована очевидністю, видимістю, але це — «дискурсивна видимість», досягнута за допомогою логічних висновків, умовиводів, тобто теоретично. Естетичне ж — це щось безпосередньо і практично споглядальне, самовираження сутності через позірність. Тому воно й виступає для суб'єкта як безпосередньо дана «самостійна» цінність.

Розглядувана з гносеологічного погляду естетична цінність є суб'єктивний образ об'єктивної дійсності, що існує поза людиною; він передбачає необхідну відповідність між цією об'єктивною дійсністю і свідомістю, що її відображає. В цьому розумінні естетична цінність і може бути показана як результат (оцінного) пізнання, істинність якого в кінцевому підсумку визначається суспільно-історичною практикою.

Але в естетичному пізнанні практика як досвід «опредмечування» людської сутності і «розпредмечування культури» існує як критерій на всіх етапах пізнавального процесу. Саме вона дозволяє наблизитися до

⁶ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 211.

визнання міри вираженості внутрішнього у зовнішньому і тим самим розкрити естетичний зміст і значення предмета пізнання.

Що ж стосується естетичного оцінного відношення, то в рамках його як об'єктивного відношення істинності або хибності суб'єктивних образів об'єктивної дійсності визначаються опосередковано — через виявлення їх соціальної значущості. А реалізація цього відношення і становить основу для перетворення естетичних явищ у цінності культури.

Носіями усталеної цінності, естетичної культури виступають речі, явища, процеси, ідеали в їх цілісності. Як щось дане для суб'єкта оцінного відношення, цінність не виступає як «раціоналізована ідея — поняття» (так вона розглядається у філософії), вона «розлита» в цілісному, чуттєво-конкретному вигляді даного об'єкта. Ось чому про моменти оцінного відношення є підстави говорити у зв'язку з аналізом естетичного чуття і процесу естетичного сприйняття, а не тільки суджень і висловлювань, де оцінка дістає своє вираження в поняттях, метафорах та ін. раціональних формах ідеального.

Ця особливість якоюсь мірою пояснює характер труднощів, що виникають у зв'язку з естетичною оцінкою людини загалом і окремих її якостей. Естетичні властивості людини як цінності культури дістають цілісне, конкретно-чуттєве виявлення тільки в її образі як біо-соціальної істоти. Власне ж, соціальні її якості виражаються насамперед у вчинках, діях, в її діяльності та матеріально-предметній формі результатів цієї діяльності.

Дії і вчинки особи стають доступними конкретно-чуттєвому сприйняттю лише як об'єктивні соціальні факти, що мають самостійне значення. Однак питання про те, наскільки в діях виявляються загальнокультурні або естетичні якості — цінності конкретної людини, розв'язується на рівні оцінного судження. Людські ідеї передбачають як звичайно, контрагента, вони суть взаємодії. Тому об'єктивна цінність тих чи інших якостей особи в її діях виражається тією мірою, якою цьому сприяють зовнішні умови і особливості контрагента дій. Естетична оцінка людського вчинку з необхідністю включає в себе співвіднесення вчинку, дії як якусь цілісність з суспільним естетичним ідеалом, з відповідною системою перевірених суспільною практикою образів дій — нормативів.

Але в естетичній оцінці розкривається не просто соціальна цінність вчинку, а його «виразна сторона», яка не може бути зведена до моральної, політичної або іншої цінності. Ось чому тут знову постає питання про те об'єктивно-загальне, що становить основу цінності вчинків суспільної людини, її діяльності й дістає своє виявлення в естетичному ідеалі.

Учені, що обстоюють різні, іноді протилежні погляди про природу естетичної цінності та по-різному пояснюють естетичні явища (Л. Столович, О. Лармін, Ю. Борев, В. Корнієнко та ін.), тією або іншою мірою однастайні в тому, що об'єктивну основу естетичної цінності становить ступінь свободи предметно-трудова, суспільної, духовної діяльності соціального суб'єкта⁷.

Зіставлення, порівняння як «механізм» оцінного відношення характеризує не тільки естетичні судження, але й процес утворення суб'єктивної оцінки загалом. В індивідуальному акті естетичного сприйняття чуттєвий образ предмета зіставляється з його значущістю, даною в досвіді індивіда. При цьому критерієм оцінки нерідко виступає образ дру-

⁷ Див.: Лармін О. В. Художественный метод и стиль.— М., 1964; Столович Л. Е. Категория прекрасного и общественный идеал.— М., 1969.

ого предмета або процесу, що набуває значення нормативу. І якщо особа користується тільки таким «колом» значень, що формуються в особистісному досвіді, то процес зростання «якості» оцінного відношення істотно гальмується. У зв'язку з цим актуальним стає питання про формування оцінних уявлень соціального суб'єкта з метою наближення рівня його оцінних естетичних відношень до рівня об'єктивного ціннісного відношення⁸. Йдеться про цілеспрямовану систему дійових заходів, що сприяють розширенню особистого досвіду, збагаченню його досягненнями загальносоціального досвіду.

У процесі конкретного (актуального) естетичного сприйняття і зіставлення суб'єктивного образу речі або явища, даного в досвіді особи, з його естетичним, значенням, що історично склалось і дане у соціальному досвіді, завжди існує певна «відстань» між їх безпосередньо сприйманою значущістю для суб'єкта і об'єктивним значенням, цінністю. Ця «відстань» і становить «поле естетичної культури особи». Таке «поле» можна уявити не як щось застигле, а як момент процесу, як суб'єктивну «естетичну ситуацію», як поле взаємодії почуттів, уяви, переконань, ідейно-естетичних установок, і в цьому розумінні сферу своєрідної діяльності, що становить основу процесу формування естетичної культури особи.

* * *

В познанні явлень естетической культуры существенное значение принадлежит ценностному подходу. В пределах такого подхода эстетическое отношение характеризуется как объективное по своему характеру ценностное отношение, а «оценочное отношение» и «оценочное представление» личности — как понятия, раскрывающие субъективную сторону освоения ценностей эстетической культуры. В структуре объективной основы этих ценностей могут быть условно выделены два слоя: первичный, аккумулирующий исторический опыт оценочного познания эстетической реальности, и второй, — являющийся результатом оценки или переоценки этого опыта и определенных результатов его с точки зрения интересов и потребностей конкретного общества, классов, социальных групп.

В ценностях эстетической культуры, выступающих по отношению к субъекту восприятия как нечто данное, оба слоя образуют неразрывное единство. Его раздвоения наблюдаются в процессе эстетической оценки, где субъективный образ вещи или явления, как результат индивидуального восприятия, сопоставляется не только с данным в опыте личности значением, но и с его социальной и общечеловеческой ценностью.

З. Б. ЛАПІНЯ

ПРОБЛЕМИ ЕСТЕТИКИ В ПРАЦЯХ А. УПІТА 20—30-х РОКІВ

Класик латиської літератури, народний письменник Латвійської РСР Андрій Упіт (1877—1970) залишив чималий спадок і в галузі критики, марксистської естетичної думки. Видатний французький письменник Луї Арагон ставив ім'я Андрія Упіта поряд з іменами таких титанів

⁸ Термін «оцінні естетичні відношення» вживається тут як синонім термінів «естетичні ціннісні орієнтації» або «естетичні оцінні уявлення», зміст його відрізняється від поняття «естетичні відношення», що характеризує об'єктивні за своєю природою відношення.

світової літератури, як Ромен Роллан, Михайло Шолохов, Ліон Фейхтвангер. Дослідження А. Упіта в галузі естетики мають значення не тільки для культури Латвії, вони є внеском в естетичну спадщину всіх народів Радянського Союзу.

Аналізуючи складну і сповнену суперечностей культуру буржуазної Латвії в світлі ленінського визначення культури, можна виділити дві основні тенденції, що відображували запеклий двобій двох головних противників — буржуазії, якій належала державна влада, і сил народно-визвольного руху, які прагнули повалення цієї влади.

Всередині тридцятих років у Латвії відбувається протиборство двох національних культур: з одного боку — панівна, реакційна, вкрай націоналістична, фашистська, і з другого — демократична, антифашистська, спрямована на захист інтересів народу.

Для естетичних поглядів А. Упіта характерне демократичне, в багатьох рисах — марксистське розуміння сутності мистецтва, його ролі в житті людини, суспільства. Письменник виступає на боці по-громадянському дійового, реалістичного мистецтва і різко засуджує занепадницькі тенденції, що спричинили ідейну і художню деградацію латиського буржуазного мистецтва.

У 1932 р. з нагоди ювілею Робітничого театру А. Упіт публікує статтю «Робітничі п'єси» в спеціальній брошурі «Театр робітників Латвії». У цій статті він висловлює думку про нерозривний зв'язок передового мистецтва з революційною місією пролетаріату: «Як перед робітничим класом, так і перед його мистецтвом у нинішній час стоять два завдання: боротися проти старого, що руйнується, і будувати новий світ»¹.

Цій меті підпорядкував свою теоретичну і літературно-критичну діяльність і сам А. Упіт.

Проблемам формування нового мистецтва, яке активно сприяє розв'язанню завдань перетворення суспільства на соціалістичних основах, було присвячене теоретичне дослідження А. Упіта «Пролетарське мистецтво», написане 1920 р. у Радянській Латвії і видане 1920 р. у Пскові. У цій книжці автор характеризує основні риси соціалістичного мистецтва (за термінологією того часу — пролетарського мистецтва). Без цієї праці важко уявити собі дальший розвиток марксистської естетичної думки тогочасної Латвії. Теоретичне осмислення ним процесів у галузі культури, здійснене з марксистських позицій, сприяло виробленню об'єктивних, науково обгрунтованих критеріїв оцінки творів мистецтва.

У книжці «Пролетарське мистецтво» сконцентровані погляди А. Упіта на пролетарське, соціалістичне мистецтво. Розглядаючи його як закономірне явище у розвитку світової культури, він підкреслює всю широчінь і нерозривність зв'язків пролетарського мистецтва з такими галузями, як історія мистецтва, критика, теорія, психологія, і сам всіляко прагне застосувати такий підхід у своєму дослідженні.

Відповідно до поняття «пролетарське мистецтво» в А. Упіта вживається поняття «пролетарська естетика». Конкретизуючи останнє, він підкреслює, що це «соціологічна естетика», «суспільно-соціалістична естетика»². З цих позицій мистецтво, відзначає він, так само як і інші форми суспільної свідомості, визначається соціально-економічними умовами певної доби. Тому пролетарське мистецтво і естетика так само істотно відрізняються від буржуазного мистецтва, як новий суспільний.

¹ Latviešu literatūras kritika, IV sēj., I grām., R., 1960, 244 lpp.

² Latviešu literatūras kritika, V. sēj., I. grām., R., 1962., 84 lpp.

клас — пролетаріат — відрізняється від класу буржуазії. У книжці втілена класова позиція видатного літератора і вченого. У його розумінні соціалістична естетика не визнає жодних «вічних», незмінних законів мистецтва, бо кожна епоха і кожний клас мають своє мистецтво. Так само як у процесі суспільного розвитку змінюється людина, так і розвивається і змінюється мистецтво, причому перетворення стосуються не тільки форми вираження, а й глибоко зачіпають зміст і цілі творів. У мистецтві дістають своє відображення революційні процеси, що відбуваються в суспільному житті. Через це завданням пролетарської естетики і психології мистецтва є не так виявлення постійних, неминущих елементів мистецтва, як пошук і аналіз нових художніх цінностей саме своєї епохи, внутрішніх імпульсів творчості художника, ідейного змісту і форми творів, визначення ролі і місця мистецтва в культурному житті відповідного класу.

Дальший розвиток в дослідженні цих питань становлять інші публікації письменника, присвячені найкардинальнішим проблемам естетики. Мистецтво, у розумінні А. Упіта, завжди є відлунням ідеології і психіки представників певного класу, тобто він передусім акцентує увагу на одній з найістотніших особливостей художньої творчості — її класовому характері. На питання про сутність мистецтва, вважає А. Упіт, дають різну відповідь представники робітничого класу і буржуазії через різницю свого соціального становища і соціальних особливостей.

Виходячи з такого, соціально-класового розуміння сутності мистецтва, А. Упіт у визначенні цінності творів вважає найголовнішим їхній ідейний зміст. Мистецтво, на його думку, не може бути безстороннім і, чи буде це література, живопис або музика, неодмінно має певну соціальну, ідейну спрямованість.

Наголошуючи на значенні ідейного змісту в мистецтві, А. Упіт водночас не припускався однобічності в розумінні його сутності. Йому властиве глибоке осмислення специфіки художньої творчості, яке дістало відображення як у теоретичних дослідженнях, так і в критичних розглядах конкретних творів. Мистецтво тим і відрізняється від звичайної пропаганди, що має особливу здатність, писав А. Упіт, істини тверезого розуму перетворювати на живі образи, кістякові ідей надавати органічної форми. Коли відсутня та особлива художня образність, завдяки якій дивним чином постає живий світ з творчої фантазії митця, про належність твору до мистецтва нема чого й казати.

Обґрунтування потреби гармонійної єдності і художності, ідейного змісту і художньої форми, думки і почуття в мистецтві є одним з найцінніших і вартих уваги мотивів в естетичних поглядах А. Упіта. Цей мотив проймає не тільки нарис «Пролетарське мистецтво», він є одним з основних висновків письменника в усій його теоретичній діяльності.

Якщо ідея не пережита і органічно не втілена в художній формі, то, на думку А. Упіта, критерій художності тут не прийнятний. Обґрунтовуючи соціально-ідеологічний характер мистецтва, А. Упіт наголошує на тих моментах, які властиві мистецтву як ідеологічному явищу, якісно відрізняють його від інших форм ідеології.

Для того щоб теоретично осмислити і професійно оцінити нове, соціалістичне мистецтво, вважає А. Упіт, потрібно в основних лініях виявити специфіку художньої творчості як своєрідного творчого процесу. Художня творчість є особливим видом людської діяльності, що потребує художньої обдарованості, професійних знань.

У своїх міркуваннях про художню творчість А. Упіт насамперед викриває популярну в буржуазній психології мистецтва теорію містич-

ного «натхнення». Він підкреслює практичну природу цього процесу, яка виявляється в єдності відображення дійсності і її перетворення. У зв'язку з цим постає питання, яким має бути художник взагалі і пролетарський художник зокрема. Творчість, зазначає А. Упіт, справді потребує особливих психічних і розумових здатностей. Не всі люди однаковою мірою володіють ними. Твори мистецтва завжди унікальні, вони є породженням неповторної творчої особистості. Але творчість як така не є привілеєм самих тільки художників. А. Упіт заперечує поширений в буржуазній психології і естетиці погляд на творця художніх цінностей як на виняткову істоту, психіка якої абсолютно відрізняється від психіки звичайних людей. На думку А. Упіта, художня обдарованість не є відхиленням від норми, якимсь безумством чи аномалією, а тим паче надлюдською здатністю. Художник — людина серед людей і відрізняється від інших лише особливим складом своєї психіки. Водночас А. Упіт не поділяє тих вульгаризаторських, псевдопролетарських поглядів на художника, які заперечують роль індивідуальності в художній творчості.

У книжці «Пролетарське мистецтво» характеризуються головні якості і здатності творчої особистості справжнього художника, представника пролетарського мистецтва — мистецтва соціалістичного реалізму. Наявність їх є неодмінною умовою у створенні справді цінного мистецького витвору. Поміж цих вимог, що їм має відповідати пролетарський митець, — всебічна обізнаність в галузі суспільного життя, вміння з соціалістичних позицій осмислити процеси, що відбуваються в ньому, здатність до глибокого психічного переживання, володіння почуттям колективізму і, певна річ, досконале опанування техніки мистецтва. Пролетарський художник має в усіх тонкощах оволодіти всіма тими засобами художнього відображення, які вироблені протягом тисячоліть розвитку людської культури. Проте в певних умовах художники нових поколінь створюють і нові виражальні засоби, що відповідають уявленням, світовідчуттю людей даної епохи. Інакше кажучи, художник має створити нові цінності як у галузі змісту, так і в галузі форми. Саме такі митці і стали новаторами соціалістичного мистецтва.

А. Упіт найбільшу увагу приділяє розробці теоретичних основ нового, соціалістичного мистецтва. Коло розглянутих питань стосується здебільшого двох основних проблем естетики: перша — відношення пролетарського мистецтва до дійсності, друга — ставлення пролетарського художника до культурної спадщини минулого.

Відповідно до принципів марксистської естетики А. Упіт стверджує, що пролетарське мистецтво виростає з життя свого часу і визначається об'єктивними умовами розвитку суспільства. Основним напрямом цього мистецтва є реалізм, хоча, зауважує А. Упіт, йому властивий і прогресивний романтизм.

Яке ставлення пролетарського художника до об'єктивного світу, що він його відображує? А. Упіт відзначає активний, творчий характер цього відношення. Пролетарський художник — не пасивний спостерігач і фіксатор, а передусім активний учасник будівництва нового життя. Пролетарський художник, борець за становлення гуманного суспільства, оцінює і відображає явища життя з позицій наукового світогляду.

На думку А. Упіта, в пролетарському мистецтві більше місце посідає інтелектуальний фактор, ніж це було у мистецтві буржуазному. У зв'язку з цим письменник вважає, що пролетарський реалізм відрізняється від усіх попередніх напрямів мистецтва своєю науковою об'єктивністю і художник-реаліст — це не тільки мрійник, але передусім мислитель. Це означає, що пролетарський художник-реаліст психологічної і художньої правди досягає на міцній основі об'єктивної дійсності.

Науковий світогляд допомагає йому правильно усвідомити складний шлях суспільного розвитку, що особливо важливо для появи соціально значущих творів.

А. Упіт звертається до проблеми ставлення художника до культурної спадщини і традицій минулого. Позиція письменника щодо цього питання принципова і недвозначна: він відкидає пролеткультівські заклики і певен, що свідомий робітник ніколи не згодиться спалити картини Рафаеля, руйнувати музеї і знищувати цінності мистецтва минулих часів. Пролетарська культура, яка є вищим етапом в розвитку людської культури, спирається на прогресивні надбання минулих поколінь в галузі мистецтва.

Пролетарське, соціалістичне мистецтво, за глибоким переконанням А. Упіта, є органічним продовженням усього попереднього розвитку мистецтва з набутих новим суспільним змістом, метою і завданнями. Художники соціалістичного суспільства перетворюють пролетарське мистецтво на одну з найзначніших рушійних і оновлюючих сил дійсності.

У книжці «Пролетарське мистецтво» в основних рисах розроблена програма пролетарської естетики. Це важливий внесок в історію латиської марксистської естетичної думки. Ця праця теоретично послідовно і загалом з наукових, марксистських позицій висвітлює принципи і завдання нового, соціалістичного мистецтва.

Всередині двадцятих років прогресивно настроєна інтелігенція Латвії дедалі гостріше відчувала кризовий стан буржуазної культури. Оптимізм, характерний для початку цього десятиліття, змінився розчаруванням, розвіялися ілюзії щодо можливостей буржуазної демократії.

Від 1924 до 1930 р. А. Упіт керував відділом критики в журналі «Домас» («Думка»). Його теоретична і літературно-критична діяльність у цей період спрямована проти ідейного і художнього занепадництва, виявів декадентства, націоналізму і шовінізму в літературі, підпорядкована боротьбі за високохудожнє реалістичне мистецтво.

Вийшовши із складу редакції в 1930 р., він дав таку оцінку своїй діяльності і своїм найближчим співробітникам і одностудіям: «Передусім ми рішуче і безповоротно спинили захват національних шовіністів з приводу тепленьких місць у буржуазній пазусі, з якими нібито пов'язаний небачений розквіт літератури і духовної культури. Час лункої порожнечі ми показали в усій його непривабливій голізні, давши зрозуміти латиському пролетаріатові, що йому не по дорозі з буржуазними фразерами, з різними футуристичними клоунами і декадентами нової формації. Ми нещадно розвінчували літературу буржуазної реакції і її формальну теорію, протиставивши їм єдино прийнятний і органічно близький пролетаріатові принцип реалізму в мистецтві (...) І нарешті, ми з найбільшою бережливістю і ретельністю аналізували перший досвід нашого лівого фронту, сприяючи формуванню необхідної критичної думки і техніки літератури і перетворенню примітивного дилетантизму в істинно пролетарське мистецтво»³.

У двадцять роки А. Упіт послідовно бореться проти ідейно-художньої вбогості змісту і квалітету форми панівного буржуазного мистецтва. «Лунка порожнеча» — так влучно схарактеризував він латиську буржуазну літературу і в статті, що мала за назву цей вислів, розвінчав властиві цій літературі ідейне виродження і культ порожньої форми. «Треба пройти через великі обшири низької порості сучасної літератури,

³U pītš. A. Septini gadi (1924—1930): — Domas, 1930, N 10.

щоб побачити яку-небудь маківку дерева, що підноситься над бундючною пошлою посередністю»,— так змальовує А. Упіт літературну ситуацію того періоду. І далі: «Історія латиської літератури не знає іншої такої епохи, коли беспорядний дилетантизм був би такий зарозумілий і хвалькуватий (...) Тепер це панівний і визначальний напрям, що не тільки надає тону і настрою, а категорично спрямовує і демагогічно нормує мистецтво. Дилетантизм вважається добродесністю, посередність ставиться в заслугу. Поплутані поняття великого і малого, мистецтва і спортивного інтересу до писання»⁴.

Буржуазна літературна критика, яка претендує на роз'яснення і оцінку творів мистецтва в єдності їх форми і змісту, на думку А. Упіта, не досягає цієї мети. Навпаки, в умовах буржуазної Латвії вона ще й сприяла виробленню того жалюгідного дилетантизму, що проголосив себе «ренесансом латиської літератури».

У Латвії того часу А. Упіт був одним з небагатьох літературних критиків і теоретиків, які послідовно додержувалися марксистських естетичних принципів і критеріїв в оцінці творів мистецтва. Марксистський світоглядний підхід до аналізу художніх творів дав йому можливість не тільки оцінювати їх окремі літературні якості, а й робити теоретичні узагальнення естетичного характеру. Так, наприклад, розглядаючи причини занепадництва в латиській буржуазній літературі, А. Упіт зазначає, що ними є, по-перше, соціальні умови, які живлять саме негативні явища в ній; по-друге, відірваність мистецтва від життя, наслідком чого є обмеженість художнього мислення; по-третє, роз'єднаність, відрубність форми і змісту за пріоритету форми, тобто культ форми. Характеризуючи буржуазну літературу двадцятих років, письменник відзначив, що багато літературних творів пройняті еротикою, а це є виявом вузьких духовних інтересів і низької моралі буржуазного суспільства. Відповідне соціальне замовлення і «свобода слова», підкреслював А. Упіт, відкривають можливості для процвітання представників «плем'я Ероса», і це плем'я не зникне доти, доки існують суспільні обставини, які його породили і підтримують. Десять років по тому, у 1934 р., знову звертаючи увагу на низький ідейний і художній рівень буржуазної літератури, А. Упіт назвав її «заснулим мистецтвом». Причиною цієї сплячки було те, що духовні запити буржуазії того часу зовсім втратили зв'язок з прогресивним суспільним інтересом. Літературу, вважав А. Упіт, потрібно розглядати не тільки як самостійне явище і не тільки як особисту справу самого письменника. Це серйозна суспільна справа і як така вона й має обговорюватися⁵.

У літературі, підпорядкованій класовим інтересам буржуазії, даремно шукати глибокої ідейної зміст. Автор «Лункої порожнечі» переконливо показує, що буржуазна демократія не здатна забезпечити справжній розквіт мистецтва, який і не нагадує так званий «ренесанс латиської літератури».

Ще однією причиною виродження буржуазної літератури А. Упіт вважає її відірваність від дійсності. Латиські буржуазні літератори втратили живий, плідний контакт із своєю епохою. «Великі бурі пронесли в ці останні роки над народом — у новій літературі чутний від них тільки слабкий шелест. Народні маси піднялися, зіткнулися і боролися як хвилі в морі — у нашій літературі все так само процвітає культ індивідуалізму і суб'єктивізму. У зв'язку з великими політичними і суспільними перетвореннями в цьому світі підносяться і дозрівають нові

⁴ Latviešu literatūras kritika, IV sēj., I gram., R., 1960, 49 lpp.

⁵ Див. там же, с. 107.

ідеї, все людство горить у пошуках нових цінностей — наша література сидить там же, біля старого вогнища і частіше озирається назад, ніж дивиться вперед»⁶.

За дріб'язковістю змісту, вбогістю мотивів і безбарвністю форми стоїть, на думку А. Упіта, обмеженість бачення буржуазним художником навколишньої дійсності. Надмірна увага до власного «я», зарозуміла самопреклама своєї індивідуальності свідчать про вузькість духовних інтересів буржуазних письменників і відповідно — творчих можливостей освоєння світу. На прикладі доробку буржуазного прозаїка В. Егліта А. Упіт показав, що в таких письменників «я» виступає не як умова, своєрідна призма, що фокусує і відображує навколишню дійсність, а як єдине джерело творчості.

Думка про відірваність буржуазної літератури від складних проблем реального життя міститься і в критичному огляді латиської драматургії і театру «Останній рік латиської драматургічної літератури» (1931 р.). Тут А. Упіт відзначає, що латиська драма все ще не досягла органічного зв'язку з животворними питаннями сьогодення і тому позбавлена активної, соціально спрямованої ролі в суспільних боріннях. Те саме стосується і латиської комедії, що хоче лише подобатися публіці, яка прагне сенсацій, пікантностей і сміху, відзначає А. Упіт. Утрапивши зв'язок з життям, його соціальними проблемами, панівна буржуазна література, за словами письменника, «пішла від народу і народ відвернувся від неї»⁷. Істотною причиною низького ідейного і художнього рівня латиської буржуазної літератури двадцятих років є і навізуваний їй буржуазними письменниками і критиками культ форми.

А. Упіт з марксистських позицій розглядає причини такого явища. Форма, вважає він, є засіб вираження змісту, вона залежить від змісту і підпорядкована йому. Ігнорування органічного зв'язку і взаємного проникнення форми і змісту, зосередження уваги тільки на формі породжує художні твори, позбавлені ідейної і художньої цінності. «Форма без змісту... не має цінності»⁸. На думку А. Упіта, у пошуках форми по суті відображуються пошуки змісту. Саме органічна єдність їх лежить в основі справжньої художності творів мистецтва. Відсутність такої єдності і пояснюється ідейна порожнеча буржуазної літератури, що іде рука в руку з художньою недосконалістю. «Заклякнучи у боготворінні панівного укладу, нестямні в урапатріотичному чаду, вони (буржуазні письменники.— З. Л.) кричать: «Нам більше не потрібні ні якісь ідеї, ні зміст! Цього всього предосить — тепер тільки форму, форму!»⁹.

А. Упіт послідовно додержувався ленінського підходу в оцінці культури і літератури класового суспільства.

Проблеми реалізму посідають у творчості А. Упіта значне місце. Реалізм як творчий метод відповідав художній індивідуальності самого письменника, який добре усвідомлював його роль в ідеологічній боротьбі. Реалістична література і критика, відзначає А. Упіт, завжди були гострою зброєю в боротьбі трудящих проти реакційної буржуазії.

Принцип реалізму він розглядає в різкому протиставленні романтизму. Таке протиставлення реалізму і романтизму, гадає А. Упіт, виникає здебільшого в часи, коли гору бере соціальна реакція. Тому тільки врахувавши конкретно-історичну ситуацію можна зрозуміти не-

⁶ Там же, с. 50.

⁷ Там же, с. 53.

⁸ Там же, с. 50.

⁹ Там же, с. 88.

гати́вну позицію, що на ній стояв А. Упіт щодо романтизму. «На противагу романтизмові, реалізм за своєю найглибшою сутністю завжди активно прогресивний»¹⁰, — пише він. Така інтерпретація А. Упітом романтизму дозволяє припустити, що він мав на думці реакційний, пасивний романтизм.

Питання реалізму він розкриває у статтях «Принцип реалізму в літературі» (1926 р.), «Реалістичний стиль в літературі» (1926 р.), «Реалістична трагедія» (1926 р.), «Проблема відображення мас в літературі» (1924 р.). В них інтерес А. Упіта звернений до розвитку реалістичного методу в мистецтві.

Головна особливість реалізму, на його думку, — близькість до життя. Це означає, що художник-реаліст вивчає дійсність і людей, час і місце, де відбуваються події, прагне змалювати правдиву картину епохи. Але реалізм не є мертвою, механічною копією природи і суспільства і жодною мірою не є безликим мистецтвом. Складне розмаїття життя розкривається письменником-реалістом не шляхом фіксації випадкових явищ, фактів, деталей, а з допомогою відбору типових ознак, художнього відтворення явищ. На противагу романтикам письменники-реалісти знаходять прекрасне в самому житті, а не в ідеалізованому ї, в кінцевому підсумку, ілюзорному світі. Становлення реалізму відбувається одночасно з формуванням нових соціальних сил. Він зростає разом з новим класом — пролетаріатом, підкреслює А. Упіт, і сам робиться одним з великих факторів, що рухають і творять життя.

Виходячи з ідейно-художніх можливостей реалізму як творчого методу, письменник розглядає і такі види мистецтва, як трагедія і комедія. В реалістичній трагедії він убачає найвищий ступінь мистецтва своєї епохи. Саме в трагедії з найбільшою глибиною відображується інтелектуальна й емоційна природа людини. Тому вона має міцно спиратися на ґрунт того життя, яке формує людину. «Тільки реалістично мислячі художники, — наголошує критик, — шляхом соціологічного пізнання життя і мистецтва можуть піднятися до нових, вищих форм трагедії, яка синтезує культуру епохи»¹¹. Ця трагедія у нових формах має відображувати конфлікт особи і суспільства, основою розуміння якого може бути лише справді наукове, історико-матеріалістичне тлумачення ролі особи і народних мас в історії. Як пише А. Упіт, «сучасна трагедія мислима тільки як трагедія соціальна. Сили, що формують трагічні особистості... зростають з найглибших витоків реального життя, з великої соціальної і політичної боротьби і перетворень, із зіткнень протистояючих ідейних течій»¹². Тому для створення справжньої реалістичної соціальної трагедії істотно значення має інтелектуальний фактор. А. Упіт також ставить високі ідейно-художні вимоги до соціальної комедії. Вона повинна пробуджувати в глядача думку, а не тільки розважати.

А. Упіт не лише здійснив теоретичний аналіз ролі реалізму в розвитку світової прогресивної літератури і у визвольній боротьбі пролетаріату, протиставивши його реакційному романтизмові, а й послідовно впроваджував і підтримував його як творчий метод. В умовах соціальної і політичної реакції він вершив величезну роботу, виступаючи і як письменник, і як літературний критик — представник марксистської естетики.

¹⁰ Упіт Андрей. Принцип реализма в литературе.— В кн.: Литературно-критические статьи. Рига, 1955, с. 80.

¹¹ Там же, с. 117—118.

¹² Там же, с. 118.

Складність суспільно-політичної обстановки в буржуазній Латвії наприкінці двадцятих — на початку тридцятих років дістала своєрідне відображення в полеміці між Андрієм Упітом, з одного боку, і Линардом Лайценом, Е. Фроссом та деякими іншими співробітниками журналу революційних робітників «Лівий фронт» і «Трибуна», з другого. Свою позицію він виклав і обгрунтував у статті «Замітки про літературу лівого фронту» (1928 р.) і брошурі «Позиція Линарда Лайцена і моя» (1931 р.).

Для А. Упіта неприйнятні основні естетичні принципи представників «Лівого фронту». (Цей напрям латиської літератури не був ідентичний російському «Лефу», хоча деяка близькість у поглядах була). Він обгрунтовано критикував негативне ставлення «лівих» до мистецтва і естетики минулого. Основні розбіжності у поглядах А. Упіта і Е. Фросса, Л. Лайцена корінилися в різному розумінні сутності пролетарського мистецтва.

У питанні про те, що новий зміст пролетарського мистецтва потребує нових форм відображення, розбіжностей не виникало. Однак у конкретному розв'язанні цього завдання учасники полеміки стояли на протилежних позиціях. Наприклад, на думку Е. Фросса, передусім треба здійснити революцію в галузі літературного стилю: новий стиль і лексика мають бути підпорядковані ідеї доцільності, можуть черпатися з різних публіцистичних жанрів, з ділової і розмовної мови.

А. Упіт не міг погодитися зі створенням таких теорій, як «естетична доцільність» і «прикладна література». Він добре усвідомлював, що така позиція, спотворюючи розуміння специфіки мистецтва і художньої творчості, призводить до вузького тлумачення пролетарського мистецтва. Аналізуючи теоретичні декларації, що містилися у вступі до збірки віршів «Лівого фронту» «Ност!» («Геть!»), А. Упіт переконливо показує, яку небезпеку для поезії пролетаріату, що бореться, приховує в собі відмова від естетичних цінностей. Властиві поезії художні якості невіддільні і невід'ємні від неї. Без них вона перетворилась би на прозу, римовану публіцистику, літературу, що не має реальної сили.

На відміну від літераторів «Лівого фронту», він усвідомлює, що жодна «революція», жодне нововведення неможливе в мистецтві без урахування самої специфіки мистецтва. Ці думки, висловлені Упітом п'ятдесят років тому, звучать цілком сучасно.

У теорії і на практиці А. Упіт був переконаним захисником реалізму, борцем за реалістичне, монументальне пролетарське мистецтво. Він неодноразово зазначав, що надміра гасел і недооцінка фактора реального життя в літературі «Лівого фронту» є практичним наслідком хибної естетичної теорії, якою послуговувався цей напрям.

А. Упіт виступає проти тривіальності і художнього спрощенства, які можуть ховатися під машкарою «пролетарського мистецтва». Він ще і ще раз нагадував, що сама тільки належність до прогресивного, революційного класу зовсім не гарантує створення справжніх творів мистецтва або ж правильності міркувань в галузі естетики і критики.

Уточнюючи свою позицію в полеміці з Л. Лайценом, Е. Фроссом та іншими представниками «Лівого фронту», А. Упіт підкреслює, що його основним завданням була і залишається праця в ім'я дальшого розвитку нового, пролетарського мистецтва. Ця боротьба за революційне мистецтво в умовах буржуазної Латвії потребувала нещадної критики буржуазного мистецтва, яку А. Упіт здійснював з марксистських позицій.

Естетику А. Упіта можна назвати послідовною і безкомпромісною естетикою борця.

Він зробив вагомий внесок в становлення нової реалістичної літератури, про яку В. І. Ленін писав: ця література слугуватиме «мільйонам і десяткам мільйонів трудящих, які становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє. Це буде вільна література, яка оплодотворяє останнє слово революційної думки людства досвідом і живою роботою соціалістичного пролетаріату, створює постійну взаємодію між досвідом минулого... і досвідом сучасного...»¹³

* * *

Класик латышской літератури А. Упит (1877—1970 гг.) оставил значительное наследие в области литературной критики и эстетической мысли. В многочисленных литературно-критических статьях, в работах, посвященных проблемам искусства и эстетики, он последовательно отстаивал марксистское понимание сущности искусства, его роли в жизни человека и общества. Одно из главных мест в теоретической и литературно-критической деятельности А. Упита занимают проблемы становления и развития нового, пролетарского искусства, новой, социалистической литературы и эстетики. С классовых позиций он вскрывает социальные причины идейной нищеты, бессодержательности латышской буржуазной литературы, борется против вульгарной трактовки пролетарского искусства представителями «левого фронта», отрицания имп: эстетических ценностей прошлого. Марксистский мировоззренческий подход к анализу художественных произведений давал А. Упиту возможность не только оценивать их отдельные литературные качества, но и делать глубокие теоретические обобщения эстетического характера. Об этом, в частности, свидетельствуют его высказывания о сущности современной трагедии, рассмотрение проблем реализма и романтизма в литературе. Широта интересов, бескомпромиссная позиция борца, воплощенная в работах А. Упита, делают его эстетические исследования значимыми для культуры всех народов Советского Союза.

¹³ Ленін В. І. Парти́йна організа́ція і парти́йна література.— Повне зібр. творів, т. 12, с. 97.

Л. О. ЧУХІНА

ЛЮДИНА І СВІТ ЛЮДИНИ В «ДІАЛОГІЧНІЙ» АНТРОПОЛОГІЇ М. БУБЕРА

Представники релігійно-філософської думки завжди спекулювали на питаннях про людину і її духовний світ. Нині вони посилено висувають ці питання в центр проблематики своїх концепцій, подекуди претендуючи навіть на провідну роль у галузі буржуазного «люднознавства». Проблема сутності і природи людини, мети і сенсу її буття, способів існування у світі та ін.— ось те коло питань, яке намагаються розв'язати релігійно-антропологічні напрями сучасної буржуазної філософії, зокрема такі течії, як екзистенціалізм, філософська антропологія, персоналізм, тейярдизм, протестантська неоортодоксія та інші релігійно орієнтовані різновиди сучасного ідеалізму.

Серед таких учень, в центрі яких перебуває природа людини, помітне місце посідає концепція Мартина Бубера (1878—1965 рр.) — одного з впливових у буржуазній філософії релігійних антропологів. Специфічною особливістю тієї мислительної установки, в межах якої розгортається буберівське тлумачення людського існування, є, по-перше, поєднання власне філософсько-антропологічної позиції з елементами екзистенціалізму і персоналізму. По-друге, своєрідним «органомом» філософської концептуалізації людини є запозичений з біблійських традицій «діалогічний принцип», в межах якого Бубер намагається по-філософському аргументувати свою концепцію людини.

Бубер був не тільки впливовим представником екзистенціально-антропологічної лінії в сучасній буржуазній філософії, але й іудаїстським теологом, коментатором і перекладачем Біблії, що мало значний вплив на його філософські погляди. За своїми теологічними поглядами він схилявся до біблійських традицій і хасидизму — релігійно-містичної течії, яка набула поширення в XVIII ст. у Східній Європі. У філософських дослідженнях Бубера виявляється вплив біблійсько-хасидистської теології та релігійно-філософських нашарувань, що йдуть від августиніанства, яке накладало помітний відбиток на його філософсько-антропологічні конструкції¹. З огляду на це питання про належність Бубера до певної філософської школи лишається спірним: деякі дослідники залічують його до екзистенціалізму², інші вважають представником філософської антропології³.

¹ В 1924—1933 рр. Бубер був професором філософії іудаїзму і етики в університеті Франкфурта-на-Майні. З 1933 р.— він в еміграції, спочатку в Швейцарії, а потім в Палестині, де був професором соціології в університеті Єрусалима.

За політичними переконаннями Бубер схилявся до ідеології ненасильства (в дусі Ганді), тяжіючи водночас до ідей раннього сіонізму. Однак згодом він пориває з сіоністським рухом, виступає проти його політичної програми, захищає права палестинських арабів, відкидає офіційну доктрину іудаїстської теології. За це його позбавили права викладати дисципліни, де зачіпається релігійно-філософська проблематика.

² Див.: D i a n d M. M. Buber, *Jewish existentialist*.— N. Y., 1960.

³ Див.: Die Philosophie im XX Jahrhundert.— Stuttgart, 1963. Див.: також С у б о т н и М. М. Проблема сущности проявления человека в современной философской антропологии.— У кн.: Человек и его бытие как проблема современной философии. М., 1978.

Розглядаючи питання про сутність людини, потрібно, на думку Бубера, виходити з аналізу «діалогічних» і «монологічних» ситуацій, які спостерігаються під час вибору людиною певних життєвих позицій. Він вицленює два типи таких позицій, або способів існування людини у світі, іменуючи їх відношеннями «я — ти» і «я — воно», тобто «основними словами», які вимовляє людина, вступаючи в «діалогічні» (справжні) чи «монологічні» (несправжні) зв'язки з дійсністю. Спроби філософського обґрунтування цих відношень наявні у програмній праці Бубера «Я і Ти», збірнику «Твори про діалогічний принцип», книжці «Проблема людини».

Головна ідейно-світоглядна установка Бубера — абсолютизація ціннісних вимірів суб'єктивності, «екзистенціально-особистісного начала». Водночас наріжним постулатом його філософсько-антропологічної концепції є намагання не допустити самої можливості індивідуалізму, гіпертрофованого розростання егоцентричного «я» у взаємодії з іншими «я», суспільством і світом. Наявність цих протилежних намірів з самого початку обтяжувало задуми Бубера теоретичною неузгодженістю, призводило до антиномій і тупиків, з яких він, як і інші релігійні антропологи, так і не зміг вийти.

Власні основоположення концепції Бубера формулюються ним під час розгляду історії філософсько-антропологічних ідей. «Людина, — пише він, — з давніх давен знає, що саме вона є для себе предметом, найбільш достойним пізнання, однак уникає висвітлювати цей предмет в цілісності його буття і сенсу існування»⁴. У минулі епохи, за деякими винятками, відзначені, на думку Бубера, байдужістю до філософсько-антропологічного питання, мислителі розглядали людину як частину світу, екземпляр роду або елемент суспільства, що уявляється йому принципово неправильним, оскільки проблема людини стала частиною космологічної чи загальнофілософської проблематики, причому «людина осяглася у світі, а не світ у людині»⁵. Бубер вважає, що саме в такій площині, тобто «монологічно», питання про людину здебільшого ставилося Платоном і Арістотелем, Фомаю Аквінським і гуманістами Відродження аж до Канта, який, хоч і висунув найголовніше питання всієї філософії — «Що є людина?», — однак не дав на нього відповіді, полишивши це як свій заповіт нащадкам. Не бачить Бубер відповіді на згадане питання у Гегеля. Він також твердить, нібито питання про сутність людини «редукується» у марксизмі. Якщо у Гегеля конкретна людська особистість поглинута світовим розумом, то у Маркса, на думку Бубера, — суспільством, що нібито означає «соціологічну редукцію».

Бубер вважає, ніби проблема людини набула специфічного, дійсно філософського пафосу в Августина, який і заклав основи філософської антропології. Людина у Августина, як згодом і у Паскаля, на його думку, вже не промовляє про себе у «третій особі» в душі старогрецької філософії, не мислиться як частка світу, річ серед речей або предмет серед предметів. Вона у цих філософів, гадає Бубер, здивована метафізичними таємницями своєї «самості», усвідомлює свою споконвічну «іншість» в сукупності буття, і, занурена в безконечні глибини свого духу, сама для себе стає найбільшою проблемою.

У руслі такого підходу Бубер проголошує, що нині, «в епоху величезної морально-духовної кризи», на перше місце ставиться створення філософської антропології, яка нібито одна лише може збагнути «світ в людині», розкрити людину не в споконвічному протистоянні,

⁴ Buber M. Das Problem des Menschen, Heidelberg, 1948, S. 9.

⁵ Ibidem, S. 23.

а у взаємозв'язку зі світовим цілим, як специфічне і унікальне позаприродне буття. Людина є «*grande profundum*» (безмежно глибока таємниця), цитує Бубер слова Августина, і має бути виявлена зі своєї утаємниченості, розглянута в цілісності свого існування, розкрита в зв'язку з призначенням і сенсом людського буття в усій його глибині і проблематичності.

З наведених основоположень можна зробити висновок, що філософська антропологія мислиться Бубером певною мірою по-екзистенціалістському, тобто як «онтологія людини», спрямована на висвітлення життєвосмислових питань. Однак на відміну від екзистенціалістів Бубер акцентує становлення «діалогічного» відношення людини до світу, у тому числі й до природного буття, до якого екзистенціалісти, як звичайно, байдужі. Більше того, він претендує на зняття протилежності між «індивідуалістичною» антропологією суто екзистенціалістського гатунку, зосередженою на ізольованій від світу «самості» конкретної людини, і «колективістською» антропологією, яка, на його думку, взагалі нехтує людиною. «Якщо індивідуалізм, — твердить він, — охоплює частину людини, то колективізм охоплює людину як частину: до цілісності людини, до людини як цілого жодна з цих позицій не доходить. І якщо індивідуалізм бачить людину тільки у співвіднесенні з самою собою, то колективізм взагалі її не бачить, оскільки бачить тільки «суспільство». Там образ людини спотворено, тут він лишається прихованим»⁶.

Обидва підходи до осмислення людини розцінюються Бубером як ідеологічне вираження соціально-психологічних явищ, якими характеризується кризовий стан сучасної людини — її «космічна і соціальна бездомність», «страх перед світом і життям», «одинокість особистості в потоці людей». «Фундаментальним фактом людського існування, — формулює він своє кредо, — є не окремий індивід як такий і не загальне як таке. Розглядувані самі по собі, вони є лише потужними абстракціями. Окремий індивід стає фактом екзистенціального існування лише остільки, оскільки він вступає в життєві відношення з іншим індивідом. Фундаментальний факт людського існування — це людина з людиною. І своєрідність, якою відзначений людський світ, полягає насамперед у тому, що тут у спілкуванні однієї істоти з іншою відбувається щось таке, чого взагалі нема в природному світі»⁷.

Отже, центральним пунктом філософського осмислення людини з «діалогічного» погляду не може бути ні індивід, ні суспільство самі по собі, а насамперед сфера «між», тобто взаємодія людини з людиною і світом. Однак Бубер неспроможний розкрити специфіку понять індивідуального і колективного на рівні людини як суспільної істоти, вважаючи, наприклад, що горила — це також індивід, а мурашник розцінюючи як колектив. Відсутнє у нього й розуміння сутності суспільного, що резюмується в тому, що сама по собі правильна теза про важливість спілкування в історії людства фактично виголошується в контексті релігійних спекуляцій екзистенціалістсько-антропологічного гатунку з яскраво вираженими персоналістськими акцентами. Власне на цьому фундаменті, оздобленому теологічними нашаруваннями, і розгортається буберівська концепція «діалогу» і «діалогіки» як начал, які мають свій онтологічний ґрунт в трансценденції і нібито визначають дійсний людський спосіб буття.

Спосіб існування людини у світі змальовується Бубером як протилежні за своєю суттю відношення «я — ти» і «я — воно», споконвічна.

⁶ Buber M. Das Problem des Menschen, S. 159.

⁷ Ibidem, S. 164—165.

полярність яких нібито відома здавна і лише по-різному іменувалась в історії людської думки. «Світ,— гадає він,— даний людині у двоїстих вимірах, відповідно до двоїстості тих позицій, які приймаються нею. «Я і ти», «я і воно» — ось основні слова. Людському «я» також притаманні двоїсті виміри, оскільки «я», яке виступає в основному слові «я — ти», істотно відрізняється від «я» у слові «я — воно»... Я взагалі існує не саме по собі, а лише у відношенні «я — ти», «я — воно»⁸. Для Бубера суть справи полягає в тому, щоб збагнути якусь «безіменну поза-історичну істину», яка нібито криється в історії культури під різними назвами.

Як бачимо, в буберівському способі концептуалізації людини і її взаємодії зі світом наявна ідеалістична обмеженість, взагалі властива антропологічному мисленню в усіх його варіантах. В усякому разі, Бубер ніколи не прагнув зрозуміти людину в конкретно-історичних соціально-практичних опосередкуваннях її відношення до світу, осмислити практичну діяльність як вирішальний чинник формування людського відношення до дійсності. То ж не дивно, що спекулятивно сконструйована Бубером модель людини хибує на абстрактність, ґрунтуючись на доволно обраному принципі, яким виступає тут антитеза «діалогічного» і «монологічного» відношень з її претензіями на роль фундаментального основоположення в осмисленні цілісності людського буття. Намагання осмислити з допомогою міфологізованих теоретичних постулатів цілісність життєвих виявів людини призводить до розгортання спотворених уявлень про людину, далеких від конкретно-історичної реальності.

Відношення «я — ти» постулюється Бубером як апіорна визначеність людського буття, справжня форма існування особистості. Це відношення трактується ним як генетично первинне, оскільки воно спостерігається у дітей і примітивних (тобто не прилучених до спокус цивілізації) людей і народів. Для Бубера це відношення є первинним і за своїм вищом, апіорно заданим аксіологічним статусом, оскільки в ньому на основі «діалогічних» взаємодій констатується власне людське начало людини. Саме виходячи з «діалогіки» цього відношення, Бубер намагається з'ясувати сутнісну природу особистості, механізм утворення її «я». Однак він все ж будує концепцію, відштовхуючись від відношення «я — воно» як «монологічної» позиції, що теоретично передуює переходові до «діалогіки». «Монологічне» відношення «я — воно» уявляється Буберу домінуючим у способі існування сучасної цивілізованої людини.

Найтипівішими ознаками відношення «я — воно» Бубер вважає відірваність «я» від інших людей і ізольованість існування окремого індивіда, яке породжує спотворену егоїстичну установку людини стосовно світу суто як предмета досвіду і споживання. Світ, як він розкривається в контексті даного відношення, є для Бубера безособовим «воно», яке означає різновиди буття, які вплетені в просторово-часову сіть і не мають онтологічної повноти, оскільки поняття «світ» охоплює тут лише зовнішні пласти людського існування, які не зачіпають глибинного ядра «я» як особистості. Суть цього відношення резюмується Бубером в тому, що в ньому створюються ситуаційні можливості, з яких виростає егоцентристська споживацька інструментально-техніцистська установка стосовно світу як предмета нестримної агресії людини. Сфера або світ «воно» обіймає у Бубера широку галузь людського життя, включаючи утилітарно-практичну та пізнавально-наукову діяльність, і розглядається з характерних для екзистенціалізму та персоналізму позицій. Ця

⁸ Buber M. Ich und Du.— Köln, 1966, S. 9—10.

сфера аналогічна «несправжньому світові» К. Ясперса, хайдеггерівському «світу Map», «сфері володіння» Г. Марселя, антитезі «Геркулеса» і «Нарциса» Е. Муньє та ін. Загалом Бубер розглядає сферу відношення «я — воно» як сферу конфліктів, роз'єданого існування людей, в якій стикаються егоїстичні потреби і інтереси. Ця сфера мислиться Бубером як «духовна форма розриву», розімкнутості сутнісних людських зв'язків.

Той зміст, який Бубер вкладає у відношення «я — воно», свідчить про те, що його філософія є одним з різновидів антисцієнтистської тенденції в буржуазній філософії, що загалом типове для релігійних мислителів. Однак Бубер уникає крайніх випадів проти «раціоналізованого світу техніки і технології», визнаючи його життєву необхідність у певних межах і закликаючи лише до «підкорення демонії неконтрольованого науково-технічного розвитку і тотального технологізму», які, на його думку, загрожують високим духовним початкам у людині. Однак домінуючим у Бубера все ж виступають негативно-критичний настрій стосовно предметно-перетворюючої практичної діяльності, романтична ідеалізація патріархальних суспільних відносин та ін. Джерела ж дійсних антагонізмів капіталістичної суспільної системи він схильний вбачати в «гріховних» дерзаннях людини. Реакційний утопізм таких суто споглядальних світоглядних установок цілком очевидний.

Головне джерело зла, що функціонує в сфері «я — воно», Бубер вбачає як в позиції діючого тут «я», так і в характері зв'язку між людиною та світом, коли «несправжнє» існування людини приймає «видимість суцього», тобто набуває значення мети і сенсу життя. «Відношення «я — воно», — гадає він, — само по собі не є злом, подібно до того, як матерія сама по собі не є злом, стаючи ним внаслідок прийняття на себе видимості суцього. І якщо людина дозволяє панувати над собою цій сфері, яка неперервно розростається, вона позбавляє дійсності власне «я», перетворюючи його в гнітючий кошмар і привид»⁹.

Як бачимо, злом для Бубера є одностороннє надання переваги «неаутентичним» цінностям, порушення аксіологічного порядку життя, коли людина, діючи переважно на ґрунті сфери «воно», применшує можливості для реалізації своєї власне людської природи, паралізує свої морально-духовні потенції, спотворює належний порядок своєї взаємодії зі світом.

Криза людини в сучасному буржуазному суспільстві розглядається Бубером з позицій абстрактного гуманізму, коли егоїстичне, агресивне «я», вражене індивідуалізмом, і безособово-пасивне «воно» протистоять одне одному як антагоністи, антиномія яких нездоланна в межах наявного відношення. Інакше кажучи, Бубер не виявляє і не шукає реальних соціально-економічних і політичних причин, які породжують за капіталізму суспільні конфлікти, зростаюче відчуження людини від суспільства і створеного нею світу. Наявна ситуація, осмислена і концептуалізована з позицій релігійно-філософського світорозуміння, породжує ілюзійно-фантастичне бачення дійсності, в якому реальне містифіковано поєднується з ірреальним, а дійсні зв'язки речей і явищ деформуються.

Такими ж релігійно-ідеалістично містифікованими є і пропонувані Бубером шляхи подолання «тотального відчуження» людини в сучасному світі.

«Рятівний» вихід із ситуації втрати людиною самої себе і свого дійсного світу Бубер вбачає в «прориві» до відношення «я — ти», яке

⁹ Buber M. Ich und Du, S. 57—58. (своєму нехитрому)

розцінюється ним як єдино можливе звільнення від гнітючих суперечливостей, наявних у сфері «я — воно». Цьому відношенню, яке мислиться Бубером споконвічно існуючим у всій онтологічній повноті, «власне споконвічне буття як категорії сутності, всеохоплюючої форми, моделі душі, апріорного відношення, в якому реалізується вроджене «ти»¹⁰. Відношення «я — ти» трактується Бубером як таке, в якому охоплені дійсні різновиди буття і, оскільки воно вилучено з потоку часовості, йому властиве тільки сучасне.

Радикальна відмінність відношення «я — ти» від відношення «я — воно» вбачається Бубером у тому, що в першому з них спілкування людини зі світом відбувається «в діалогах», тобто на вищому аксіологічному рівні і набуває персонального характеру. «Діалогічне» відношення постулюється тут як постійна актуалізація і вираження «безпосередності» та «незаінтересованості», як така позиція особи, яка не може бути засобом досягнення навіть високих цілей, оскільки вона є мета сама по собі, піднесена над всякою інструментальністю. Статус «діалогічної» позиції фундується для Бубера постійним «трансцендуванням», тобто виходом «я» за межі власної самості для спілкування і «зустрічі» як з іншими різновидами кінцевого буття (людиною, суспільством, природою), так і з абсолютним буттям.

Обрамлене такими спекулятивними конструкціями, «діалогічне» відношення людини до дійсності покладається Бубером трояко: відношення до природного буття і речей; відношення до людей до (окремої людини, суспільства, людства); відношення до абсолютного або трансценденції. Останнє виголошується сутнісним відношенням вищого порядку, оскільки в ньому людина «зачіпає таємницю свого буття», має справу зі «споконвічною основою суто людського існування». На думку Бубера, навіть за умови послідовно атеїстичного заперечення абсолюту відношення до трансценденції нібито неможливо виключити з людської ситуації. Якщо «людина, що стала одинокою, не може більше сказати «ти» відомому «мертвому» богу, вона взагалі більше не може проголошувати «ти»¹¹. Отже, відношення до трансценденції або бога, не утворюючи самостійної сфери і реалізуючись в кожному з окремих відношень «я — ти», основує в антропології Бубера всю сукупність «діалогічних» відношень людини до світу.

Зазначимо, що Бубер увійшов в історію сучасної ідеалістичної філософії як мислитель, який намагався дослідити і антропологічно обґрунтувати на різних рівнях проблему «іншого буття». В цьому полягає смисловий мотив буберівської антропології, яким покладені її відмінності від екзистенціалізму. На протигагу екзистенціалістам він акцентує сутнісну неповноту і непервинність «я» у відриві від «іншого буття», неможливість особистісного становлення повноцінного «я» поза «діалогічним» відношенням до «іншого». Однак наведений постулат має у Бубера абстрактний, позаісторичний характер, йому властивий релігійний утопізм внаслідок відірваності від практики реальних суспільних відносин, орієнтованості на споглядально-пасивне прийняття наявного без цілеспрямованої зміни і корінного перетворення світу.

У здатності до трансцендування, з допомогою якого людина прилучається до абсолютного, Бубер вбачає найістотнішу особливість феномена людини. Через трансцендування в межах діалогу «я — ти» людина здатна, на його думку, вийти за межі своєї «онтичної» зумовленості і здійснити «прорив» від бездуховного емпіричного існування до вищих

¹⁰ Buber M. Ich und Du, S. 36.

¹¹ Buber M. Das Problem des Menschen, S. 103, 119.

духовних цінностей, які ототожнюються з богом і становлять для Бубера абсолютний сенс індивідуального людського буття. Отже, бог глумиться Бубером як абсолютне особистісне начало, що пронизує світ. «Не може бути ніякого богошукання, — твердить він, — оскільки немає нічого такого, де б неможливо було знайти бога»¹². Персоналістські мотиви в релігійній антропології Бубера суперечливо поєднуються з пантеїстичними уявленнями про всебожжя.

З наведеного трактування трансценденції і трансцендування випливають і духовно-моральні імперативи, тобто приписувані Бубером людині зразки належної поведінки — основи «суто людської» позиції у світі. Ці імперативи спрямовані на подолання давньої, але властивої і сучасній релігійній свідомості антиномії «священного» і «земного». Як зазначає у зв'язку з цим Бубер, «неможливо знайти бога, перебуваючи тільки у світі, але не знаходять бога і йдучи від світу. Тільки той, хто приходить до свого «ти» з глибини своєї істоти і в «ти» бачить сутність світу, знаходить того бога, якого неможливо шукати»¹³. За Бубером, існують три сфери, в яких встановлюється світ відношень «я — ти». До них залічується спілкування людини з природою, суспільством і трансцендентними формами буття. Найістотнішою ознакою взаємодії людини зі світом в кожній зі сфер відношення «я — ти» у Бубера виступає «діалогіка», тобто покладання «діалогу» як вищої форми взаємозв'язку «я» і світу.

Поняття «діалог» вживається в буберівських конструкціях як багатомірна категорія-метафора, насичена символічним змістом. «Діалогу», на думку Бубера, властиве те, що спілкування людини зі світом відбувається тут на екзистенціальному рівні між партнерами, пов'язаними один з одним «любов'ю», і має інтимно-особистісний характер, відзначене безпосереднім, неспоживацьким підходом до світу, реалізуючись різними «мовами». Так, за Бубером, існує декілька основних форм «мови», з допомогою яких будується «діалогічний» світ відношення «я — ти». Перша передує словесній людській мові, коли людина «розмовляє» з природою, а природа їй «відповідає», розкриваючи заповітні таємниці світобудови, — не як анонімно-безособова інструментальна зручність, а як пов'язане з людиною материнське лоно її буття. У цій же площині Бубер намагається осмислити відношення людини до предметно-речового світу. Це відношення, на його думку, є «діалогічним», якщо речі розглядаються в формі, адекватній їх сутності, тобто з погляду цілісності, незалежності і безцільності. На «діалогічному» рівні відношення до речей Бубер прагне дати обґрунтування феномена мистецтва і естетичного бачення світу. На протилежному, «інструментально-споживацькому» полюсі він розміщує феномен техніки і індустріально-технічну цивілізацію загалом.

«Діалоги» людини з людиною і людством відбуваються в буберівській антропології на основі мови, яка розглядається як могутній стимул розвитку духовного начала в людині і основа культури. За Бубером, «людина розмовляє багатьма мовами: мовою мови, мистецтва і дій, але дух її єдиний, оскільки є відповіддю на таємницю, яка походить з таємниці проголошеного людиною «ти»¹⁴. «Людський діалог може здійснюватись у знаках, звуках, міміці. Він може відбуватись і в конкретно не опредметнених формах... У своїх кульмінаційних моментах діалог може виходити і за ці межі»¹⁵. Однак особлива увага

¹² B u b e r M. Ich und Du, S. 96.

¹³ I b i d e m, S. 95.

¹⁴ B u b e r M. Ich und Du, S. 49.

¹⁵ B u b e r M. Schriften über das dialogische Prinzip.— Heidelberg, 1954, S. 129—130.

приділяється Бубером саме словесному діалогу як головному органу духовного спілкування людини з людиною.

Структура «діалогу» уявляється Буберу як взаємодія «закликів» і «відповідей», що досягає найінтенсивнішої актуалізації у сфері міжлюдських «діалогічних відношень». Саме ця сфера дії «діалогічного принципу» розглядається як головна площина реалізації відношень «я — ти»: «заклик» і «відповідь» тут найбільш урівноважені, оскільки партнери виступають в особистісному рангові, рівноцінному за своїм аксіологічним статусом.

Відношення «я — ти» як сфера духовної взаємодії людини з людиною і суспільством сприяє, на думку Бубера, виходу за вузькі межі індивідуального буття і виникненню нового феномена — дійсно людської спільності, освяченої «любов'ю». В «діалогічному» відношенні «таємниця» одного буття проникає в «таємницю» іншого і через їх взаємну «онтичну партиципацію» це відношення стає конститууючим принципом наявного буття. Як зазначає М. Суботін, «діалог, за Бубером, не є тільки пасивне прийняття, визнання, розуміння іншого. В момент зустрічі «я» і «ти» щось створюється, відбувається певне збагачення, «природження». Те, що тут виникає, не є зміною «іншого» за власним зразком і не є зумовленим «іншим» виявом згідно з власною природою. Виникає щось, чого не було ні в «я», ні в «ти», і виникає воно, як каже Бубер, «між» ними¹⁶.

Інакше кажучи, сутнісному «ти» окремої людини в її відношенні до багатьох людей в антропології Бубера відповідає сутнісне «ми», яке потенційно включає в себе «ти». І хоча Бубер намагається вичленувати типологію сутнісного «ми», його аналіз характеру людських спільностей хвибує на релігійну тенденційність, антропологічну односторонність і абстрактність, зводячись в кінцевому підсумку до апології і вслякого піднесення релігійних общин, одухотворених «великими ідеями».

Оскільки відношення людини до людського світу і людських спільностей є для Бубера аналогом спілкування з трансцендентним буттям, особливі акценти робляться ним на розумінні «діалогічного» міжлюдського спілкування як гловного каналу «діалогів» з богом. «Хто бажає говорити з людиною, не звертаючись до бога, — слово його не виконується; але якщо хто-небудь хоче говорити з богом, не звертаючись до людини, — слово його проголошується все»¹⁷. «Діалоги» людини з богом і трансцендентними сутностями зображаються Бубером як такі, що здійснюються найрізноманітнішими «мовами», які нібито набувають тут найбільш непередметного, позбавленого конкретності емоційно-сутнісного характеру. Вони зображаються як містична «партиципація» коначної особи у богові або абсолютно безконечному бутті.

Ці акценти вельми недвозначно характеризують Бубера як релігійного ідеолога, який силкується зняти протилежність між релігійним ілюзійно-фантастичним світорозумінням і реальною дійсністю наших днів, зокрема поглибленим занепадом релігійності. Намагання «обновити» безнадійно застаріле «священне», зробити його «привабливим» для людини, яка живе в секуляризованому світі, — ось ідейний лейтмотив буберівських «діалогічних» конструкцій. І в зв'язку з цим зазначимо, що бог Бубера — це переважно позбавлений конкретних віросповідних характеристик «філософський абсолют», постульований як вище начало аксіологічного порядку світобудови. Загалом же «діалогічне» відношення Бубера — це ілюзійний вихід з кризи людини в сучасному

¹⁶ Суботин М. М. Проблема сущностного проявления человека в современной философской антропологии, с. 173.

¹⁷ Buber M. Schriften über das dialogische Prinzip, S. 146.

капіталістичному світі, ефемерна спроба реалізації релігійних цінностей.

Філософська антропологія Бубера — це філософська міфологема, яка не виходить за межі ідеалістичного мислення, спотворено відображає реальність людського буття в умовах оберненого світу капіталістичної дійсності. Її дрібнобуржуазна абстрактно-гуманістична спрямованість робить цю концепцію привабливою для деякого із зневірених у можливостях капіталістичного способу життя. Як і інші різновиди сучасної філософської антропології, вони є оплотом філософського фідезізму і спрямована на те, щоб поповнити втрати, яких зазнала релігія в сучасному світі. За своїм ідейним змістом вона є витонченою формою ідеалізму і фідезізму.

* * *

Специфической особенностью религиозно-антропологической концепции М. Бубера является «диалогический принцип», образующий каркас его теоретических построений. Сконструированная Бубером модель человека покоится на произвольно избранном принципе, в качестве которого выступает антитеза «диалогического», подлинно личностного отношения «я—ты» и «монологического», неподлинного и безличного отношения «я—оно», претендующая на роль фундаментального постулата в философской концептуализации человека.

Экстраполяция этого произвольного принципа на целостность человеческого существования приводит, вопреки намерениям Бубера, к развертыванию искаженной картины, отражающей отдельные аспекты человеческого бытия лишь фрагментарно и в превращенном виде, ибо «диалогическая» антропология — это философская мифологема, не имеющая выхода за узкие рамки идеалистического мышления. Подобно другим вариантам антропологии этого типа буберовское учение является одной из разновидностей современного философского фидензма.

ДІАЛЕКТИКА І СВІТОГЛЯД

(Продовження. Початок — у № 5 за ц. р.)

Центральне місце в роботі симпозиуму посіло питання про співвідношення соціально-практичного, культурно-історичного і світоглядного змісту законів і категорій матеріалістичної діалектики.

Низка доповідей була присвячена з'ясуванню сутності категоріальної структури людської діяльності. Йшлося, зокрема, про те, що розуміння світогляду як форми духовно-практичного освоєння світу людиною дозволяє розглянути концептуальний апарат марксистсько-ленінської філософії в єдності його різноманітних функцій: цілепокладання і самосвідомості в революційно-практичному, перетворювальному відношенні до дійсності; нормативно-сміслової функції в науково-теоретичній, пізнавальній діяльності; ціннісно-регулятивної — щодо форми суспільної свідомості і духовної творчості; критерію істини і логіко-гносеологічних та світоглядних передумов подолання обернених форм світовідношення.

О. І. Яценко¹ (Київ). «Світоглядна функція категорій діалектики». Розкриття світоглядної функції категорій передбачає їх осмислення не лише як форми пізнання, але й як форми свідомості і цілепокладання. Тлумачення категорій як універсальних форм і основних логічних засобів світоглядної орієнтації впливає з розуміння світогляду як особливої форми самосвідомості та способу духовно-практичного освоєння світу, загальних і необхідних форм чуттєво-предметної, практичної діяльності в цілому.

Розкриваючи категорії як вузлові пункти синтезу пізнання, самосвідомості і цілепокладання, що формуються на основі історичної практики, узагальнюючи культурно-історичний досвід розвитку людства, марксистсько-ленінська філософія пов'язує вивчення понятійного змісту категорій з дослідженням структури світорозуміння і світоутлумачення і на цій основі визначає граничні духовні основи відношення людини до світу. Категорії матеріалістичної діалектики становлять її філософсько-світоглядне ядро, є невід'ємним елементом духовної культури розвинутого соціалізму. Рівнем адекватності відображення в понятійному змісті філософських категорій стану практики, наукового пізнання, культури визначається ефективність їх функціонування в духовній культурі суспільства. Розкриття їх понятійного змісту має провадитися за цільової орієнтації на комуністичний ідеал і гармонійний розвиток людини. Взагалі олануван-

ня осмисленими з позицій діалектико-матеріалістичної методології категоріями філософії є неодмінною умовою виховання високої світоглядної культури — основи активної життєвої позиції будівника комунізму.

В. О. Лекторський² (Москва). «Знання, рефлексія і категорії філософії». Розвиток сучасної науки характеризується дедалі більшим ускладненням системи засобів дослідження, яку людина ставить між собою і пізнаванням об'єктом, починаючи з різноманітних приладів та вимірювальних пристроїв і кінчаючи теоретичними схемами, моделями, дедуктивними побудовами та ін. Усе це спричинює певні складності в об'єктивній, предметній інтерпретації теоретичного знання і водночас створює таку ситуацію, коли неодмінну умову руху теоретичної думки становить саме усвідомлення вченими характеру використовуваних ними засобів дослідження — як приладів, так і теоретичних припусків — і з'ясування можливостей і меж їх застосування. Усе це означає посилене зростання саморефлексивності науково-теоретичного мислення. Ускладнення структури теоретичного знання відбувається не тільки внаслідок збільшення кількості посередніх ланок між верхніми поверхами теорії та її емпіричним базисом, а й внаслідок появи принципів нових компонентів у самій системі наукового пізнання: теоретичної рефлексії над логічною структурою і пізнавальним змістом тих концептуальних систем, які відображають об'єктивну реальність.

Рефлексія становить реально не таке знання про знання або знання про свідомість, яке набувається у відриві від знання об'єктивного світу і у протиставленні йому. В рамках рефлексії насамперед виявляються і, як правило, уточнюються і перебудовуються онтологічні передпосилки систем знання. Рефлексивний аналіз глибинних структур знання і самосвідомості є своєрідною формою вияву також і глибинних структур самої об'єктивної реальності: як природного світу, так і світу предметної людської діяльності, світу міжлюдських реальних відносин. Теоретико-пізнавальна рефлексія нерозривно пов'язана з певними онтологічними, світоглядними передумовами. Категорії матеріалістичної діалектики в цьому разі виступають передусім у своїй світоглядній функції — як відображення універсальних характеристик світу і відношення людини до світу — і саме тому утворюють змістову осно-

¹ Вклад доповіді див.: Філософська думка, 1980, № 2.

² Вклад доповіді Лекторського В. О. див.: Філософська думка, 1980, № 2.

ву для дослідження всіх проблем методологічного аналізу знання, науково-теоретичного знання особливо. М. Ф. Овчинников (Москва) спинився на дослідженні механізму виникнення в історії науки принципово нових ідей, які докторібно змінюють характер наукового пізнання і пов'язані з тим, що основою зрушень у науці є зміна типу рефлексії. Це виявляється в перетворенні минулого засобу діяльності на предмет діяльності (коли, наприклад, мова з засобу спілкування стає предметом міркування). В свою чергу, в процесі перетворення мислення в предмет міркування (у елеатів) виникає філософія у точному смислі слова. Останнім часом практика і теорія науки стоять перед завданням вивчення цих складних і багатоманітних засобів наукової діяльності, адекватних для досягнення найвищих суспільних цілей.

М. М. Злотіна³ (Київ). «Зако́ни діалектики як граничні основи і світоглядні орієнтири творчої діяльності». Чимало теоретичних труднощів, які виникають під час вивчення тих чи тих проблем творчості, наприклад, з'ясування таких питань, як критерії, свобода, логіка творчості та ін., підкреслила доповідачка, пов'язане з недостатньою розробкою їх загальносвітоглядного аспекту. Останнє ж щільно переплетене зі з'ясуванням загальнометодологічних передумов дослідження творчого процесу. Єдність названих аспектів яскраво виявляється під час вивчення сутності й специфіки творчості з позицій діалектико-матеріалістичної теорії розвитку.

Стосовно явищ, узятих поза їх конкретним системним зв'язком, розвиток є особливим процесом, відмінним від змінювання взагалі. Але це такий процес, через який виявляється загальна сутність руху як способу існування матерії, що зумовлює формотворення нового. Принципові розвитку притаманна всезагальність: він виступає як світоглядно-методологічний регулятор і орієнтир того особливого різновиду соціальної діяльності, через який реалізується всезагальна родова сутність людської діяльності. Таким особливим різновидом діяльності, адекватним її сутності, і виступає творчість. Логіка творчості — це в кінцевому підсумку логіка розвитку, спосіб діяльності за загальними законами творення нового, що специфічно реалізується згідно з конкретною природою тієї чи тієї сфери діяльності.

Загальні закони розвитку — граничні регулятори творчої діяльності і її граничні критерії. Саме з позицій діалектико-матеріалістичного осмислення світоглядного змісту загальних законів розвитку розкривається їх регулятивна функція в творчому процесі, дістає загальнометодологічне розв'язання і проблема критерію творчості, що набуває в сучасних умовах безпосе-

редньо практичного значення як у сфері розвитку наукового пізнання, так і в розв'язанні висунутих практикою комуністичного будівництва проблем формування нової людини, всебічно розвинутої особи.

Полярна протилежність творчої і нетворчої діяльності, як таких, що мають самостійне буття форм діяльності, постає не як одвічно дана, а як така, що історично виникла за загальною логікою руху вищезгаданої суперечності. Історичний процес поляризації єдиної у своїй сутності творчої діяльності породжує і її обернені форми, що ними є стандарт і довільність. На противагу цим формам діяльності, які односторонньо реалізують ізольовано взяті моменти цілісної людської діяльності, творчість є діяльністю універсальною, що має сутність всезагальну. Тому ця діяльність — не «дар божий», не привілей обраних. Творчість передбачає лише відповідні умови для своєї адекватної реалізації в індивідуальній діяльності безвідносно до конкретно-предметної сфери матеріального або духовного виробництва. Цей загальносвітоглядний висновок проливає світло на проблему формування всебічно розвинутої особи, практично розв'язувану перетворенням обставин на «людські обставини» (К. Маркс).

Не існує абстрактних критеріїв творчості взагалі, як і абстрактних критеріїв розвитку. Це сутнісні процеси, які не можуть бути емпірично зафіксовані. Існують конкретні критерії, що дозволяють виявити адекватність творчої сутності діяльності в тій чи тій сфері. А це потребує знання специфічної сутності цих сфер діяльності. Світоглядно-методологічним засобом для встановлення таких критеріїв виступають загальні закони розвитку, синтезовані в принципі конкретної міри.

Г. О. Давидова (Москва) — «Діяльність, світогляд, творчість» — зазначила, що дослідження творчості в рамках філософії не зводиться до вивчення тих чи тих здібностей людини, результатів її діяльності, а розглядається як розвиток самої людини в її діяльнісному відношенні до світу. За такого підходу аутентичним продуктом творчості виступає не річ, матеріальна або духовна цінність, а нова людська сутнісна сила, нова здатність. Тому творчість треба розглядати як творення самої людини, тобто універсальної істоти.

Розгляд творчості в цьому аспекті пов'язаний з розумінням суспільної практики як особливої форми, в якій повний і всебічний розвиток людини реалізується через розгорнення її безпосередньо-індивідуальних можливостей і здатностей. Саме тут утверджується єдність людини і природи, людини і історії. Творчість — це вища форма розвитку, адекватне філософське осмислення якої є передумова розробки діалектики як найбільш глибокого і всебічного вчення про розвиток.

Г. І. Горак (Київ). «Філософські категорії як особливі форми духовного досягнен-

³ Розгорнутий текст див.: Філософська думка, 1980, № 1.

ня світу»⁴. В системі форм духовного освоєння світу філософські категорії виконують світоглядну і методологічну функції, відображають не лише дійсність, а й відношення до неї людини і, отже, становлять певні цілепокладальні орієнтири її діяльності. Це стосується, зокрема, таких філософсько-соціологічних категорій, як «клас», «революція», «комунізм». Вони — не тільки логічне узагальнення соціального буття, а певні настанови революційного світогляду.

В системі духовно-теоретичного, духовно-практичного і практично-перетворювального способів відношення людини до світу філософія відіграє особливу роль, виступає як своєрідний синтез даних способів відношення до світу, форма їх взаємної рефлексії. Саме тому в її категоріях репрезентовані всі три ракурси відношення людини до світу. Філософія узагальнює досвід матеріально-перетворювальної, духовно-практичної і духовно-теоретичної діяльності людини. З одного боку, вона (як і мораль, мистецтво і релігія) вплетена в безпосередню життєдіяльність людства і тому у «баченні» світу не може вийти за власні межі, а з другого — є способом теоретичного осягнення світу, формою рефлексії щодо принципів наукового відображення дійсності. Її категорії виступають як форми цілепокладання і самосвідомості у процесі соціально-історичного освоєння людною світу.

Потрібно розрізнати філософські категорії і категорії культури. Якщо розглядати культуру як сукупність матеріальних і духовних умов людської діяльності, створених попередніми поколіннями людей, то в її структурі можна виявити певні духовні феномени, які становлять її категорії. Зокрема, до категорій культури належать духовні орієнтири людської діяльності на зразок просторово-часових уявлень, моральні і естетичні норми і принципи, релігійні уявлення суспільства тощо. Інколи ці категорії набувають вигляду цілих духовних комплексів, скажімо, таких як «міфологічна свідомість». Філософська свідомість повинна осмислити ці феномени, визначити їх, знайти їхнє місце в системі духовних форм осягнення світу, піднести деякі з них до рівня філософських категорій.

В. О. Босенко⁵ (Київ). «Про світоглядний і методологічний зміст принципів і категорій діалектики». Принципи і категорії сформовані не мисленням, а людською суспільною практичною діяльністю, це ступені виділення людини (людства) з природи, перетворення природного в людське, сукупність всіх суспільних відносин, які зробили людину людиною. Для кожного індивіда всі форми людської діяльності і освоєння світу, сформовані усупільненням людством, незалежні від волі окремих людей, є формами формування людини, олюднення, присвоєн-

ня людської (суспільної) сутності і вже разом з цим — формами мислення. Категорії — це абстрактні ідеальні вирази суспільних відносин (К. Маркс). Але в своїй ідеальності вони не мислені абстракції. Суспільні відносини є той реальний рух, в якому народжуються категорії. В цьому їх живе життя, їх зміст, саморух, об'єктивність. Власного розвитку в своїй мільній оформленості вони не мають. Ідеальність їх, яка забезпечується тим, що створені суспільною людиною у відповідності до суспільних цілей і потреб речі спроможні виражати не власні фізичні властивості, а суспільні відносини, дозволяє їм бути також і мислительними формами. Але навіть будучи таким, категорії «не помічник людини, а вираз закономірного зв'язку з природи (людини)» (В. І. Ленін).

О. О. Довгалъ (Київ). «Світогляд і форми суспільної свідомості». Типи світогляду органічно пов'язані з історичними формами суспільної свідомості. Насамперед світогляд є особливою формою свідомості і самосвідомості, а саме — усвідомленням окремим індивідом, групою, класом, суспільством природної і соціальної дійсності в їхній цілісності. Тому світові як цілому протистоять цілісна світоглядна свідомість в єдності всіх її структурних компонентів — світорозуміння і світогдумачення, світовідчуття і світосприймання.

В докомуністичних суспільствах недостатньо розвинутий сам «світ людини»; зв'язок людини і природи, людини і суспільства має обмежений характер. Саме це зумовило односторонність розвитку світогляду, в якому домінуючою ставала якась одна форма суспільної свідомості. Світогляд різних історичних епох можна класифікувати за домінуючими в ньому формами суспільної свідомості. Ця класифікація доповнює класифікацію світогляду за суспільно-економічними формациями і класовими принципами. Вона дозволяє глибше усвідомити процес становлення свідомості і самосвідомості у світогляді суб'єкта суспільно-історичного розвитку.

В сучасній філософській літературі загальноприйнятим є виділення міфологічного, релігійного і наукового світогляду. Особливість міфологічного світогляду — не просто у вірі в надприродне як таке, а в характері цієї віри. Надприродне в ньому не протистоять природному порядку, а, так би мовити, включене в нього, продовжує його. В релігійному ж світогляді надприродне осмислюється людиною саме як протилежне природному, що діє не «поряд», а над ним. У міфологічному світогляді надприродне сприймається як пануюче над людиною внаслідок її залежності від природи, в релігійному — від соціально-класових відносин.

Поділ світоглядної свідомості на міфологічну, релігійну і наукову має, на нашу думку, певні недоліки. Адже існують такі форми світоусвідомлення, що лише з великими застереженнями можуть бути залічені до якогось певного типу. Певна система філософії в той або інший період може перетво-

⁴ Розгорнутий виклад доповіді див. в одному з наступних номерів.

⁵ Розгорнутий виклад виступу див.: Філософська думка, 1980, № 5.

ритися на класовий світогляд в тому разі, якщо ідеї цієї філософії збігаються зі світоглядними установками і прагненнями мас. Причому визначальну роль в масовій свідомості відіграє та філософська система, яка найбільше відповідає певному класовому світовідчуттю і світосприйняттю. Тому важливим є аналіз історичних форм суспільної свідомості, в яких людина осмислювала насаперед «соціум» і які входять до світогляду як певні рефлексивні рівні і способи усвідомлення духовно-практичного освоєння світу людиною.

Філософський світогляд пов'язується з іншими типами світогляду через теоретичне осмислення панівної в масовій свідомості форми суспільної свідомості (мораль, мистецтво, міфологія). Філософія усвідомлює місце і роль інших форм суспільної свідомості крізь призму філософсько-світоглядних категорій і стає самосвідомістю цих форм.

У первісно-общинному суспільстві виникають елементи такої форми суспільної свідомості, як мораль. Принципи моральності первісно-общинного ладу можна розглядати як світоглядні настанови, оскільки воєни відображують відношення первісної людини до світу в цілому. Первісна моральність і міфологія доповнюють одна одну в єдиному міфологічному світогляді.

У класово-антагоністичних суспільствах моральність поступається місцем моралі і праву як формам суспільної свідомості. Вони вже входять до світогляду, значною мірою визначаючи його зміст. Отже, тут можна виділити моральний і правовий (юридичний) типи світогляду, які за своїм змістом є класовими. Тривалий час визначальною формою моралі, особливо в епоху середньовіччя, була релігійна мораль, яка виправдовувала експлуатацію людини людиною (рабство, кріпосництво, експлуатація пролетаріату буржуазією).

Намагаючись виправдати релігійну мораль, сучасні церковні діячі підкреслюють, що вона містить заповіді, які мають немишуний характер. Але забувають, що християнство, як і всі інші релігії, не само формувало ці норми, вони були взяті в готовому вигляді з існуючої загальнолюдської моралі як більш-менш адекватного відображення соціальних відносин в системі світогляду.

Найвиразніше класовий характер світоусвідомлення в антагоністичних формаціях виявляється у праві (основоположники марксизму-ленінізму визначили його як волю пануючого класу, втілену в суспільному житті у вигляді закону).

Мистецтво, як і мораль, у первісному суспільстві не відокремлене від єдиного міфологічного світогляду. Таке відокремлення відбувається з розвитком суспільного поділу праці, з виникненням соціально-класових відносин. Мистецтво стає важливим елементом духовного життя суспільства в античності, висуваючи ідеал гармонійно розвиненої людини. Дальший розвиток художнього

світогляду відбувається в епоху Відродження. Гуманістичні установки цього типу світогляду були в цілому утопічними (Сервантес, Т. Мор, Т. Кампанелла), вони не спрямовували особистість на зміну соціальної і природної дійсності. Значні досягнення мистецтва античності і епохи Відродження зумовлені наявністю більшої свободи для самовираження в образній формі; багатство людських світоглядних відношень відбивалося в свідомості і набувало такого вигляду, в якому світ уявлявся художнім твором, а людина — митцем. Але це не означає, що художній світогляд був позакласовим, незалежним від інших історичних типів світогляду. Міфологічний світогляд Греції і християнсько-релігійний світогляд середньовіччя увійшли до художнього світогляду Відродження, хоча й у формі підпорядкованого елемента.

Розгляд основних історичних типів світогляду дозволяє виділити основні складові частини комуністичного світогляду. Насамперед це марксистсько-ленінська філософія як його теоретична основа. Марксизм-ленінізм визначає шляхи перетворення суспільства на основі наукового осягнення законів суспільно-історичного розвитку.

Є. І. Андрос (Київ). «Істина як проблема світогляду». Категорії є об'єктивно значущими формами людського мислення, що складають його предметно-змістовий каркас і визначають логіко-понятійну структуру. Сферою функціонування категорій є передусім гносеологічна сфера в широкому розумінні, включаючи й методологію наукового пізнання. Поза нею неможливо здійснити продуктивний аналіз таких істотних функцій категорій, як синтезуюча, регулятивна, об'єктувальна та ін. Проте зміст і функції категорій формуються усією суспільно-історичною практикою людини і тому їх філософське дослідження виходить за межі суто теоретико-пізнавальної сфери, обіймаючи значно ширший культурно-історичний контекст. Світоглядний аналіз категорій передбачає їх розгляд і як форм мислення, і як форм свідомості, і як понятійного вираження не лише теоретичного, а й духовно-практичного освоєння світу. З'ясування світоглядного аспекту категорій потребує їх співвіднесення як форм знання і свідомості і як форм буття. На відміну від більшості інших філософських категорій, що безпосередньо виступають і як форми буття і як категорії свідомості, істина є категорією свідомості. Проте вона має не лише вагомий методологічне, але і велике світоглядне навантаження.

Коли йдеться про істину, істотним видається розгляд таких її моментів, як об'єктивний і суб'єктивний, абсолютний і відносний, тобто її логіко-методологічний аналіз. Проте вся наукова практика, особливо ХХ століття, виявила недостатність такого аналізу, необхідність переходу від частково-методологічного рівня до з'ясування передпосилки суб'єкт-об'єктного відношення взагалі. Зокрема, це пов'язано з потребою по-

..долання різного роду конвенціоналістських, одераціоналістських, релятивістських уявлень.

У спеціальнонауковій методології пізнання взагалі не ставиться питання про сутність істини поза конкретною формою її виявлення в тій чи тій галузі знання. З дійсно наукових позицій можливості і умов одержання об'єктивно-істинного знання поза конкретним змістом пізнавальної діяльності досліджуються в філософії діалектичного матеріалізму. Тут з'ясовуються питання про смисл гранично загальних понять і категорій, про абсолютний момент знання, питання про межі пізнання. Кардинального значення в цьому зв'язку набуває проблема виявлення граничних засад пізнавальної діяльності, за межами яких остання втрачає свою суто гносеологічну функцію, здійснюється перехід від теоретичної до інших видів діяльності і істина виконує соціокультурну роль — роль парадигми практично-духовного освоєння світу, форми суспільної самосвідомості людини, тобто світоглядну роль. Гносеологічне питання про абсолютність істини перетворюється на питання про граничні засади пізнавальної діяльності взагалі. Тому послідовний аналіз пізнавальної сфери у цьому плані можна схематично розглядати як єдність методологічного, гносеологічного і світоглядного рівнів. Експлікація «істинного» при цьому постає як філософська проблема істини, а пізнавальне відношення суб'єкта до об'єкта виступає як специфічний зріз проблеми «людина — світ». Оскільки в марксистській філософії людина розуміється як цілісна практично-духовна істота, що стверджує себе в світі універсальним чином, а буття мислиться не як сукупність зовнішніх щодо людини предметних формоутворень, а як олюднене буття, «світ людини», то світоглядний аналіз категорій як форм свідомості і буття фокусується насамперед на їх співвіднесенні як форм суспільного буття і форм суспільної свідомості і в такий спосіб є передумовою світоглядного осмислення істини.

Глибоке світоглядне значення категорії істини пов'язане з фундаментальним марксистським положенням про її предметний характер. Предметність істини, вірогідність її понятійного змісту визначається тим, що цей зміст є таким відображенням дійсності, яке зумовлене всією сукупністю предметно-перетворювальної діяльності людини. Проте істина — це не лише відповідність поняття предметові чи внутрішньо несуперечлива логічна система. На певному етапі становлення вірогідного знання, коли воно досягає рівня ідеї і до нього найбільшою мірою можуть бути віднесені предикати повноти і абсолютності, істина передбачає такий рівень духовно-практичного і теоретичного освоєння предметності, коли не лише предметові відповідає певне поняття, в якому він був відображений, а й сам предмет об'єктивно виступає перед предметно-перетворювальною діяльністю, що реалізує наслідок пізнання, як такий, що відповідає своєму іс-

тинному образу і відображалній діяльності. Предметність істини полягає передусім у перетворенні світу відповідно до певного соціального ідеалу. Ідеал тут розглядається не в його теоретично-пізнавальному аспекті, де він виконує нормативну роль у пізнавальній діяльності, а в системі соціально-регулятивних функцій світогляду. В цьому відношенні істина визначається як регулятив життєдіяльності людини, виступаючи ідеалом духовних прагнень суб'єкта, як вагомий компонент серед інших цінностей його суспільного буття. Ось чому істина — це не лише знання, але і форма свідомості і самосвідомості людини, орієнтир її духовного життя. Серед складових культурно-історичної спадщини, які визначають внутрішній світ людини, її свідомість і самосвідомість, істотно місце належить пошуку ідеалу істинного знання і істинного буття як важливих компонентів історичного досвіду пізнання. Тому формування духовного світу людини, його ціннісних орієнтацій і його функціонування пов'язані не лише з пізнанням істини, але і з перетворенням її в переконання, в спосіб світобачення і світовідчуття. Як спосіб самосвідомості істина виступає в єдиній функції пізнання і переживання світу. Тому можна сказати, що людина не лише може знати істину, але в певному значенні і перебувати в ній.

Отже, вихідним пунктом світоглядного аналізу істини може виступати лише теоретико-пізнавальна, логіко-методологічна її рефлексія. Водночас світоглядний аналіз істини визначає нове бачення всієї гносеологічної проблематики, надаючи їй культурно-історичної усталеності і виступаючи основою її розробки. Виявлення світоглядних характеристик істини з допомогою аналізу її теоретичної і практичної реалізації в масштабі форм духовного виробництва і явищ суспільного життя передбачає вихід за межі вузькогогносеологічного змісту істини, розгляд її як теоретичного орієнтиру життєдіяльності людини і культурно-історичного процесу в цілому.

Є. М. Причепій (Київ). «Категорії як форми світоспоглядання і мислення». Категорії поряд з ідеями та ідеалами відіграють важливу роль у світогляді: вони надають йому цілісності.

Питання про походження категорій, яке в класичній буржуазній філософії було предметом дискусії між емпіриками і раціоналістами, в сучасній західній філософії вивчається соціологією знання. Тут виникли дві тенденції в розумінні категорій, які по суті відтворюють стару дилему: послідовники Канта приписують категоріям апріорний, незалежний від соціальної практики характер, інші дослідники, наприклад Е. Дюркгейм, розглядають формування категорій у зв'язку з соціальними структурами суспільства. Перші виходять із факту взаєморозуміння між людьми різних культур, на основі чого роблять висновок про єдину логіку, загальність категоріальних форм; другі, виходячи з даних етнографічних досліджень, підкреслю-

ють специфічність категоріальних структур мислення різних народів.

Справді наукове розв'язання проблеми походження категорій можливе тільки на основі принципів марксистської філософії, яка розглядає процес пізнання в нерозривному зв'язку з практикою. Принципова новизна марксистського підходу полягає в пошуку зв'язків між структурами свідомості (категоріями) і структурами соціально-практичної діяльності суспільства. Тут категорії постають як певним чином об'єктивовані і загальнознаючі соціокультурні формування, регулятивні норми суспільної діяльності, які, будучи перенесені в суб'єктивний план, стали формами (нормами, структурами) мислення.

Світогляд на донауковому, міфологічному рівні має чуттєво-образний характер. Він є не теоретичною картиною світу, а світоспогляданням. Категорії, ідеї, ідеали цього рівня також виступають в чуттєво-образній формі. Тут категорії функціонують як форми споглядання. Особливість їх становить те, що в них одичинне (чуттєво-конкретне) функціонує у формі загального. В теоретичному світогляді категорії втрачають чуттєво-образний характер, долається суперечність між одичинною формою і загальністю змісту, із форм споглядання вони перетворюються на форми логічного мислення. Для розрізнення категорій як форм споглядання і як форм теоретичного мислення треба розглянути питання про спосіб їх об'єктивації. Як загальнознаючі норми мислення, як елементи культури категорії функціонують тільки певним чином об'єктивувачись, зокрема, набувши інтерсуб'єктивної форми існування. Так, наприклад, простір об'єктивується, уречевлюється в карті, просторовій схемі місцевості, час — у календарі, кількість — в ліку, якість — у наборі стандартних визначників. Наукове мислення в усіх цих випадках створює певні ідеальні схеми. У донауковому мисленні подібні об'єктивації мають чуттєво-образний характер. Не ідеалізовані «схід — захід», «північ — південь» були засобами просторової орієнтації. Скажімо, схід ототожнювався з напрямком розташування сусіднього племені, місць полювання, пасовиськ тощо. Загальні просторові орієнтири уречевлювались в конкретній схемі просторових відношень, і ця схематизація просторових відношень здійснювалася на основі соціальної практики. Слід зазначити, що, мабуть не всі категорії можуть мати споглядальну форму, тобто не всі вони можуть об'єктивуватись в чуттєвому тілі. Для категорій умоглядного рівня, рівня сутності чуттєва форма — це швидше символ, ніж одичинне у формі загального. Взагалі це питання вимагає додаткового дослідження.

Вивчення категорій як форм споглядання може пролити світло на конкретні соціально-практичні механізми їх формування і функціонування в чуттєво-образному світосприйманні.

О. В. Потьомкін (Ростов-на-Дону),

І. М. Горбунова (Краснодар). «Соціально-світоглядна специфіка категорій міфомислення». Світогляд, як форма духовно-практичного освоєння світу і суспільної самосвідомості людини, на перших етапах свого становлення пов'язаний із практичним виділенням людини з природи і відображенням цього процесу в первісно-общинних способах опанування дійсності у формі міфологічного мислення.

Міфологічне мислення — історично перша форма світогляду — водночас є певним способом категоризації дійсності зі специфічним соціально-історичним змістом. В чому ж полягає ця специфіка? Звичайно міфологічне мислення розглядають як момент у процесі генезису філософії, а категорії — як виключено логічні форми. За такого підходу взагалі не ставиться питання про категоріальний лад міфологічного мислення, оскільки категорії вважають за більш пізні історичне утворення, притаманне власне філософії. У методологічному плані це пов'язано з некритичним ставленням до буденних уявлень про міф лише як про вигадку, фантастичну свідомість. Для подолання такого уявлення насамперед слід врахувати, що не примітивна свідомість творить міфологічну дійсність, а навпаки, примітивна дійсність творить міфологічну свідомість. Праві ті дослідники, які розглядають міфомислення як світогляд із власним, хоча і специфічним, категоріальним ладом. Міф насамперед має за основу синкретичне, цілісне сприйняття універсуму. Тому пояснення специфіки міфологічного мислення прямо впливає з особливостей матеріально-практичного освоєння світу, яке завжди здійснюється в певному соціальному контексті.

Розкриваючи специфічні риси первісної суспільно-економічної формації, потрібно відзначити якісну особливість праці цього періоду, яка полягає в тому, що праця не була обмежена суспільно необхідним часом. Важливим моментом в характеристиці цього часу є локальна обмеженість первісного виробництва, яка породжує розривність суспільних відносин за межами родоплемінних груп і «злитність», слабе розчленування в них самих. Суть суспільних відносин цього періоду полягає в надзвичайно жорсткій залежності людини від природи. Але відношення людей до зовнішнього світу існує через їх відношення одна до одної, а єдиним способом освоєння природи, головною природною передумовою виробництва і безпосередньою умовою існування індивіда є рід. Первісна людина злита з родом, і ця злитність зумовлює уявлення про нерозчленованість людини і природи. Проте це не означає, що міфологічне мислення, яке є відображенням первісних суспільно-практичних відносин, що перебувають у процесі свого формування, не дозволяє людині орієнтуватися на зовнішній світ. Будучи сукупністю уявлень людини про навколишній світ і соціум, світоглядом і специфічним способом категоризації дійсності, міфологічне мислення дозволяє певним способом орієнтувати-

ся в ній, є дотеретичною, вкрай неоднорідною, несистематизованою формою світоусвідомлення.

Головна особливість міфу — в його соціоморфізмі, в уявленні про природу за аналогією з структурою суспільства. Свідомість тут ще не відокремлена від реального життя, загальні форми існування відображаються в ній безпосередньо. Тому специфічними рисами міфологічного мислення є конкретність і образність. У міфі немає розчленування на чуттєво-конкретне і абстрактне, суб'єкт і об'єкт, загальне і особливе. Категорії, в яких виражається міфологічний рівень освоєння дійсності, є «східними» виділеннями з навколишнього світу, хоча це і не категорії теоретичного мислення, а конкретні образи, в яких виражений практичний «обживання» світу, способи тлумачення і впорядкування того матеріалу, який даний людині в її примітивній практиці і який породжує спосіб переживання свого суб'єктивного світу. Їх якісна своєрідність виявляється насамперед в тому, що вони є такими формами практично-духовного членування дійсності, які функціонують у свідомості в нерелективному вигляді. Якість, простір, час, причинність як зв'язок речей і форми відношення людини і реальності виявляються задовго до їх пізнання як всезагальних форм зв'язку, виражених в теоретичних поняттях, але на першому етапі уявлення про них існують у формі міфологічних образів.

Коли йдеться про специфіку категорій міфологічного мислення, потрібно враховувати особливість цих категорій порівняно з етапами його розвитку. В своєму розвитку міф і відповідні йому способи категоризації проходять низку етапів. На архаїчному етапі, що відповідає періоду панування первісно-общинних способів освоєння дійсності і родового ладу, міфологічне мислення фіксує залежність людини від стихії природи і від роду. Синкретизм свідомості виступає тут як результат біосоціальної нерозчленованості життєдіяльності індивідів. Це етап «буквального» реалізму мислення, яке становить сукупність зооморфних, екологічних і хтонічних міфів, до числа яких належать ранні єгипетські, шумеровавілонські та інші міфи. На цьому етапі розвитку міфомислення його категорії функціонують не усвідомлено, в активній сфері психіки людини. Так, наприклад, первісні уявлення про простір пов'язані з відчуттям безпеки всередині якогось сховища. Інакше кажучи, категорія простору, як і часу, причинності та ін., виступає у певних формах людської життєдіяльності, що регламентуються родом, і сприймається не абстрактно, а в монолітній єдності з матеріалом, який вона оформлює. Відокремлення цих форм від змісту щільно пов'язане з процесом виділення людини з природи.

Класичний етап відповідає періоду становлення, розвитку і розкладу ранньокласових відносин і характеризується зростанням ступеня освоєння природи і розвитку

соціальності. На цьому етапі утверджуються такі принципи духовного осягнення дійсності, як гармонія, раціональна упорядкованість світу. Основними типами міфологічного мислення цього періоду є антропоморфні міфи, пов'язані з розкладом ранньокласових відносин, і міфи соціоморфні, з яких бере початок розвиток філософії. Це міфи стародавньої Греції і Риму. Для категоризації світу цього періоду характерна просторово-часова замкненість, пов'язана з освоєнням часу в умовах замкненого соціального утворення, яким є поліс.

Як бачимо, категорії міфологічного мислення наповнюються на кожному етапі свого розвитку специфічним соціально-історичним змістом. Другий етап в розвитку міфомислення свідчить уже про перехід до усвідомленого функціонування категорій. Наступний етап в розвитку міфів — від початку нзшої ери — може бути схарактеризований як раціональне осягнення трансформації міфу в матеріал інших форм суспільної свідомості, втрата міфом самостійності, «деградація» категорій міфологічного мислення, наповнення їх новим історичним змістом. Це етап деміфологізації, що виступає основою для становлення категорій теоретичного мислення.

Категорії міфомислення відіграють важливу роль в житті архаїчних колективів, слугують забезпеченню їх єдності і цілісності. Розгляд категоризації в міфомисленні потрібний для вироблення наукового світогляду. Досліджуючи особливості міфологічного світогляду, ми тим самим розкриваємо способи світоглядного освоєння дійсності на різних етапах історії людства.

О. О. Хамідов (Алма-Ата). «Категоріальні форми і процес відчуження». Категоріальні визначення дійсності формуються суб'єктами практичної діяльності, які історично включені в певну систему суспільних відносин. Тип соціальних відносин є не лише зовнішнім контекстом існування категоріальних форм, а визначає їхню сутність. Тому для адекватного розуміння соціально-історичного смислу тієї або тієї категоріальної системи потрібно враховувати конкретно-історичний характер суспільних відносин. В цьому аспекті цікаво дослідити формування і функціонування категоріальних визначень в системі поділу діяльності за умов відчуження в капіталістичній суспільно-економічній формації.

Капіталістичний спосіб виробництва, який базується на приватній власності, гіпертрофує прагматичний рівень предметної діяльності. Це позначається на способі буття і усвідомлення світу суб'єктів бужуазного суспільства, зокрема на тому, що він розглядається лише як об'єкт потреб, «арсенал корисних речей».

За капіталізму поділ форм діяльності спричинює відокремлення і протиставлення однієї одній людських сутнісних сил. Рефлексія над категоріальними визначеннями найбільш рафінованої і витонченої форми набуває у філософії, зокрема у німецькій

класичній філософії, в рамках якої створюється діалектика як абсолютна дисципліна і культура людського розуму. За капіталістичної форми відчуження ця культура і її концептуальний зміст постають як щось чуже, зовнішнє щодо окремих індивідів. Додержання принципу корисності в духовній діяльності зумовлює тут усвідомлення загальних категоріальних визначень як таких, що є зовнішніми щодо речей і засобів праці, відмінними від людської сутності, несумірними з нею.

Тому виникає об'єктно-натуралістичне, онтологічне тлумачення категорій. Вироблені в культурно-історичному процесі категорії, які є не чим іншим як проекцією на універсум конкретних історично освоєних предметною діяльністю субстанціональних визначень природи, розглядаються як «одвічні визначення буття». Онтологічно орієнтована рефлексія будує систему безсуб'єктивних категорій, до якої включаються лише ті визначення, що належать «природі як такій» і цілком позбавлені суб'єктивних визначень. За такого підходу до розгляду категорій навіть не порушується проблема суб'єкта категоріальних форм: будь-яка спроба її зв'язання розглядається як суб'єктивізм, замах на «чистоту» і «об'єктивний порядок» системи.

Відособлення активності і спілкування від їх конкретного носія — людини призводить до зосередження уваги філософів на суб'єкт-об'єктивних відносинах, до нехтування проблем суб'єкт-суб'єктивних відносин. Поділ людської духовної діяльності на самостійні, незалежні одна від одної сфери — науку, мораль, мистецтво та ін., усвідомлення перетворювально-пізнавального відношення як єдино правильного, адекватного сутності світу способу його освоєння зумовили виникнення в рамках буржуазного відчуження різних типів світоглядного редукціонізму, найхарактернішими з яких є «сцієнтизм», «етизм», «естетизм», «технічний детермінізм» та ін.

Наукове розуміння цих проблем міститься у філософії марксизму. Матеріалістична діалектика як загальна методологія теоретичного пізнання і творчо-революційного перетворення світу є теорією пояснення і практичного подолання відчуженого буття людини в світі. Вона формує категоріальні визначення світогляду в єдності їх онтологічних і суспільно-історичних аспектів.

В. С. Воляк (Івано-Франківськ). «Світоглядний аспект проблеми розсудку і розуму». Більшість дослідників розглядають категорії «розсудок» і «розум» переважно в гносеологічній площині. Але, на наш погляд, їх вивчення становить насамперед світоглядну проблему. Як відомо, в світоглядному аспекті категорії розсудку і розуму вперше розглянув І. Кант. У філософії Гегеля «розсудок» та «розум» також мають не тільки логіко-гносеологічний зміст; за допомогою їх Гегель у перетворенні, містифікованій формі намагався розв'язати питання про типологію форм практичної діяльності. Дій-

сно науковий підхід до розуміння світоглядного аспекту категорій міститься у філософії діалектичного матеріалізму. Тут вони розглядаються як форми предметно-практичної діяльності і свідомості людини. Водночас категорії постають як інтеріоризовані форми суспільних відносин, і в цьому розумінні категоріальність виступає як знята сутність людини. Кожний освоєваний предметний матеріал людини розташовує в «полі» опрідметнених сутнісних сил, де він діє як можливість виявити свою власну сутність, виступити об'єктивно, у формі істини. У цій освоєваній — а значить, перетворюваній — дійсності людина споглядає себе саму в створеному нею світі, тобто предметність тут виступає як предметність людської суб'єктивності. З цієї точки зору особливість розсудкового освоєння світу у формі категоріальності полягає в тому, що категорії мисляться як об'єктивні характеристики речей самих по собі, а предмети виступають лише абстрактно-об'єктивно. Розсудкове освоєння дійсності ще «заражене» суб'єктивністю: у «полі» розсудку об'єкт ще не освоєний у своїй особливості, а суб'єкт ще не став прозорим для самого себе.

Розумне освоєння дійсності є передумовою теоретичного розкриття людських сутнісних сил. Розум як універсальна творча здатність становить результат розвитку всієї суспільно-історичної практики. На відміну від розсудку, який охоплює лише зовнішні риси уречевленої людської діяльності, розум виявляє, з одного боку, сутнісні опосередковуючі зв'язки діяльності з її предметами і, з другого — суб'єкта в багатоманітності його суспільних відносин з діяльністю. Звідси стає зрозуміло, що діяльність набуває розумного змісту і розумної форми лише в критично-революційній практиці пролетаріату, який разом зі зміною предметного змісту діяльності змінює і передумови її протікання відповідно до своїх класових потреб і інтересів. Практика комуністичного будівництва кінче потребує того, щоб приділялась належна увага такій важливій передумові розкриття сутнісних сил людини, як розвиток розумових здатностей, вміння за безпосередністю фактів і подій, «обставин» бачити їх суспільно-історичний зміст, підпорядковувати свою волю і почуття практичній реалізації комуністичного ідеалу.

Свої погляди на логічні категорії як предмет філософії виклав також В. В. Вербовський (Донецьк).

Значний інтерес викликали доповіді, присвячені проблемам взаємодії категорій діалектики і категорій культури, матеріалістичному розумінню культурно-історичної реальності. У багатьох виступах підкреслювалась важлива роль законів і категорій матеріалістичної діалектики для побудови марксистської теорії культури. В ряді доповідей обґрунтовувалась думка про принципове значення категорій «розуміння» в розробці критеріїв філософського аналізу конкретно-історичних типів світогляду і

людської діяльності як феноменів культури.

О. М. Булатов (Київ) — «Категорії в контексті культури»⁶ — відзначив, що для з'ясування культурологічного аспекту проблеми категорій потрібно звернутися до таких їхніх функцій, як членування та синтезування. Властивістю категорій, що дозволяє здійснювати ці функції, є їхня загальність або всезагальність. Дослідження названої властивості категорій передбачає розгляд культури передусім як реального узагальнення природи. Культура виникає як засіб освоєння сутнісних сил людини в процесі узагальнення речей, процесів та ін., яке має своїм витокком, насамперед, людську предметно-практичну діяльність опанування природи. Узагальнення здійснюється на трьох рівнях — предметному, технологічному і мовному — і на кожному з них має свою специфіку.

Філософія і вся її категоріальна структура виникає на основі роздвоєння культури на матеріально-практичну і духовну і є відображенням цього роздвоєння. Отже, культура, починаючи з предметного світу і кінчаючи філософією, є узагальнення природи (оскільки йдеться про матеріальну культуру) і всієї — матеріальної і духовної — дійсності, оскільки йдеться про філософію. Це дозволяє розкрити суттєву залежність між категоріями і культурою, а саме: культура є узагальненням дійсності, категорії ж — це форми узагальнення; отже, категорії — це форми культури, або загальні схеми самої діяльності. Вони не лише надбудовуються над культурою, а й виступають як внутрішні форми культурно-історичного процесу. Виходячи з цього, можна з різними рівнями культури пов'язати різні типи категоризації дійсності і відповідні їм типи категорій. Основні типи категоризації, або синтезування і членування, дійсності такі: первинна категоризація, або номінація, речей; конкретно-дійова, абстрактна категоризація; класифікація; всезагальна категоризація одиничних речей; категоризація як членування всієї дійсності як цілого, що реалізується у філософських категоріях, які і собі розрізняються з рефлексивними визначеннями і, далі, з поняттями. Перші чотири типи категоризації пов'язані з власне матеріальною культурою і її синтезом у мові, наступні типи формуються у сфері духовної культури. Але оскільки культура розвивається історично, в часі, є можливість ставити питання про історичний розвиток категорій. Розвиток категорій полягає не лише в тому, що, з'явившись в певну епоху, наприклад в античності, вони змінюють свій зміст в подальшому історичному процесі, а і в тому, що існує певна історична тенденція, згідно з якою можна на різних стадіях культури виділити ті чи ті типи категорій як домінуючі. Так, безперечно, до найбільш ранніх етапів розвитку іс-

торії належить виникнення певної наочно-дійової категоризації. Філософські ж категорії формуються на більш зрілих її етапах. Якщо мати на увазі власне філософські категорії, то історично змінюється не лише їх зміст, але й форма їх систем. Так, наприклад, характерною для античності є центрована система категорій, для середньовіччя — ієрархічна, для Нового часу, особливо з кінця XVIII століття — система, в якій категорії виводяться одна з однієї за певними законами діалектики.

М. В. Попович (Київ) відзначив актуальність дослідження проблеми категорій в світлі лєнінської програми узагальнення історико-культурного матеріалу, особливо матеріалу з історії мови. Результативність таких досліджень, на думку доповідача, пов'язана з виходом за рамки аналізу мови у сферу дослідження форм її культурно-історичного буття. У з'ясуванні того, що саме слід розуміти під категоріями, найбільш операціональним є аристотелівське визначення, яке ґрунтується на формах, можливих в даній системі питань і відповідей. Те, що не підлягає питанням, належить до сфери категоріальності. В ній спочатку формуються міфи про творення, потім — натурфілософські системи і «загальні онтології», які відтворюють ці міфи (наприклад система Гегеля). Марксистська теорія категорій узагальноє сукупний досвід матеріальної і духовної культури, саме цим зумовлюється її принципова відмінність від креаціоністських концепцій.

В. В. Сильвестров (Москва). «Проблема співвідношення категорій діалектики і категорій культури». Звичайно поняття культури визначають через протиставлення цілісного змісту людського суспільного буття природним об'єктам. Культурне і природне розрізняються за такого підходу лише за характером своєї предметної дії. Кожна предметна дія, що відповідає існуючим культурним формам діяльності, належить до світу культури. Опосередкований цими способами діяльності матеріальний субстрат речі позбавляється своєї природної суверенності, бо освоєні культурою природні сили перетворюються на сили самої культури. Предметність, яка пристоїть культурним значенням і не базується на культурних способах діяльності, — це і є об'єкт культури, або природа.

Необхідною умовою розвитку культури є відтворення її суб'єктивної єдності, зокрема у формі залучення кожної людини до процесу знаряддевої діяльності. Засвоєння людиною будь-яких конкретних форм діяльності в рамках певної культури зумовлене загальнокультурними способами і формами спілкування. Універсальним засобом спілкування і навчання є природна мова, словниковий склад якої утворює органічну систему спільності в межах самої культури. Якщо предметний склад культури опосередковує відношення людей одна до одної, то в предметності слова фіксується саме це відношення як таке.

⁶ Розгорнутий виклад доповіді див.: Філософська думка, 1980, № 2.

У спілкуванні безпосередньо збігаються знаряддева і об'єктна функція мови. В теоретичному дослідженні її як специфічному виді наукової діяльності відбувається відокремлення цих функцій одна від одної; тут домінуючою є знаряддева функція мови (так, наприклад, у штучних мовах позитивних наук фіксуються концептуальні знаряддя відповідних теорій). Сукупність таких формалізованих теорій в загальному вигляді відтворює механізм людської знаряддевої діяльності. Перетворення частин цієї механічної структури здійснюється у позанауковій міжсуб'єктних зв'язках.

Наукові теорії різних галузей знання входять у сферу культурного спілкування завдяки філософії, надаючи їй об'єктного обґрунтування. Категорії діалектики, які складають ядро будь-якої філософської системи, виступають як загальне визначення міжсуб'єктної організації культурн. В такому розумінні філософія перекладає багатоманітність знакових систем науки на природну мову — універсальну мову культурн. Філософську теорію можна назвати універсальною штучною мовою, проте її універсальність досягається не в процесі безпосереднього поєднання штучних мов науки (що намагалися зробити представники логічного позитивізму), а завдяки створенню певної єдиної картини світу в цілому засобами природної мови.

Передумовою філософської теорії, як правило, є світоглядні уявлення про культуру в цілому як єдине людське буття, що опосередковує відношення до будь-якого іншого буття. Єдність цієї опосередковуючої функції культурного буття звичайно характеризується як інваріант людської історії (наприклад в класичній європейській філософії виражалась в ідеї «абсолютної свідомості»). Якщо ця опосередковуюча функція людського буття визначає єдність культури, то стихій мовного спілкування — як неодмінна умова здійснення цієї функції — визначає множинність культур. Проблема єдності багатоманітності, яку в загальному вигляді розв'язує філософія, виявляється основою дослідження зв'язку різних культур, їх спадкоємності. Класичним зразком подібної спадкоємності є історія європейської культури, яка увібрала культури античної Греції і Риму, середньовіччя, Відродження, епохи Просвітництва та ін. Теоретична об'єктивізація цієї спадкоємності у формі наступності філософських побудов свідчить про дію загальних суспільно-економічних закономірностей, які були досліджені у філософії марксизму. Обґрунтовуючи спадкоємність культур, філософія не заперечує їх відмінностей як у мові, та і у формі притаманих їм міфологічних, історичних і естетичних реалій. Тому проблема діалогічності, зіставлення культур, їх спадкоємності актуальна для дослідження категорій культурн.

П. К. Ткачук (Одеса). «Світогляд і розуміння». Світогляд щільно пов'язаний з розумінням людною смислу своєї діяльності,

світу взагалі. Деякі дослідники характеризують світогляд як розуміння основних законів природи і суспільства і місця людини в об'єктивній дійсності.

Проблема розуміння має психологічний, педагогічний, соціологічний, природничо-науковий, гносеологічний та інші аспекти. На гносеологічному рівні розуміння можна розглядати як 1) стан суб'єкта пізнання, 2) процедуру, набір операцій. Розуміння в першому випадку дає знання на метарівні, воно опосередковане знанням, яке відповідає об'єктові і відображає цей об'єкт у формі поняття. Саме поняття тут і є тією формою відображення об'єктів у мисленні, завдяки якій забезпечується розуміння. Процедура розуміння при цьому має вигляд підведення знань під поняття.

Такий підхід дозволяє з'ясувати сутність розуміння не лише в природознавстві, але й в інших сферах пізнання. Проте тут залишається відкритим питання про те, під які саме поняття можна підвести знання, отримані на донуковому і позанауковому рівнях пізнання. Опосередковуючою ланкою цієї процедури виступає світогляд, який зумовлює нормативні функції теоретичної свідомості суб'єкта пізнавального процесу, спосіб бачення об'єкта. Зумовленість розуміння світоглядом яскраво показана В. І. Леніним в аналізі так званої кризи фізики на початку ХХ століття. Основною причиною хибного трактування відкриттів того часу був ідеалістичний, метафізичний світогляд природознавців.

Отже, світогляд визначає ступінь розуміння знань суб'єктом пізнання. Якщо світоглядні поняття не узгоджуються із підтвердженим практикою безпосереднім знанням, то відбувається якісна зміна світогляду. Якщо ж вірогідне знання узгоджується із світоглядними поняттями, вони включаються в його систему, змінюючи світогляд, так би мовити, кількісно.

Світогляд є відображенням складної системи відношень: людина — природа, людина — суспільство, суб'єкт — об'єкт та ін. Окремі сторони світогляду розвиваються відносно самостійно, відповідно до класових, професійних, вікових особливостей людини, рівня її освіти, нагромадженого досвіду тощо. Серцевиною світогляду є вироблені в рамках філософії категоріальні форми осмислення людиною світу і власної сутності.

Є. К. Бистрицький (Київ). «Критерії категоризації культури: знання і розуміння». Неодмінною умовою продукування будь-якого виду знання про світ є категоризація дійсності — виділення предметів пізнання і визначення взаємозв'язку між ними на основі певного загального критерію. Звичайно предметне розчленування дійсності розглядається як емпіричний рівень пізнання, до якого належать спроби первинної категоризації реальності, опис і класифікація речей і подій у сприйнятті і мові. Знаходження ж необхідних зв'язків між виділеними одиницями предметності належить до

теоретичного рівня, що вбирає систематизацію, типологізацію і пояснення.

Кожний з видів пізнання — природничо-науковий, соціально-гуманітарний або буденний — має власні способи категоризації дійсності. Їх філософський аналіз передбачає дослідження граничних основ самої діяльності категоризації. З цього погляду можна виділити будь-які рівні пізнання як категоріальні одиниці, що вичленовуються і пов'язуються в пізнавальному досвіді. Йдеться про вивчення умов членування і зв'язку частин цілісного пізнавального досвіду на основі виділення загального критерію незалежно від специфічного змісту того чи того виду знання.

В теорії пізнання можна виявити два основні типи визначення таких умов — орієнтований на пізнання природи і на пізнання культурно-історичного світу людини.

В першому типі пізнання критерій категоризації дійсності (розрізнення і зв'язку предметних одиниць пізнавального досвіду) розглядається як певний культурно-історичний інваріант. Так, наприклад, починаючи з галілейської науки — математичного природознавства XVII століття — критерієм зв'язаності частин досвіду в цілісній системі знання слугували самоочевидні компоненти категоризації: чи то спільне (виділене в результаті порівняння і індукції) у вигляді атрибуту, очевидного для всіх спостережуваних об'єктів (емпіризм), чи то абстракція самої діяльності порівняння — суб'єкт, що порівнює, Я — абстракція самосвідомості, аналогічна аподиктичній самоочевидності найпростіших арифметичних і геометричних аксіом (раціоналізм, трансцендентальна «філософія рефлексії»).

Загальним інваріантом мислення цього типу категоризації дійсно є така епістемологічна установка: лише те можна порівняти між собою (а отже, і поєднати в єдиному досвіді), що може бути зведене до самоочевидних даних свідомості, те, що контролюється рефлексією — самосвідомістю — і на основі чого можна будувати якийсь ціле, наприклад систему знання. Ідеал категоризації тут — природничонаукове пояснення, виділення певного загального закону (критерію), під який підводяться окремі факти. З другого боку, те, що поєднує їх в пізнавальному досвіді — «*сogito*», трансцендентальна єдність аперцепції, самосвідомість або Абсолютний дух — здатне «розкласти» будь-яке системне ціле на самоочевидні частини. З цього погляду абсолютним і незмінним критерієм категоризації виступає сама здатність суб'єкта повністю контролювати пізнавальний процес, або інакше кажучи, робити об'єктом знання кожний предмет і саму побудову будь-якої системи предметності, включаючи знання. Аналіз даного типу категоризації дає змогу зробити два висновки: по-перше, він передбачав, що способи категоризації предметно-смыслових систем інших культур (наприклад світоглядів, втілених у текстах, мовах, наукових теоріях, взагалі в результатах предметності

людської діяльності) базуються на критерії, тотожному критерію категоризації під час їх освоєння у пізнанні. По-друге, в дослідженні культурно-історичних явищ не враховувалася їхня смыслова сторона, світоглядна унікальність, особливий, властивий лише тій чи тій культурі спосіб членування і зв'язку явищ природного і соціального світу. Звернення до феноменів культури, пошуки аутентичних засобів їх пізнання виявили історичну та логіко-гістологічну обмеженість ідеалу категоризації, сформованого у лоні природничонаукової діяльності, та його філософських похідних. Виявилось, що категоріальне осмислення специфічних предметностей культури передбачає врахування культурно-історичної варіативності самого критерію категоризації. Отже, йдеться про способи членування й зв'язку історичних форм самого пізнавального досвіду.

Якщо дослідження об'єктивованих виражень предметних систем звичайно розглядають як процес пізнання, а його результат як знання, то вивчення культурно-історичного, смыслового рівня їх категоризації потребує розуміння, тобто пізнавального відношення, аналогічного збагненню інших суб'єктів і світоглядів. Введення цього специфічного типу рефлексії у пізнавальну діяльність зумовлене, з одного боку, тим, що існують такі смисли, які в принцип не можуть бути об'єктивовані (наприклад, неможливо повністю об'єктивувати бачення світу в сприйнятті іншого суб'єкта і його особистісних смислів у повному обсязі), а з другого — неможливістю цілковитого рефлексивного контролю над діяльністю людини і створеною нею предметною системою. Це свідчить про те, що не все можна пізнати у формі природничонаукового знання, у формі об'єкта. Саме тому класичний ідеал очевидного і абсолютного критерію категоризації виявився незадовільним. Для цього типу категоризації характерне підведення одиничного під загальне, для категоріального ж осмислення культури потрібно враховувати і зворотне відношення — підведення загального під індивідуальні, особливі, історично зумовлені смисли. Тому культура — це не лише процес узагальнення природи, але і її індивідуалізація.

Діалектика знання і розуміння, загального і одиничного в дослідженні критерію категоризації культури наочно виявляється в процедурі інтерпретації. Остання має низку моментів. По-перше, знаходження відмінностей на рівні об'єктивних способів членування світу, які кінець кінцем виходять з відмінностей у смислових, світоглядних критеріях категоризації. Оскільки не існує позаісторичного критерію членування і зв'язку предметів пізнавального досвіду, розуміння прихованого за такою відмінністю смислу виявляється на основі приписування цій предметності таких критеріїв категоризації, які можна отримати лише змінюючи властиві смислові форми членування дійсності. Тому процедура інтерпрета-

ції набуває форми тлумачення: смисловий горизонт предметів іншого історичного світу інтерпретується на основі власного культурного горизонту, світоглядного контексту пізнання. По-друге, інтерпретація у формі тлумачення змушує критично досліджувати нормативні критерії категоризації, які є на перший погляд самоочевидними і цілком природними, тобто включає здатність суб'єкта пізнання на основі даних іншої культури змінювати і власні світоглядні критерії категоризації. Взаємопрояснення і взаємозбагачення смислового рівня категоріальних систем різних культур на основі встановлення відмінностей об'єктних рівнів діяльності становить основний зміст інтерпретації. Тому розуміння і інтерпретація як єдність знання і розуміння, пояснення і розуміння необхідні для дослідження предметно-смислової категоризації феноменів культури.

В. С. Горський (Київ). «Проблема тлумачення філософського тексту як культурного феномена». Світоглядні функції категорій матеріалістичної діалектики виявляються як у процесі наукового дослідження, так і у процесі трансляції набутих результатів (знань) по каналах соціальних комунікацій. В останньому випадку виникає низка складних питань, пов'язаних із викладом філософських положень.

Філософське знання як продукт специфічного виду теоретичного освоєння дійсності має вербальну форму вираження. Безпосередньою реальністю його трансляції виступає текст. Останній, на нашу думку, являє собою лнійну послідовність знаків, що мають певне значення і пов'язані між собою правилами мови. «Дешіфровка» тексту полягає у розкритті відношення «знак—значення» (зафіксованого в тексті у вигляді певного терміна), з'ясуванні правил сполучення термінів і на цій основі прочитання думки, яку несе в собі текст. Вираз «несе в собі» не зовсім точно передає відношення тексту до думки. Помилково вважати, що думка начебто приховується за текстом чи є його якоюсь духовною субстанцією. Оскільки вона виникає внаслідок процедур його витлумачення, текст реально існує «на межі двох свідомостей, двох суб'єктів» (М. Бахтін).

Термін «витлумачення» використовується тут в широкому значенні (йдеться про комплекс процедур, що забезпечують перехід від «плану виразу» до «плану змісту» тексту). Витлумачення включає процедури: а) інтерпретації, яка передбачає встановлення значення термінів і висловлювань теоретичної системи, що відображена у тексті; б) опис на цій основі ідей, «вміщених» у тексті; в) пояснення їх. Витлумачення виступає необхідним засобом розуміння тексту.

Розуміння можна розглянути як певний результат суб'єкт-суб'єктного відношення. Воно передбачає взаємодію, діалог між автором висловлювання і тим, хто його сприймає. Автор не тільки передає, але й «будить» власну думку реципієнта. Відповід-

ність думки автора і реципієнта і є той результат відношення, який характеризується терміном «розуміння». Отож, розуміння є продуктом і необхідною передумовою міжлюдського спілкування.

Проблема розуміння тексту в процесі його витлумачення може бути розглянута як проблема співвідношення задуму і смислу тексту. Авторська думка, що реалізується в тексті, утворює задум; думка, яка виникає у процесі «читання» тексту, складає його змісл. Характер смислу зумовлюється як задумом, так і своєрідністю соціально-культурної детермінації суб'єктів сприйняття тексту. Цим пояснюється його багатосмисленість, що має важливе значення, зокрема, для тлумачення філософських текстів: у розкритті світоглядної значущості тих чи тих положень філософського тексту необхідно звертати увагу не тільки на те, що прагнув сказати автор, але й на те, «як зрозуміти і як переказали» (В. І. Ленін) цей текст. Філософ повинен у викладі одержаних результатів донести свій задум до тих, до кого він звернений. Лише за цієї умови відбувається узгодження задуму і смислу (розуміння тексту), а отже, і «збагачення смислу» (М. Бахтін). В іншому разі смисл може бути суттєво збіднений, навіть спотворений в своїй основі.

У процесі викладу необхідно враховувати ступінь можливої різниці між контекстом задуму і контекстом смислу, в яких значення слів, що використовуються у тексті, можуть істотно змінюватися. Під контекстом в даному разі розуміється поєднання слова з його індикатором, який пояснює значення слова і перебуває з ним у безпосередньому або опосередкованому зв'язку. Розрізнення контекстів задуму і смислу зумовлюється ступенем відмінності соціально детермінованого мовного досвіду автора тексту і реципієнта. Тому текст від самого початку має будуватись як результат «перекладу» викладу думки автора з його мови мовою тих, до кого адресовано текст.

На співвідношенні логіко-гносеологічного і культурно-історичного аналізу історико-філософського процесу зосередили увагу в своїх виступах Ю. В. Кушakov (Київ) та М. І. Верніков (Львів).

В. А. Малахов. (Київ). «Про категоріальний статус загальних понять теорії культури». З'ясування методологічного значення розробок в галузі теорії культури для сучасного людинознавства передбачає, зокрема, відповідь на такі питання: а) які загальні поняття, що їх висуває і розробляє теорія культури, є для неї найбільш специфічними; б) який методологічний статус цих понять, їх місце у філософській системі діалектичного і історичного матеріалізму?

У марксистському аналізі культури важливу світоглядно-методологічну роль відіграють філософські категорії діяльності, суб'єкта, досвіду, суспільних відносин та ін. Проте вони не є специфічними саме для розробок в галузі теорії культури — остання запозичує їх, на нашу думку, з інших

сфер філософського знання і будується на цій основі. Неспецифічними для неї є й загальнонаукові поняття інформації, символу, знаку, функції тощо.

Загальні поняття теорії культури відрізняються й від категорій світогляду, таких як «простір», «час», «світ», «смысл життя» та ін. Кожна культура по-своєму актуалізує подібні світоглядні категорії (питання про смысл людського життя, загальну будову світу тощо), і в цьому розумінні останні дійсно виступають як категорії культури, проте вони не здатні відобразити специфіку культурного освоєння дійсності суспільною людиною. Разом з тим в теорії культури є чимало понять, які відображають специфічно культурний явища і процеси, але при цьому виявляються занадто вузькими для того, що претендувати на скільки-небудь самостійне філософсько-методологічне значення (поняття традиції, міфу, ритуалу та ін.).

Виходячи з розуміння культури як міри оволодіння людиною силами зовнішньої і своєї власної природи, можна вказати на наявність тісного зв'язку між поняттями культури і свободи. Однак ми вважаємо, що і свобода не є категорією, аутентичною саме для теорії культури: останню цікавить не стільки сам факт свободи, скільки позитивний зміст вільної людської діяльності, тобто певні цінності, які людина, відповідно до досягнутого нею ступеня свободи, втілює в життя. Очевидно, що весь позитивний зміст людського буття, який реалізується через свободу, можна підвести під категорію цінності, розглядаючи його як вияв певним чином ціннісно орієнтованої діяльності людини. При цьому, відповідно до градації самої свободи, ціннісний аспект людської життєдіяльності виявляється як у відношенні людини до природи (предметно-речові цінності культури) і суспільного життя (конкретно-соціальні цінності), так і у ставленні людини до самої себе (гуманістичні цінності, з якими суб'єкт мірою своєї культурності співвідносить сенс власного буття). Будучи фактором смислової організації активності кожного окремого суб'єкта, цінність реалізується лише у взаємодії різних суб'єктів, в процесі вільного і всебічного людського спілкування. Водночас спілкування передбачає наявність ціннісних орієнтацій, які забезпечують взаєморозуміння між його учасниками.

«Діалог» як форма буття культури постає, з цієї точки зору, як один з моментів спілкування. Отже, саме спілкування і цінність (ціннісна орієнтація) виступають як власне культурні визначення людської діяльності і характеризують вищі рівні її цілісності, «заданої» природно-історичним процесом (подібний висновок, на наш погляд, може бути обґрунтований і на основі аналізу історії культури).

Слід зазначити, що хоча сфера застосування понять «цінність» і «спілкування» виходить далеко за межі теорії культури як такої (інакше ми й не могли б ставити питання про їх філософсько-методологічне

значення), своє конкретне обґрунтування вони все ж таки дістають саме в рамках цієї теорії. Показове в цьому розумінні втрачання конкретності змісту проблеми цінностей у відриві від питань культури і культурної спадковості (тлумачення цінності як абстрактного «значення об'єкта для суб'єкта»). Що ж стосується спілкування, можна вказати на характерний для зрілих праць К. Маркса і Ф. Енгельса перехід від поняття «форми спілкування» до понять «суспільні відносини» і «виробничі відносини» там, де мова йде про форми зв'язку між людьми як агентами природно-історичного процесу. Водночас самий феномен спілкування як в ранніх, так і в зрілих творах класиків марксизму аналізується переважно в аспекті оволодіння суспільною людиною обставинами власної життєдіяльності, як форма вільного розвитку людських сутнісних сил. Отже, можна зробити висновок: оскільки суспільні відносини являють собою необхідну умову соціально-історичного процесу в цілому, то міра культурності суспільства, тобто міра культурно-гуманітарного перетворення соціальної дійсності, саме і визначається можливостями вільного ціннісно-орієнтованого людського спілкування, які складаються на даній основі.

Основні поняття теорії культури (насамперед поняття цінності і спілкування), які визначають напрям діяльності людини у сфері її свободи, здатні набувати статусу філософських категорій, методологічно важливих, зокрема, при аналізі таких специфічно «культурних» проявів людської активності, як мистецтво, моральність та ін. Але не тільки їх. Цілісність людини у будь-якій сфері її діяльності неможливо уявити, абстрагуючись від стосунків даного суб'єкта з іншими людьми, від його причетності до тієї чи тієї системи суспільних цінностей. Позбавлене цих своїх культурних параметрів, людське існування неминуче виявляється частковим, неповним, внутрішньо несомисленим. Методологічна роль категорій культури в системі наук про людину тому і визначається їх роллю в осмисленні самого феномена людської цілісності. Ця роль тісно пов'язана з світоглядним аспектом згаданих категорій, який набуває особливого значення в епоху кризи буржуазного індивідуалізму і розвитку колективізму соціалістичного типу — найважливішої культуротворчої сили нашого часу.

Л. І. Бондаренко (Харків). «Співвідношення структури практичної діяльності і форм мислення в їх генезисі». Вивчення світоглядного аспекту категорій матеріалістичної діалектики передбачає поглиблене дослідження їх в аспекті єдності діалектики, логіки і теорії пізнання. Для розв'язання питання про визначеність категоріальної будови мислення структурою практичної діяльності важливе значення має генетичне дослідження форм мислення, а також становлення свідомості в онтогенезі і філогенезі.

Вихідним методологічним принципом дослідження структури людської діяльності в діалектико-матеріалістичній філософії є положення К. Маркса про структуру праці, яка включає доцільну діяльність або саму працю, предмет праці і засоби праці. Керуючись цим положенням К. Маркса, психологи (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв та ін.) розглядають в цьому аспекті структуру не лише матеріально-виробничої, а будь-якої діяльності. Висунувши концепцію «інтеріоризації» як процесу засвоєння індивідом суспільно-історичного досвіду, процесу переходу дій «ззовні — всередину», дослідники дійшли висновку про єдність матеріальної і ідеальної діяльності. Одна й та сама діяльність може включати ці елементи або в їх матеріальній, або в ідеальній формі.

Конкретний аналіз матеріальної діяльності на різних етапах її історичного розвитку на основі залучення даних археології, палеоантропології, історії первісного людства, а також дитячої психології дозволяє виявити її загальну структурну розчленованість. Остання визначається в цілому рівнем розвитку матеріального виробництва. Так, на ранніх стадіях становлення людини її матеріальна трудова діяльність мала форму виготовлення найпростіших однотипних універсальних знарядь праці. В розвитку індивіда цей етап відповідає предметним діям з найпростішими знаряддями дитини віком один — три роки.

Спільність структурних характеристик генетично вихідних етапів становлення матеріальної діяльності в історії людства і індивіда виявляється в особливій структурній одиниці наочно-дійового мислення — «моторному понятті» (С. Б. Кримський, Н. Х. Швачкін та ін.). Останнє існує безпосередньо в матеріальній діяльності. Саме тому наочно-дійове мислення називають «сенсомоторним інтелектом» (Ж. Піаже), «ситуаційним інтелектом» (А. Валлон).

На етапі виготовлення спеціалізованих знарядь, призначених для виконання різноманітних видів праці, яка здійснюється в умовах її поділу, кожний індивід керується безпосередньо ідеальною метою, яка передує матеріальній «ланці» діяльності. Така розчленованість практичної діяльності породжує наочно-образне мислення, структурно одиницею якого є поняття-уявлення. В розвитку дитини наочно-образне мислення формується в процесі гри.

Наочно-образне мислення набуває відносної самостійності щодо практики. На цьому етапі структура людської діяльності фіксується в мисленні, застосовується до усвідомлення людиною себе самої і природи, індивіда і колективу. Форми мислення (поняття-уявлення, судження, умовиводи) відіграють світоглядну функцію в наочно-образному мисленні. В розвитку дитини міфологічному світогляду відповідає освоєння світу у формі казки, за допомогою якої дитина в уяві осягає освоєні соціальні функції предметів і суспільних явищ.

Отже, аналіз матеріальної діяльності людини на ранніх етапах її становлення і зіставлення здобутих результатів з даними розвитку розумових здібностей дитини вказує на наявність однорідних структурних одиниць в генезисі людської свідомості як в онто-, так і у філогенезі.

Учасники симпозиуму розглянули також питання про евристичні можливості того підходу до категорій, який намітився в марксистській соціології пізнання. Цій темі були присвячені виступи Т. П. Матяш (Ростов-на-Дону), К. Абишева (Алма-Ата), М. П. Бузького (Київ), Б. О. Чечнева (Київ), Н. І. Кузнецової та Ю. О. Шрейдера (Москва).

С. О. Кошарний (Київ) — «Проблема філософського аналізу культури в сучасній буржуазній філософії». Один з основних недоліків класичного раціоналізму сучасна буржуазна філософія вбачає в тому, що суб'єкт класичної філософії — це лише гносеологічний суб'єкт, предметно втіленим культурним еквівалентом творчих здібностей якого є тільки наука, пізнавально-теоретична діяльність. Оскільки філософська рефлексія, вузловими моментами якої є категорії, традиційно спрямувалася на з'ясування усталених функціональних зв'язків і засобів категоріального опосередкування наукового (природничо-наукового) знання, а наука, пізнавальна діяльність і властиві їй форми категоризації дійсності ототожнювалися з культурою взагалі, свідомість і культура натуралізуються. Завдання філософської рефлексії вбачалися у дослідженні змісту пізнавального досвіду лише у формі всезагальності і необхідності. За межами філософського осмислення лишаються індивідуалізуючі, особистісно-твірні форми впливу культури (в аспекті формування нормативних, ціннісно-сміслових поглядів), а також форми їх категоріального опосередкування.

Сучасна буржуазна філософія розширює предметну область філософського аналізу, декларуючи необхідність осмислення всієї культури. Замість «критики чистого розуму» (як можлива наука) висувається «критика культурно-історичного розуму» (як можлива культура), а наука проголошується підпорядкованим елементом такої критики. Водночас виголосуються претензії на створення «універсальної філософії» пов'язаної з «усією творчою працею культури» (неокантіанство), зорієнтованої на осмислення «тотальності» життя (філософія життя), усіх виявів діяльного функціонування свідомості (феноменологія). В усіх випадках предметом категоріального осмислення проголошується культура в історичних формах існування. Отже, завдання філософії тлумачиться в сучасному ідеалізмі як аналіз «життя» свідомості у всіх діяльних формах культурно-історичного функціонування останньої. Вузлові моменти такого функціонування, їх втілення в структурах і механізмах самоусвідомлюючої і світопокладальної діяльності людини стають предметом категоріального аналізу.

Водночас сучасній буржуазній філософії властиве некритичне наслідування розумових стереотипів і рефлексивних засновків класичного раціоналізму, які останній виробив у процесі аналізу пізнавальної діяльності, внаслідок чого лишається не подоланим вузький гносеологізм і природничонауковий об'єктивізм, що відтворюються на ширшій, ніж наука, предметній області. Один з головних недоліків класичної моделі рефлексивної самосвідомості полягав у тому, що суб'єкт розглядався як такий, що здатний повністю об'єктивувати спонукальні предметні мотиви, культурно-історичну детермінацію філософської рефлексії, відтворити її категоріально в виразити їх генезис у механізмах її здійснення. Цю хибу, яка реалізується в постулаті «абсолютної прозорості» свідомості, «радикальної безпереломності філософської рефлексії», неспроможна подолати і буржуазна сучасна філософія. Така модель рефлексивної свідомості поширена буржуазною філософією ХХ століття на всю культуру, культуротвірний потенціал свідомості. Особливо наочно це виявлено у феноменології, де жодна із спроб «тематизувати» і прояснити механізми категоризації культури в рамках філософської рефлексії не мала успіху. Кожного разу виявлялася «абсолютна границя» класичної установки рефлексії: сама рефлексія і її культурно-історично зумовлений предметний зміст — це власне і є той самий найелементарніший акт свідомості, за допомогою якого передбачалося з'ясувати культурно-історичну мотивацію філософської рефлексії. Вичленувати, об'єктивувати, категоріально осмислити культурні передумови рефлексії — означає усунути рефлексію. Це повело б водночас до усунення і самої свідомості і мало б передбачати наявність рефлексивного акту, за допомогою якого це усунення здійснюється. Інакше кажучи, вузлові моменти рефлексії (категорії) і їх культурно-історичний предметний зміст в діяльності суб'єкта нерозривно «зрошені», функціонально невіддільні одне від одного. Отже, основна суперечність сучасної буржуазної філософії, яка відтворюється і в екзистенціалізмі, і в філософській герменевтиці, полягає в неможливості категоріально описати за допомогою класичної моделі рефлексії культурно-історичну детермінацію людської діяльності; перевести в об'єктивну форму культурні, життєві мотивації механізмів функціонування свідомості, звести їх до єдиної основи.

Проблема розкриття соціально-історичних, предметно-практичних передумов категоризації культури в структурі філософської рефлексії адекватно формулюється і розв'язується лише на основі марксистсько-ленінської філософії, маючи за основу насамперед правильне розуміння суб'єкта як дійсної конкретно-історичної людини. Оскільки ж людина, за визначенням К. Маркса, не є абстрактною істотою, що живе і діє поза предметними зв'язками і відносинами реального соціально-історичного світу, виступаю-

чи передусім активним суб'єктом перетворюючої світ діяльності, визначальним для аналізу механізмів категоризації культури філософською рефлексією в марксистсько-ленінській є розгляд її змісту і форм реалізації в широкому контексті предметно-практичних опосередкувань людського відношення до дійсності, конкретно-історичних життєвих потреб і мотивів суб'єктного самотвердження людини. Розроблена В. І. Леніним діалектико-матеріалістична теза про необхідність брати до уваги і по-філософському осмислювати «загальні посилки буття конкретного суб'єкта (=життя людини) в об'єктивній обстановці»⁷ дозволяє систематично проаналізувати всі чинники, які визначають предметний зміст філософської рефлексії, висвітлити з позицій конкретного історизму соціально-культурні передумови, на яких ґрунтуються механізми категоризації культури в структурі філософського знання.

В багатьох доповідях і виступах учасників симпозиуму розглядався світоглядний зміст і методологічна функція окремих категоріальних структур і законів матеріалістичної діалектики, які мають важливе значення для науково-теоретичної і практичної діяльності людини. Доповідачі підкреслювали, що світоглядний підхід дозволяє органічно поєднувати гносеологічні і соціально-історичні аспекти в аналізі категоріальної будови людського досвіду в цілому, розглядати динаміку його розвитку не лише через всезагальні визначення практики і культури, але й стосовно конкретних способів формування наукового світогляду кожної особи.

В. С. Лутай (Київ) у своєму виступі «Роль категорій і законів діалектики в логічній систематизації елементів наукового світогляду» зазначив, що з погляду діалектики будь-який закон є відношення, яке характеризує сутність досліджуваних об'єктів. В конкретному вияві він постає як певна сторона цілого, яка взаємодіє з іншими сторонами, тому сутність можна уявити як деякі «коливання» навколо певної незмінної величини. З цього погляду будь-який «точний» закон спеціальних наук є результатом певної ідеалізації, завдяки якій в теоретичних формах мислення він виступає у «чистому» вигляді, відображає необхідність, сталість досліджуваних явищ. На відміну від законів точних наук категорії діалектики відображають закономірне відношення протилежних сторін, розкривають загальні закономірності зв'язку «чистої» необхідності (що виражається у точних законах) з відхиленням від неї, тобто щодо конкретних явищ вони виражають закономірності імовірнісного типу.

Жодна змістовна теорія не може бути повністю формалізована. Логічний аналіз такої теорії потребує застосування принципів діалектичної логіки, насамперед принци-

⁷ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 170.

пу сходження від абстрактного до конкретного, який розкриває закономірності руху мислення від вихідного ідеалізованого фундаментального закону теорії до більш конкретних знань про об'єкт (він є протилежним ідеалізації). Найбільш загальну логічну функцію в цьому методі виконують основні закони діалектики, які визначають рух мислення за схемою: теза — антитеза — синтез.

Вихідні знання про об'єкт за умов застосування діалектичного закону у пізнанні набувають певної конкретизації, збагачуються новими знаннями: аналітичні положення теорії перетворюються на синтетичні. Таке включення нового знання визначається певними закономірностями, найбільш загальними з яких розкриваються лише у системі законів і категорій діалектики (включаючи і теорію пізнання). Отже, за допомогою методу сходження від абстрактного до конкретного здійснюється логічний перехід від загального до конкретного через низку посередніх ланок. Це дає можливість уникнути формальнологічного розуміння загального тільки як результату абстрагування від одного чинного.

Застосування окремого закону діалектики в його логічній функції до конкретного об'єкта дає лише ймовірне знання. Ця його обмеженість (з погляду логічної строгості) є водночас його перевагою, оскільки він функціонує у системі законів діалектики, яка дає знання, що може бути перевірене соціальною практикою.

Закони і категорії діалектики дозволяють логічно систематизувати знання про світ, тому що вони розкривають закономірності взаємозв'язків об'єктів в різних формах руху матерії, а також взаємозв'язки основних форм пізнання. Тому подальша розробка логічної функції законів і категорій діалектики в єдності з закономірностями взаємозв'язку основних сфер реального світу відіграватиме важливу роль у розвитку наукового світогляду, логічній систематизації його основних форм.

В. М. Шевченко (Москва). «Взаємозв'язок світогляду і теорії діалектики в марксистській філософії». Діалектико-матеріалістичний погляд на світ і теорія матеріалістичної діалектики (яка в широкому розумінні включає теорію пізнання і логіку) складають сутність марксистсько-ленінської філософії. Теорія марксистської діалектики є насамперед наука про розвиток. У нашій літературі останнім часом велика увага приділялася питанню про співвідношення змін і розвитку, але недостатня — ряду інших важливих аспектів. Серед них такі питання: 1) про відносну завершеність витка (циклу) в розвитку матеріального світу, що уможливило теоретичну фіксацію вихідного начала і підсумкового результату цього витка; 2) про об'єктивно діючий механізм розвитку від вихідного начала до підсумкового результату і, нарешті, 3) про нерівномірність розвитку як його атрибутивну ознаку, про що свідчать дослідження еволюції предбіологічних систем.

Вивчення цих трьох аспектів в їх взаємозв'язку і взаємозумовленості дозволяє повному розглянути низку характеристик основних законів діалектики. Саме тут з'являється можливість уявити кожну основну форму руху як відносно завершений цикл (виток) у розвитку єдиного матеріального світу. Наприклад, виникнення соціальної форми руху як цілісності є в певному розумінні результатом попереднього циклу розвитку, а саме біологічної форми руху.

Загалом, результат попередньої форми руху і вихідне начало наступної становить особливу подвійну сутність, яка є певною вихідною розвинутою матеріальною світу. Оскільки результат і начало набувають значення тільки у співвіднесенні одного з одним, то стосовно кожної окремої форми руху співвіднесеність начала і результату дає змогу дістати уявлення про те, в чому саме полягає розвиток в межах відносно завершеного витка (циклу). Такий підхід створює діалектичну основу для дослідження взаємозв'язку кожної основної форми руху матерії з діалектикою як теорією розвитку. Розгляд окремої форми руху як відносно завершеного циклу в безконечному процесі розвитку, вважає доповідач, дозволяє з'ясувати критерії класифікації основних форм руху матерії, запропонованої Ф. Енгельсом, зокрема питання про плідність доповнення її геологічною і географічною формами руху, розв'язати питання про статус таких дисциплін, як філософські проблеми природознавства і діалектика природи, чіткіше визначити світоглядний аспект природничих наук, що вивчають закономірності досоціальних форм руху матерії. Дослідження їх конкретного змісту на основі останніх наукових досягнень і водночас розгляд цих форм як відносно завершених циклів розвитку матерії дає змогу розкрити методологічні хибні полеміки про те, яка саме дисципліна має виходити до структури філософської науки — філософські проблеми природознавства чи діалектика природи.

Цілком закономірно, що виклад змісту основних форм руху матерії завершується діалектико-матеріалістичним поясненням історичного процесу. Але оскільки в межах соціальної форми руху матерії можна виділити відносно завершений цикл, то з'являється основа для чіткішого розрізнення загальних характеристик соціальної форми руху матерії і власне історичного матеріалізму.

За послідовного викладу змісту діалектико-матеріалістичного погляду на світ з позицій принципу розвитку викристалізовується низка малодосліджених аспектів теорії діалектики, пов'язаних із з'ясуванням її центральної категорії — категорії розвитку. Одним з таких аспектів є вплив процесів ускладнення матерії на зміст законів об'єктивної діалектики. На думку доповідача, їх зміст не залишається незмінним. Окремі етапи розвитку матеріального світу (а такими етапами є основні форми руху матерії) є водночас і особливими формами існуван-

ня загальності, кожна з яких по-своєму і різною мірою розкриває цю загальність, зміст всіх її окремих сторін і ознак. Очевидно, такою формою, в якій загальність розкриває себе найбільш глибоко і всебічно, є вища форма руху матерії — соціальна форма. Проблема саморозвитку загальності має істотне значення для дальшого розвитку теорії матеріалістичної діалектики, для ґрунтовнішого викладу конкретного змісту діалектико-матеріалістичного погляду на світ.

Ж. М. Абдільдін (Алма-Ата). «Матеріалістичне обґрунтування діалектики категорій «матерія» і «форма». На відміну від усіх попередніх філософських систем марксистська філософія вперше науково довела і обґрунтувала генетичний зв'язок, внутрішню взаємодію матерії і форми на основі принципу розвитку. В ній послідовно проведена думка про те, що активність (форма) є насамперед матеріальне, предметне відношення. К. Маркс, розкривши механізми процесу доцільного формування предметів у людській діяльності, показав тим самим соціально-практичну природу і культурно-історичний зміст форми як передумови і результату історичного розвитку практики. Оскільки всезагальною умовою людської історії, буття людини є матеріальне виробництво, то і людський розум, мислення, свідомість виступають формою людської предметної діяльності і спілкування.

За такого підходу співвідношення матерії і форми постає не як відношення речовини, субстрата до ідеальної форми, а як відношення загального (конкретно-загальної матерії) до матеріальної форми, предметної діяльності (остання не протистоїть матерії як чужа, ворожа сила, а виступає як особлива, специфічна форма буття). Відношення матерії до форми — це по суті субстанціальне відношення конкретно-загального поняття матерії до особливої форми (предметної діяльності). У процесі змінювання речовини природи в предметній діяльності виявляється субстанціальна сутність матерії, її універсальний саморух.

У домарксистській філософії матерія ототожнювалась з речовиною. Пасивність речовини, кінцевих форм матерії у вигляді предметів людської діяльності розглядалась як споконвічна пасивність самої матерії. Форма ж трактувалась лише як духовний феномен, як ідеальне, продукт розуму.

Діалектичний матеріалізм всебічно розкрив неспроможність такого ідеалістичного витлумачення: в об'єктивному світі немає нічого, окрім матерії, яка постійно перебуває в русі. Особливою формою руху матерії, яка збігається за своїм змістом з її загальною формою, є соціальна форма (практична діяльність). Саме відкриття цієї особливої форми руху матерії дало можливість з'ясувати сутність конкретно-загального поняття матерії не лише як абстрактно-спільного для всіх її кінцевих форм, а як загальної умови буття матеріального взагалі.

К. Маркс відзначав, що предметна діяльність — це відкрита книга природи. Тому діяльність можна інтерпретувати не тільки як найскладнішу форму руху матерії, але і як відображення законів розвитку усєї природи. З'ясовуючи закони предметної діяльності (соціальної форми матерії), ми водночас розкриваємо загальні закони природи і мислення.

Отже, в дослідженні категорій «матерія» і «форма» можна виділити два аспекти: по-перше, обґрунтування універсального, конкретно-загального поняття матерії і відображення в ньому особливої форми її буття; по-друге — розкриття відношення речовини, субстрата, елемента до суспільного цілого, суспільно-історичного зв'язку, предметної діяльності. В останньому аспекті форма розглядається як певне суспільне ціле, цілісний рух. У процесі свого розвитку (саморуху) матерія формує сама себе, змінює свої форми і нарешті породжує соціальну форму руху, яка і собі суттєво змінює кінцеві форми руху матерії (її саморух).

М. С. Оринбеков (Алма-Ата). «Категорія ідеї в діалектичному матеріалізмі». Проблема ідеї є однією з головних проблем будь-якої філософської системи. Марксистсько-ленінська філософія показує неспроможність ідеалістичних уявлень про сутність ідеї як світового розуму, логіко-теологічний процес, сукупність відчуттів та ін. Діалектичний матеріалізм у розв'язанні проблеми ідеї виходить із положення про практичну діяльність як основу пізнання і перетворення людиною дійсності. (Ідеї не витікають безпосередньо із досліду, більше того, вони виходять за межі дослідних даних, оскільки передбачають можливі наслідки експерименту і спостереження). Ідея — як відображення речей і явищ матеріального світу «самих по собі» — накреслює перспективу існування. За допомогою ідеї людина осягає майбутній розвиток, тому її можна розглядати як форму вираження основної лінії розвитку. Ідея — найзагальніша форма мислення, вона завершує пізнання предмета у формі понять. В ній у концентрованому вигляді постають граничні основи суспільного інтересу, тому ідея має не лише пізнавальне, а й практичне значення — спрямовує людину на перетворення дійсності відповідно до її потреб і інтересів.

Виникнення тієї чи тієї ідеї, так би мовити процес ідеалізації дійсності, має історично зумовлений соціально-практичний характер, внаслідок чого ідея функціонує на різних рівнях виникнення, усвідомлення, впровадження, реалізація, що кінчить кінцем зумовлює поглиблення знання про дійсність.

В єдності пізнавальної і ціннісної функцій ідея становить вихідний пункт наукового світогляду.

Особливе значення категорії «ідея» в системі матеріалістичної діалектики зазначила також І. О. Одоховська (Одеса).

В. К. Хорошилова (Київ). «Світоглядний зміст наукової концепції розвитку».

Світоглядний підхід до проблеми розвитку передбачає розуміння її не тільки як теоретичної, а й як практичної (як відношення людини і світу, способу зв'язку і спадковості суб'єктів культурно-історичної творчості). Світоглядне значення діалектико-матеріалістичної концепції розвитку і її ґрунтовних принципів (розвитку, практики, матеріальної єдності світу, відображення) розкривається лише в її зв'язку з дійсно науковим розумінням сутності людини та конкретно-історичних форм її виявлення, комуністичної перспективи соціального розвитку. Марксистському розумінню розвитку передують інші історичні форми світоглядного осмислення його субстанційних основ, діяльного буття людини як історично розвинутого суб'єкта, світу, орієнтованого на історичний прогрес. Так, класичні системи філософського матеріалізму та ідеалізму лише в обернених формах «схоплювали» діалектику природноісторичного розвитку суспільства і людини, всезагальних моментів предметно-практичного та суб'єктивно-діяльного способу суспільного саморозвитку. Проте натуралістичне розуміння сутності людини і абстрактно-діяльнісне тлумачення діалектики саморозвитку духовних потенцій та самосвідомості людини як ступенів самовизначення Абсолютного суб'єкта (в гегелівській філософії) виявили свою світоглядну та методологічну невідповідність революційно-практичному, конкретно-історичному розвитку суспільної життєдіяльності як вищому рівню саморуху матеріальної дійсності. Виходячи із принципу практики, предметно-чуттєвої діяльності, марксизм долає донаукові світоглядні антиномії в розумінні сутності людини, з одного боку, як ступеня саморозвитку природи, «вінця» природної еволюції, а з другого — як духовно-діяльнісного самовизначення людини в світі.

Відкриття об'єктивних законів розвитку людини та її світу в трудовій діяльності як природно-історичному процесі є однією з найхарактерніших рис наукового світогляду, в якому дістають всебічне розкриття закони переходу від нижчого до вищого як найбільш загальні закони руху природи, суспільства та людського мислення. У цьому світогляді на основі принципів діалектико-історико-матеріалістичного розуміння світу визначаються і обґрунтовуються тенденції розвитку суб'єкта суспільно-історичної творчості. Пролетаріат як суб'єкт революційної творчості заперечує умови відчуженого буття людини і розкриває перспективи культурно-історичної творчості трудящих мас. Революційний шлях його утвердження є становленням дійсних форм людської самодіяльності в їх предметності, універсальності, свободі, в дійсній колективній асоціації вільних робітників.

Закони та категорії матеріалістичної діалектики як науки про розвиток за такого підходу постають як принципи розвитку природи, суспільства, мислення в їх соціально-історичному вияві, а саме: як такі відношення природи, суспільства, індивідів, що

реалізуються через саморозвиток людини, її самопізнання та цілепокладання.

Б. Б. Починок (Чернівці). «Категорія причинності в структурі світогляду». Світоглядне значення категорії причинності найбільш повно виявляється тоді, коли вона виступає формою усвідомлення людною себе в світі, засобом цілепокладання. Категорія причинності є одним з найважливіших динамічних компонентів самосвідомості індивіда, класу, суспільства в цілому. За її допомогою окреслюється загальна смислова перспектива духовно-практичного освоєння світу в аспекті його рушійних сил, причини суспільного розвитку, історичного прогресу та ін. Тут причинність відображається в її людській значущості, висвітленні кризв приязми суспільних відносин, класових інтересів, цілей суб'єктів діяльності. Останні причинно співвідносять себе з дійсністю, оцінюючи її в модусах сушого і належного.

У структурі суспільної свідомості категорія причинності виступає у вигляді світоглядного принципу, який відображає універсальний характер взаємозалежності всього існуючого і виражає активність матерії, її універсальності саморозвитку. Категорія причинності є невід'ємним елементом будь-якого типу світогляду, оскільки, по-перше, кожний з них претендує на духовне обґрунтування людської діяльності і, по-друге — будь-яка реальна світоглядна проблема може бути раціонально усвідомлена лише як момент «соціокаузального» зв'язання суперечностей буття.

В історично першому типі світогляду — міфології — смислові значення категорії причинності відображають спосіб і міру здійснення родо-племінним суспільством змін в навколишньому середовищі в умовах надзвичайно примітивного розвитку «другої» природи. Діяльність тут цілком залежить від циклічного руху природи і безпосередньої належності людини до родового цілого. У свідомості ця залежність трансформується в форму часово-причинних уявлень: час виступає як причина всього сушого, як фактор, який керує всім ходом життя; в кожному акті причинення відображається структура цілого, а самий причинний зв'язок будується на основі рівності причини і початку.

З розвитком первісного ладу загальне всебічне виступає як щось невідладне індивіду, таке, що повністю детермінує його діяльність. У зв'язку з цим міфологічне усвідомлення причинності відзначається символізмом, елементами містичизму, пов'язується з уявленнями про удачу і невдачу, щастя і нещастя, з усім спектром соціально-ціннісних ознак міфологічного світоспоглядання. В цих умовах виникає уявлення про долю-причинність — універсальний мотив діяльності, який виключає вплив індивіда на об'єктивну каузальність і тим самим виправдовує всі його вчинки.

Виникнення приватної власності і пов'язаного з нею самовідчуження індивідів у праці і в класових антагоністичних відносинах

нах призводить до утвердження в масовій свідомості антинаукового релігійного світогляду, в якому міфологічне підкорення долі, її культ, різні ритуали як система псевдопрактичного впливу на містифіковану природну каузальність переростають в релігійну ідею надприродного, яке протистоїть природному—в ідею бога-першопричини. За своєю соціальною сутністю ця ідея є перетвореною формою відображення людиною самої себе як дійсної першопричини свого буття.

З виникненням класового суспільства виникає протилежність між світоглядом і засобами його формування. Тому і розуміння причинності має ідеологічну спрямованість і підпорядковується утвердженню та обґрунтуванню соціальних прагнень прогресивних чи реакційних сил. У суспільній свідомості домінуючою стає інтерпретація причинності пануючим класом.

Категорія причинності завжди перебувала в центрі боротьби між науковим і антинауковим світоглядом. Світоглядна інтерпретація категорії причинності має загальні соціальні передумови, а саме: а) залежність цілепокладальної діяльності від каузального порядку буття, залежність, яка в умовах стихійної дії природних і соціальних сил набуває абсолютного характеру; б) розлезування в умовах класово-антагоністичного суспільства цілісної людської діяльності на немовбито позбавлену каузальних функцій фізичну діяльність і діяльність духовну, що має такі функції; в) те, який саме клас— прогресивний чи реакційний— має домінуюче положення в системі суспільних відносин, детермінує співвідношення протилежних соціальних сил в реалізації історичної закономірності.

Основним питанням, яке розмежує протилежні світоглядні тлумачення причинності, є питання про об'єктивно-реальний характер каузальності і можливість осягнення її сутності як необхідні умови дієздатності світогляду. Антинауковий світогляд проповідує міфічне («в уяві і за допомогою уяви»— К. Маркс) підпорядкування каузальних залежностей або відхід від них в «інший світ» як ілюзорний спосіб «спасіння» людини. Наукоподібність узагальнення причинності в релігійному дусі (теологія) або в термінах ідеалістичної філософії не змінює антинауковості і реакційної суті такого світогляду. Науковий світогляд спирається на знання об'єктивних причин, яке дозволяє активно перетворювати світ, рationally розв'язувати і розуміти реальні світоглядні проблеми (смыслу життя, свободи, відповідальності та ін.), а отже, практично утверджувати істинність і дієздатність наукового світогляду, який служить інтересам передових класів.

В сучасній буржуазній свідомості соціальна причинність зображається або природоподібною, або кризь призму спонтанного руху духу, причому поняття «причинне», «раціональне», «речове», «відчужене» розглядаються як синоніми. Причинність тлумачиться як перешкода для самореалізації люди-

ни, як фактор дисгармонії людини і історії. Буржуазна соціальна думка не може розглядати реальні фактори історії в їх об'єктивному значенні в умовах історичної причинності сучасної епохи.

Оскільки труднощі, які виникають в процесі світоглядної інтерпретації категорії причинності мають переважно соціальний характер, то їх подолання можливе головним чином на шляху революційного подолання відчужених форм соціальної детермінації; наукового узагальнення практики розвиненого соціалізму, закономірностей комуністичного будівництва. Адже усунення хибних уявлень із свідомості і формування уявлень наукових відбувається в результаті зміни умов життєдіяльності людей, а не досягається одними лише «теоретичними дедукціями» (К. Маркс).

«Роль цілепокладання як форми соціальної детермінації творчо-перетворювальної діяльності людини»—така тема виступу В. І. Кравченка (Одеса). Мета, відзначив доповідач, тісно пов'язана з потребами та інтересами, вона може розглядатися як своєрідна форма їх узагальненого відображення, конкретизації відповідно до об'єктивних умов та особливостей суб'єкта діяльності. Щодо цього цілепокладання слід розглядати як невід'ємну рису суспільних відносин. Творчо-перетворювальна природа цілепокладання є тим фактором, що зумовлює «поле можливостей» у механізмі дії суспільних законів. Мета виражає характер, спрямованість дії суспільних законів, їх ціннісно-смысловий аспект.

Ю. Н. Стемпурський (Одеса). «Діалектика адекватного і неадекватного в освоєнні людиною світу». Діяльніснє відношення людини до світу у процесі матеріального і духовного освоєння дійсності передбачає його відображення в свідомості людини у формі світу об'єктивного, суцього і світу можливого і належного. Реалізація можливостей, наявних в дійсності, приводить як до передбачених результатів діяльності; адекватних її об'єктові і виробленим суб'єктом цілям, так і до непередбачених, неадекватних наслідків.

Аналіз суперечності адекватного і неадекватного в діяльності людини належить до тих завдань, розв'язання яких можливе лише на основі загальних принципів і категорій матеріалістичної діалектики. Категоріальний аналіз відношення людини до світу виходить із фундаментального принципу діалектико-матеріалістичного монізму— принципу матеріальної єдності світу. В своїй діяльності людина чуттєво-предметно «розчленовує» матеріальну єдність світу, відтворює останній в ідеальних формах у своїй свідомості і на цій основі здійснює цілеспрямоване перетворення природи і суспільства. Відношення людини до світу як нескінченного і невичерпного в багатоманітності взаємопов'язаних природних і соціальних умов реалізується у формі суб'єкт-об'єктного відношення, що має конкретно-історичний характер.

Перетворюючи світ, людина сама стає універсальним діяльним суб'єктом. Але людська діяльність не охоплює повністю багатоманітності і невичерпності матеріального світу; суб'єкт опановує багатоманітність у вигляді конкретно-історичного об'єкта, виділеного з універсальних зв'язків світу на тому чи тому етапі соціально-історичної практики. Сама практика також характеризується певним культурно-історичним рівнем розвитку і безпосередньо обмежена своїм об'єктом. Тому освоєння дійсності характеризується єдністю протилежностей — загальністю (універсальністю) і безпосередньою дійсністю практики. Цю внутрішню суперечність практики можна взяти за основу поділу результатів діяльності на адекватні і неадекватні. На практиці буває як збіг, так і розбіжність цілі і результатів діяльності. Невідповідність результатів цілям має конкретно-історичний характер, її історичні типи зумовлені ступенем освоєння природного і соціального світу або мірою універсалізації людини як суб'єкта діяльності. В антагоністичних суспільних формаціях неадекватність практичного і духовного освоєння людською природою, суспільства набуває оберненого, відуженого характеру. Революційний перехід від зовнішнього обмеження діяльності людини рамками приватної власності в умовах капіталізму до суспільного характеру праці за соціалізму створює умови для дійсної універсалізації практики. Ступінь неадекватності результатів цілям діяльності не має тут антагоністичного характеру і долається в самому процесі саморозвитку людської практики.

О. С. Кирилюк (Одеса) розглянув можливі інтерпретації категорії активності як сутнісної характеристики перетворювальної діяльності людини.

В. І. Поліщук (Москва). «Про категоріальний аналіз міри». В дослідженні сутності категорій матеріалістичної діалектики можна виділити ряд етапів: абстрактно-логічний, предметно-віднесений і конкретно-логічний. На останньому етапі аналіз категоріальної будови мислення включає не лише зміст практичної і теоретичної діяльності суб'єкта, а й його світоглядні установки. Особливо наочно це виявляється у розгляді категорії «міра». Вперше всебічний абстрактно-логічний аналіз її був здійснений Гегелем, але без урахування світоглядних аспектів діалектики. Проте вся історія вивчення категорії міри свідчить про недостатність її розгляду лише в межах діалектики кількісно-якісних відношень. Універсальне значення міри виявляється в унікальному співвідношенні і гармонійній єдності протилежних частин цілого, в якій кожна частина відображає в собі іншу і в такий спосіб досягає власної завершеності. В такому розумінні міра є ідеалом відношення людини до природи, де людина не протиставляється природі, а розглядається як її необхідна частина, як втілення універсальності і конкретної єдності всіх її елементів. В теоре-

тично усвідомленій формі цей принцип є вимогою такого відношення до природи, яке б відповідало не лише її окремим законам, а й законам соціально-практичної діяльності в цілому.

Діяльність людини — єдина універсальна міра, яка відображає її родову сутність. Принципи такого розуміння міри і вимога її конкретно-логічного аналізу сформульовані в марксистському вченні про людську діяльність.

Одним з прикладів змістового аналізу категорії «міра» є її дослідження в «Капіталі» К. Маркса, де міра розглядається, зокрема, як вимір.

Розуміння виміру як порівняння певної вимірюваної величини з іншою однорідною з нею величиною відповідає відносно розвинутим процедурам вимірювання, коли використовуються наявні міри. Спершу в людини немає соціально-практично і історично фіксованих мір і тому у процесі вимірювання вона сама виступає тією «якістю», яка співвідноситься з «кількістю» навколишньої природи. В такому вигляді вимірювання є процесом встановлення не лише кількісного, а й якісного, тобто ціннісного відношення. Інакше кажучи, «вимірюючи» світ, людина спочатку оцінює його. Згодом же вимірювальна діяльність перетворюється на самостійну діяльну форму. Таке її відособлення цілком закономірне і відбувається там, де людина виступає як певна механічна, машиноподібна система, як абстрактний суб'єкт. Якщо ж розглядати людину у всій повноті її життєвих виявів, стає очевидною неспроможність вимірювальної діяльності здійснюваної поза оцінками.

Як і самий процес вимірювання, так і ті міри, які в ньому використовуються, мають подвійну природу: об'єкту, що відображає властивості предметів, і суб'єкту, що відображає властивості самої людини. Відповідно до цього міра постає в двох функціях: вимірювальної і оцінної.

В. І. Прохякін (Дніпропетровськ). «Світогляд і просторово-часова структура людського досвіду». У дослідженні структури світогляду важливе місце посідає проблема досвіду, що, як було показано класиками марксизму-ленізму, має суспільно-історичний характер і є необхідним компонентом практики і пізнання. Останнім часом предметом спеціального дослідження стали способи концептуалізації окремих світоглядних аспектів досвіду в просторі і часі людської життєдіяльності.

Існування людських індивідів в їх опосередкованому зняряддям праці відношенні до навколишнього світу є вихідним моментом діяльності, матеріальною основою досвіду. Слід підкреслити, що досвід має подвійну структуру — він є і практична (матеріальна), і духовна (ідеальна) форма освоєння людською світу. Тому досвід виступає як посередник між практикою і пізнанням, в ньому формуються і закріплюються нормативи практики (матеріальні форми життєдіяльності) і пізнання (логічні форми

перетворення світу). Саме ця обставина дістала відображення в традиційному поділі досвіду на «зовнішній» (матеріальний) і «внутрішній» (інтелектуальний, рефлексивний).

Проте такий поділ не вичерпує творчої функції досвіду. Адже зовнішній досвід також є способом інтелектуального відношення до світу, коли постає у формі уявлення про характер і результати майбутньої (можливої) діяльності. Отже, зовнішній досвід реалізує не лише функцію актуалізації діяльності, в якій здійснюється предметно-чуттєвий зв'язок суб'єкта із зовнішнім світом, але й функцію цілепокладання, детермінації життєво-практичної активності. Водночас і внутрішній досвід — це не лише рефлексивно-інтелектуальний орієнтир, який визначає спосіб відношення людини до світу; в ньому актуалізується цілісність діяльності, оскільки він становить певну єдність духовних і практичних здібностей суб'єкта. Наявний у людини досвід — це минуле, але особливого роду: «минуле-можливість», дійсністю ж воно стає лише в процесі реалізації суб'єктивного замислу.

З цього погляду творча функція досвіду полягає не в тому, що суб'єкт, спираючись на минуле, використовує його як необхідний і вірогідний модус поведінки, а в тому, що під впливом нових обставин життєдіяльності минулий досвід певним чином модифікується. Минуле як основа здатності людини до діяльності, як можливість такої діяльності, з одного боку, визначає життєву активність, організує процес становлення буття суб'єкта, з другого — змінюється саме, трансформується в нові життєво-практичні і пізнавальні здібності людини. Тому минуле — це не лише те, чого вже немає, це також те, що може з'явитися як результат творчого перетворення світу. Минуле — не лише модус діяльності, а й її активна детермінанта. Час у досвіді багатомірний, саме в цьому полягає його специфічно соціальна визначеність. Отже, другою важливою настановою дослідження творчих функцій досвіду є уявлення про неодномірність, багатолінійність часу в ньому.

Рух досвіду у просторі як розширення сфери життєво-практичного буття суб'єкта (його можна визначити як «горизонтальний рух») і розвиток засобів і способів діяльності («рух по вертикалі») залежать від здатності людини до освоєння часового фактора діяльності; простір і час досвіду виконують роль специфічних модусів діяльності (соціальної активності), за допомогою яких забезпечується, по-перше, мотиваційна орієнтація активності, яка спрямована на реалізацію наявних у життєдіяльності можливостей і, по-друге — виявлення всезагальних духовно-практичних зв'язків елементів культурно-історичного шару досвіду — предметного поля життєвої активності людини і її діяльнісних здібностей.

Світоглядне значення досвіду полягає в тому, що він є індивідуальною формою завоювання і реалізації суб'єктом всезагальних

практично-пізнавальних структур життєдіяльності. Стосовно окремого суб'єкта минулий досвід «дається» зовнішнім чином; сприйнятті в такий спосіб предметно-діяльнісній формі досвіду трансформуються суб'єктом у загальнозначущі факти практики і знання, набувають статусу категоріальних закономірностей.

В. С. Полікарпов (Харків). «Соціокультурний зміст і світоглядна функція категорії часу». Діалектичний матеріалізм у розв'язанні питання про сутність категорії часу виходить із положення про те, що час треба розглядати не тільки як атрибут матерії, а й в зв'язку з формами людської діяльності. Досягнення адекватного знання про об'єктивний світ і таку його загальну форму, як час, можливе завдяки розумінню часу як людської діяльності, опрідметненої в «неорганічному» тілі цивілізації. Такий соціально-практичний підхід до вивчення часу має важливе пізнавальне і культурне значення. Він дозволяє пояснити багатоманітність моделей часу в історії цивілізації залежно від рівня розвитку способу виробництва. Час людської діяльності (соціальної час) є і засобом, і об'єктом пізнання. Соціальний час включає в себе в знятому вигляді форми природного та біологічного часу.

Основні характеристики соціального часу — багатомірність (минуле, сучасне, майбутнє), детермінація сучасного майбутнім, відносна зворотність, якісна неоднорідність та ін. — дають змогу розкрити роль часу як категорії людської свідомості, пояснити специфічні риси «суб'єктивного часу», з'ясувати значення часу в творчій діяльності людини, дослідити соціокультурний зміст категорії часу. Осмислення і сприймання часу здійснюється завдяки соціальній пам'яті. Людина впливає на майбутнє, змінюючи сучасне з використанням знання про тенденції розвитку реального світу. Програма майбутньої діяльності фіксується в структурах соціальної пам'яті як сукупність специфічних способів організації і регуляції суспільства в часовому аспекті. Соціальна пам'ять як опрідметнений час людської діяльності постійно збагачується практикою.

Цілеспрямований характер практичної діяльності людини передбачає існування системи символів і знаків, в яких акумулюється соціальний час. Існує також певна кореляція між цілепокладальною діяльністю людини і феноменом інтуїції.

П. І. Мовчан (Одеса). «Світоглядний зміст категорій «простір» і «час». Поняття простору і часу входять до категоріальних схем різних наук, оскільки простір і час є основними формами існування матерії на всіх рівнях її існування. Нині в зв'язку з поглибленням диференціації і інтеграції природничих і суспільних наук виникла потреба поглибленого філософського осмислення змісту цих категорій в аспекті цілісного відношення людини до світу.

Таке дослідження можливе лише на основі діалектико-матеріалістичних принципів

вивчення діалектики природи і суспільства. Світоглядний аспект категорій простору і часу можна розкрити тільки з'ясувавши закономірності всіх форм руху матерії, які виявляються в соціально-практичній діяльності людини. Виходячи з ієрархії основних форм руху матерії, запропонованої Ф. Енгельсом, можна стверджувати, що дослідження просторово-часових характеристик соціальної форми руху матерії істотно розширює наше знання про ці категорії. В цьому аспекті звернення до історії культури дозволяє розв'язати суперечність між натуралістичною трактовкою категорій простору і часу та їх соціально-історичним змістом, який був безпосереднім предметом рефлексії впродовж усієї людської історії.

Міфологічне розуміння простору і часу цілком визначалось особливостями первісно-общинної формації, де людина ще не могла повністю відокремити себе від роду. Тому найбільш загальна ідея простору і часу існує лише в субстанціональній тотожності світу з живою істотою і є абстрактною конкретністю: час — це вічне повторення одного і того самого, простір — єдність усього з усім. З розвитком рабовласницького ладу відбувається переосмислення минулого, а з'являються перші концепції простору і часу в натурфілософській формі.

Перехід від язичництва до християнства характеризувався перебудовою у свідомості людини структури просторово-часових відношень. Простір і час середньовічної людини — це не абстрактні і не однорідні, а індивідуальні і якісно різнірідні сутності. Вони мисляться не як форми, що передують відчуттям, а в безпосередній єдності зі змістом, котрий визначається характером трудової діяльності.

Капіталістичний спосіб виробництва, революціонізуючи продуктивні сили, докорінно змінив і сам характер праці. Внаслідок все більшого поділу праці, звільнення її від підпорядкованості природним ритмам, праця позбавляється також свого конкретного змісту, перетворюється у працю як таку, у працю взагалі. Загальний абстрактний характер праці за капіталізму призводить до відчуження простору і часу, перетворення їх на абстрактну форму, відірвану від природного і соціального змісту. Вони втрачають конкретну предметність свого буття — природні і соціальні ритми перетворюються на безконечну абстрактну тривалість і протяжність. Тепер вони виконують свої суспільні функції як певні абстрактні сутності, що протистоять одна одній і в принципі байдужі щодо свого конкретно-історичного змісту.

У наукових концепціях Нового часу — філософських, фізичних і особливо математичних — категорії простору і часу розглядаються як абстракції. Своє логічне завершення цей погляд дістає в класичній концепції Ньютона. В теорії відносності Ейнштейна простір і час набувають нового якісного змісту, хоча і обмежені формами буття фізичного світу.

Аутентичне розкриття сутності простору і часу можливе лише на тому рівні розвитку суспільного буття, який відзначається революційними соціалістичними перетвореннями. Реальна можливість всебічного і цілісного розвитку природи і суспільства є необхідною основою для об'єктивного дослідження категорій простору і часу. Зміст цих категорій включає все те цінне, що було вироблене людським пізнанням природи і суспільних відносин.

Г. Г. Соловйова (Алма-Ата). «Світоглядний зміст поняття «сумнів». Визначення ролі сумніву завжди супроводиться непримиренною боротьбою матеріалізму і ідеалізму, зокрема у з'ясуванні питання про об'єктивність істини, добра і краси.

Одним з історично перших учень, яке використало поняття сумніву, була філософія скептицизму. Античний скептицизм не заперечував реальності речей і вірогідності окремого існування самосвідомості. Сумніву піддавалася здатність явища виражати сутність. Скептицизм виявив суперечність у пізнанні, наявність внутрішнього заперечення у поняттях. Але як однобічна реакція на догматизм, скептицизм опинився в межах самозаперечення теоретичного мислення. Самозаперечення повинна привести, на думку скептиків, до бажаної мети — безтурботного стану духу, атараксії, незворушності. Той, хто постійно прагне до пізнання сутностей речей, добра і краси, не матиме спокою. Скептик же розуміє неможливість досягнути сутності, а тому він внутрішньо врівноважений і в житті орієнтується на традиції, власний досвід і вказівки досвідчених людей. Врешті-решт скептицизм переходить у свою протилежність, а його сумнів відтоді означає лише примирення з наявним буттям, соціальну інфантильність.

Скептицизм Нового часу набуває форми агностицизму. Намагаючись звільнити теоретичне мислення від внутрішньої суперечливості, Юм пропонує парадоксальний шлях «подолання» скептицизму скептицизмом. Він формулює софістичне питання: на чому ґрунтується наша переконаність в реальності об'єктивного світу? Оскільки розумові дані — лише сприйняття, людина не в змозі вирішити, чим саме вони зумовлені — зовнішніми тілами, енергією розуму чи діяльністю невидимого і невідомого духу. В. І. Ленін не випадково підкреслює, що Юм знімає питання про джерело відчуттів, вважаючи людський розум нездатним до його розв'язання. Кінець кінець скептицизм зникає за суб'єктивним ідеалізмом: оскільки джерелом відчуттів є дещо невідоме, немає сенсу ставити питання про його пізнання Проблема об'єктивного осягнення істини зникається, а метою науки проголошується звичаєність, спостереження і описання потоку вражень.

Скептицизм у формі агностицизму виступає насамперед як сумнів щодо реальності об'єктивного світу, який з необхідністю

приводить до заперечення об'єктивної істини. Спекулюючи на труднощах науки, всі наступні форми скептицизму по суті лише повторюють старі тези суб'єктивного ідеалізму. Сучасний скептицизм охоплює не лише філософські напрями, а й літературні течії, культуру загалом. Заперечення об'єктивної істини, орієнтація на досвід в його феноменалістському значенні — це лише «філософське виправдання» того ілюзорного і іраціонального світу, в якому живуть носії і агенти капіталістичного способу виробництва. Сумнів щодо основних життєвих цінностей людського буття (істини, добра і краси), а отже, і щодо майбутнього людини разом з утилітаризмом та прагматизмом — ось характерні риси сучасного буржуазного світо-розуміння.

Діалектичний матеріалізм у розв'язанні проблеми об'єктивного обгрунтування знання долає «гносеологістську» обмеженість скептицизму на основі включення в теорію пізнання практики. Марксистсько-ленінська філософія тлумачить сумнів як момент діалектичного методу пізнання. Скептицистське розуміння сумніву підриває віру в реальність об'єктивного світу, в творчу силу розуму. Матеріалістична діалектика визначає істинну роль сумніву як евристичного засобу на шляху до об'єктивної істини.

В. А. Літченко в ах (Чернігів). «Пафос як категорія філософії, світогляду і культури». Як відомо, мислення людини проходить низку категоріальних самовизначень. Воно втілюється не тільки в логіці поняття, а й у почуттях, волі, предметній діяльності людини. Загальний зміст мислення реалізується в універсальності предметно-чуттєвих відношень людини до світу і самої себе. Емоційна сторона таких відношень, їх інтенсивна воляова спрямованість на суспільно значущі предмети, на опредметнену або ідеалізовану мету людської діяльності не тільки мислиться, а й переживається у формі пристрасті, чуттєвого спалаху сутнісної діяльності людини (К. Маркс). Субстанціальність такої пристрасті виступає як її розумний зміст, «пристрассть розуму», тобто пафос, як форма нахтненної і піднесеної людської дії (В. І. Ленін).

В античній філософській думці виділялась лише безпосередня суб'єктивна визначеність природи пафосу як глибокого переживання, страждання, пристрасті. Пафос — «настрій духу» — має тут скороминущий характер, чим відрізняється від незмінної моральної основи людини — «етосу».

На противагу античній філософії пафос у філософії Нового часу — це не лише страждання як таке, а передусім подолання: почуття внутрішньої свободи, яка підноситься над чуттєвими стражданнями. Психологічне, інтроспективне трактування пафосу поступово замінюється визнанням його об'єктивної, субстанціальної природи, яка перевершує буденні пристрасті людей. Поняття пафосу і похідного від нього патетичного стану людини пов'язуються з духовно піднесеними явищами в житті, культурі, мистецтві. Об'єк-

тивістське розуміння природи патетичного феномена стверджує кінець кінцем, що пафос — це не ідея, а процес і дія, які створюють культуру.

Культурно-історичне і логічне протиставлення об'єктивної і суб'єктивної природи пафосу долається в межах гегелівської філософії. Воно знімається в такій характеристичній людської діяльності, де пафос відображає «загальні сили», уособлені в індивідах, які діють і визнають таким чином субстанційний характер останніх. Пафос — це «загальне» і «міць» світогляду та культури індивіда, він визначає цілісність особистості, її характер, індивідуальність.

У пафосі як світоглядному і культурному феномені поєднуються загальне і індивідуальне, духовне і чуттєве, розум і пристрасть. Тут мислення людини зливається з переживанням, перетворюючись у вищу форму людського духу, в якій зберігається безпосередність чуттєвого відношення і водночас з'являється загальне світоглядне начало. Хоча його змістом є загальне, воно цілком належить окремому індивіду. Так, в Марксовому аналізі аїтичної філософії під пафосом маються на увазі субстанційні сили життя, живий дух, індивідуалізований в суб'єктивній дії.

У марксистсько-ленінській філософії пафос тлумачиться як ідейно-емоційна і воляова домінанта світогляду індивіда, що визначає спрямованість і характер його діяльності, вчинків, поведінки. Пафос зумовлює те, що в світогляді людини персоналізується загальна ідея, яка переживається як «спраження людини» (В. І. Ленін). Емоційні змінюючі механізми цілопокладання і дії, пафос є неодмінним компонентом досягнення соціально значущих цілей, духовно-морального і культурного самовизначення особистості. Саме це надає світогляду активного, дійового, творчого начала, яке утверджується в суспільно-цінній дії.

Категорія пафосу має важливу методологічну функцію в культурологічному, естетичному і літературно-художньому аналізі. Ще В. Г. Белінський зазначає, що дослідження пафосу як «живої пристрасті» і поетичної ідеї художника є першочерговим завданням літературно-художньої критики. Саме за допомогою пафосу в творчості виражається світогляд художника, соціальна спрямованість його творів.

В естетичній категорії пафосу ефективно функціонує в аналізі всіх рівнів системи художньої культури: художник — творі мистецтва — читач або глядач. Адаже зв'язок між епохою, світоглядом, твором мистецтва і людьми, які його приймають, ґрунтується на загальнозначущій соціальної ідеї, що переживається особистістю як пафос. Тому пафос є одним із духовних факторів культури, який з'єднує суспільні й індивідуальні аспекти в світоглядну цілісність соціальних почуттів людей. Отже, категорія пафосу узагальнює важливі гносеологічні, соціологічні і естетичні співвідношення і закономірності.

У ряді виступів учасників симпозіуму порушувалися питання, пов'язані зі з'ясуванням світоглядного значення окремих принципів наукового дослідження.

В. І. Кузнецов (Київ) звернув увагу на функції категорій матеріалістичної діалектики як засобів знаходження світоглядного змісту в науковому знанні. Адекватною світоглядної формою усвідомлення результатів пізнання є їх вираження у категоріальній формі. Прикладами такого осмислення знання є твердження про абсолютність або відносність простору і часу, дискретність і безперервність руху, безконечність або копециність Всесвіту, про зв'язок або незалежність простору, часу і руху та ін. Виступаючи в такій специфічній формі, категорії виявляють здатність до встановлення особливого типу зв'язку між ними. Основною особливістю цього типу зв'язку, який відрізняється від зв'язку категорій, що є предметом дослідження матеріалістичної діалектики, полягає в тому, що, по-перше, окремі системи знання опредметнюють лише деякі категорії, а по-друге — зв'язки між ними існують лише у певному ракурсі. Звідси випливає проблема визначення достатньо повної сукупності категорій і зв'язків між ними, зміст якої розкривається тією чи тією фундаментальною системою знання.

А. В. Чернишова (Москва). «Світоглядне і методологічне значення основних принципів дослідження соціальної психіки». Соціальна психіка регулює поведінку людей у суспільстві. Тому дослідження механізмів формування і функціонування соціальної психіки має велике наукове, світоглядне, політичне і ідеологічне значення.

Вибір тих або тих методів дослідження соціальної психіки залежить від філософської орієнтації дослідника, його світоглядних установок. Дійсно наукове вивчення феномена соціальної психіки можливе лише в рамках історичного матеріалізму, його теорії і методу. Специфічними принципами, застосування яких дозволяє виділити якісну своєрідність соціальної психіки, є принципи детермінізму і особистісний підхід.

Форми співвідношення суспільної свідомості і діяльності в індивідуальній свідомості відображають специфічні зв'язки психіки індивіда з об'єктивною дійсністю. Діяльність, яка виступає детермінуючим фактором виникнення і розвитку психічних явищ, є за собою впливу зовнішнього світу на людину. Включення принципу діяльності до сфери психологічного дослідження дозволяє використовувати принцип детермінізму не лише для констатації зовнішнього впливу на формування психічних явищ, а й для з'ясування механізму такого впливу.

На основі застосування принципу детермінізму як типу зв'язку предметів та явищ може бути з'ясована діалектика зовнішніх і внутрішніх умов, їх взаємодія і спосіб детермінації соціальної психіки. У соціальній

психології цей принцип виконує роль загального і водночас універсального принципу, оскільки він є специфічним для психічних явищ способом, який дозволяє поєднувати в певну цілісність різні характеристики психічного, показати їх єдність з іншими явищами буття.

Другим специфічним методологічним принципом соціальної психології можна вважати особистісний підхід. Його корені — це міжособові відносини які об'єктивно склалися разом з формуванням людської свідомості і перетворенням індивідуально-психічних особливостей у якості особи. В рамках такого підходу поведінка людини розглядається як зумовлена не тільки зовнішніми причинами, а й її особистісними рисами. Бліскучий приклад такого підходу дає В. І. Ленін, аналізуючи психологію різних верств капіталістичного суспільства.

Реакція індивідів на однакові соціальні умови виявляється в тому, що вони сприймають ці умови активно. Активність людини — це насамперед активність її свідомості, яка пов'язана з переробкою, індивідуальною трансформацією зовнішніх умов її буття відповідно до власної психологічної цілісності і неповторності. Тому у поясненні будь-яких психічних явищ треба зважати на те, що особистість виступає своєрідною призмою, яка переломлює зовнішні умови, трансформуючи їх у предметно-сміслові і ціннісно-мотиваційні складові психіки, що визначають свідомість і самосвідомість людини. І хоча особистість характеризується здатністю до самозмін під впливом виховання, вона разом з тим має власну неповторну структуру. Індивідуальні риси особистості, їх пластичність і динамізм зумовлюють різний ступінь здатності людини до тих або тих видів діяльності.

Особистісний підхід, на наш погляд, дає змогу з'ясувати важливі аспекти проблеми діалектики індивідуального і суспільного. Він потребує розуміння психічних явищ не тільки як соціально зумовлених, а й як відносно неповторних, цілісних, детермінованих особливостями відношення людини до індивідуальних цілей діяльності, кінець кінцем — до особистісних форм світоусвідомлення.

Отже, особистість формується сукупністю зовнішніх умов, яка переломлюється кризою внутрішні настанови людини, індивідуальні закономірності психічних явищ, установки, потреби, мотиви тощо.

В обговоренні питань про співвідношення методологічного і світоглядного змісту окремих категорій матеріалістичної діалектики взяли участь також Г. В. Лобастов (Москва) та В. А. Азархін (Київ).

(Продовження в наступному номері)

Є. К. БИСТРИЦЬКИЙ,
Л. В. НИКОНОВА

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ І СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ В ЛАТВІЇ

Одним із важливих напрямів сучасної марксистсько-ленінської філософської науки є осмислення історії філософської і суспільно-політичної думки народів СРСР.

Досить значні результати в цьому аспекті досягнуті й у Радянській Латвії. В 1976—1977 роках видано два томи «Нарисів розвитку суспільної і філософської думки в Латвії». У першій книжці характеризується процес розвитку суспільної думки в Латвії до початку ХХ ст., у другій аналізується стан філософської і суспільно-політичної думки в Латвії перших двох десятиріч ХХ ст.

Ініціатором створення «Нарисів» було Відділення історії філософії при Інституті історії АН Латв. РСР, а в конкретній роботі над цим твором взяли активну участь не тільки спеціалісти Академії наук, а й викладачі провідних вузів республіки.

Авторами першої книжки «Нарисів» є академіки АН Латв. РСР П. Валескалі, В. Самсон, Я. Страдінь і такі відомі в республіці спеціалісти, як П. Зейле, М. Степерман, А. Свелліс, М. Сочнев, П. Лайзан, Л. Чухіна, Е. Карповіц. Ця книжка складається з розділів: філософська думка в Латвії періоду феодалізму; 50—70-х років ХІХ ст.; буржуазна філософська думка і природничонауковий матеріалізм у Латвії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.; поширення марксистської філософської думки в Латвії.

Починаючи з аналізу наївно-матеріалістичних і стихійно-діалектичних поглядів на природу людини і суспільство, що дістали відображення у фольклорі, автори праці в наступних розділах розглядають особливості діяльності німецьких просвітителів, гуманістів у Латвії, спеціально досліджують філософський світогляд «молодолатишів» — представників напрямку, які в 50-70-х роках ХІХ ст. заклали фундамент розвитку професійної теоретичної думки в Латвії. Дальший виклад у першій книжці «Нарисів» присвячений аналізу філософських і суспільно-політичних позицій представників « нової » течії, з діяльністю яких пов'язане проникнення в духовне життя латиського народу ідей К. Маркса і Ф. Енгельса. Отже, у книжці розкриті основні моменти генезису прогресивної латиської філософської думки в період від початку її виникнення до появи марксизму в Латвії.

Важливим у методологічному значенні є третій розділ першої книжки «Нарисів», присвячений викладу матеріалу про буржуазну філософську думку і природничонауковий матеріалізм у Латвії. Аналізуючи кон-

фронтацію поглядів персоналіста Я. Осиса з природничоматеріалістичною позицією таких широковідомих учених, як М. Центнершвер, П. Валден та ін., автори розділу переконливо розкривають наукову неспроможність методологічних посилок персоналізму і ідеалізму взагалі.

У тексті «Нарисів» вирізняється параграф, присвячений характеристиці світогляду великого поета Яніса Райніса (1865—1929 рр.). Тут характеризуються не тільки ставлення до революційної боротьби видатного поета, не лише його етичні й естетичні погляди. Автори показують роль латиського народного поета як прихильника марксистської філософії — діалектичного і історичного матеріалізму. Це особливо важливо, оскільки в наші дні латиські буржуазні емігранти прагнуть витлумачити творчість Я. Райніса в ідеалістичному дусі, відмежувати її від боротьби пролетаріату. Дальший розвиток проблеми, досліджуваної у першій книжці «Нарисів», здійснюється в другій книжці, основні розділи якої присвячені аналізу кризи буржуазної і дрібнобуржуазної філософської і суспільної думки Латвії; поширенню марксистсько-ленінської філософії; спеціально розбираються проблеми марксистсько-ленінської естетики. Авторами другої книжки «Нарисів» є академік АН Латв. РСР В. Штейнберг, П. Лайзан, П. Зейле, І. Арніцане, Ю. Прикуліс, І. Апіне, К. Штейнберг, З. Лапіна та ін.

Завершує книжку розділ про музику як об'єкт естетичного осмислення. Він виконаний на основі узагальнення теорії і практики музичальної культури Латвії і має самостійне значення, що виходить за рамки завдань лише історико-філософського дослідження. Дальший розвиток дістає у книжці аналіз естетичних поглядів Я. Райніса.

У зв'язку з висвітленням ідеалістичних концепцій, які функціонували в Латвії на початку ХХ ст., спеціально аналізуються погляди таких діячів, як Я. Порук і Фр. Барда, що стояли на позиціях «філософії життя». Автори другої книжки «Нарисів» дають переконливу критику «філософії життя», а також інших напрямів філософського ідеалізму, що мали своїх представників серед буржуазних діячів латвійської культури.

Центральне місце у книжці посідає розділ, в якому йдеться про поширення марксистсько-ленінської філософії в суспільній думці Латвії. Продовжуючи розгляд питання, розпочатий в першій книжці, автор послідовно характеризує процес розвитку прогресивної філософської і суспільної думки

Латвії в перші роки ХХ ст., під час революції 1905—1907 років і потім в історичний період від 1908 до 1917 року.

Зазначимо, що в ході аналізу теоретичної діяльності відомих латиських марксистів П. Стучки, Фр. Розіня, Я. Якобсона-Брауна, П. Дауге та ін. автори всебічно показують зв'язок між філософською думкою Латвії і Росії. Такий підхід дає змогу об'єктивно оцінювати історичну ситуацію розвитку духовної культури латиського народу. Адже марксистська думка в Росії була основним джерелом, яке живило теоретичну діяльність марксистів у Латвії.

Цікавим є параграф, присвячений розкриттю значення праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» у духовному житті латиського народу, в боротьбі з махізмом у

Латвії, у виправленні серйозних помилок, які допускали деякі латиські марксисты: Я. Янсон-Браун, П. Дауге та ін.

Оцінюючи загалом обидві книжки «Нарисів», зазначимо, що вони входять у фонд досягнень нашої багатонаціональної духовної культури як перший виклад розвитку прогресивної філософської і суспільної думки в Латвії.

Досвід створення «Нарисів» переконаливо показує, що успішній історико-філософський аналіз розвитку суспільної думки можливий лише з позицій марксистсько-ленінської методології. Цей твір становить основу для написання цілісної праці, присвяченої всебічному аналізу історії філософської і суспільної думки Латвії.

А. К. ВІЛКС

ПРО РЕАКЦІЙНУ РОЛЬ КАТОЛИЦИЗМУ В ЛАТВІЇ

Монографія З. В. Балевіца * — перше в Латвії дослідження соціально-політичної історії католицизму на території Латвії. Особливе місце в ній приділяється тим історичним періодам, які найбільше піддаються фальсифікаціям як з боку ідеологів діючої церкви, так і з боку емігрантських теологів. Пропагандисти-атеїсти республіки мають потребу в дослідженні, яке дає наочне уявлення про реакційну соціальну роль католицької церкви, її місце в ідеологічній боротьбі.

Ця книжка є немовби завершенням багаторічної дослідницької діяльності автора, присвяченої аналізу соціально-політичної історії католицизму (довоєнного періоду). З. В. Балевіц написав понад тридцять книг і брошур з проблемами історії лютеранства і православ'я на території республіки, а також теорії і практики атеїстичного виховання. Застосовані ним публіцистичний і поемічний стилі викладу допомагають читачеві правильно розуміти ці досить складні питання, що стосуються світоглядної боротьби між релігією і атеїзмом.

У рецензованій праці використовуються архівні матеріали церковних установ і католицької преси, аналіз яких дозволяє аргументовано спростувати міфи з історії католицизму в Латвії, проповідувани релігійними діячами католицької церкви.

Хронологічні рамки дослідження — початок першої російської революції 1905 року до соціалістичної революції в Латвії 1940 року — дають можливість простежити історію католицизму в умовах самодержавного ладу царської Росії, в період революції і грома-

дянської війни в Радянській Латвії 1917—1919 років, за часів парламентської буржуазної республіки 1920—1934 років і в умовах фашистської диктатури. Основною лінією книжки є показ банкрутства політичного клерикалізму, спрямованого проти впливу комуністичної партії на трудящих. Послідовно розкривається класовий зв'язок католицької церкви з буржуазним устроєм.

У першому розділі «Католицизм у царській Росії» (с. 16—63) докладно з'ясовуються соціальні корені релігійності селянства на початку ХХ ст. Автор відзначає, що характер релігійності католика-латгальця був досить далекий від ортодоксального вчення церкви, оскільки тут католицизм поєднувався з дохристиянськими віруваннями, поширеними на території Латвії. Невсвітлюються також нерелігійні мотиви відвідування богослужінь, відслужування церковних свят, що були в конкретних умовах Латгалії мало не єдиною легальною формою спілкування трудових селян. Вплив революції 1905—1907 років дуже похитнув релігійність селянства. Духовенство Могилевської архієпархії, у розпорядженні якої в цей час були католицькі парафії Латгалії, робить спроби посилити свій вплив, але стикається з суперечностями в ідейно-політичних течіях усередині церкви: частина католицьких пасторів орієнтувалася на підтримку інтересів польських поміщиків, а деякі поділяли інтереси латиської сільської буржуазії. Складні обставини змушували церкву вдаватися до парадоксальних форм пристосування. Дослідник пише: «Щоб зберегти свій вплив на маси і використати його проти революції, духовенство було змушене видавати себе за революціонерів, захисників інтересів робітників-католиків, інколи навіть відступати не тільки від офіційної католицької соціальної доктрини, але навіть і від поглядів місцевої ієрархії церкви» (с. 47). На основі великого

* Балевіц З. В. Католицизм в соціально-політичній історії Латвії. Період імперіалізму. — Рига: Зинатне, 1978. — 239 с. (на латиськом мові).

фактичного матеріалу З. В. Балевиц переконливо показує, що католицизм у цей період, намагаючись протиставити себе православію і зображуючи себе захисником народу, водночас стає союзником царського самодержавства у боротьбі з революційними повстаннями селян, визнає за краще при цьому орієнтуватися на польське дворянство.

У другому розділі «В роки революції і громадянської війни» (с. 64—99) розкривається політичне банкрутство церкви, визнає і самим духовенством. Аналізуючи процес зростання антиклерикального руху, особливо серед молоді, про що свідчать документи католицької церкви і мемуарна література, вихід у світ якої припадає на період з 1917 по 1919 роки, автор показує всю реальну складність духовного розкряпачення мас у регіоні. Неабиякий інтерес викликає розгляд ставлення Радянської влади в Латвії до релігії і церкви 1919 року, бо саме цей період особливо піддається фальсифікаціям з боку емігрантських істориків церкви. З. В. Балевиц аргументовано спростовує ці фальсифікації, розкриваючи реалізацію в Латвії ленінського принципу відокремлення церкви від держави, школи від церкви. Революційні події і встановлення 1919 року Радянської влади у Латвії мали великий вплив на характер розвитку антиклерикалізму і атеїзму, а також на дальшу політику католицької церкви.

У третьому розділі «В роки буржуазного парламентаризму» (с. 100—171) докладно розкривається псевдодемократизм клерикальної католицької партії, яка проповідує «латвійський варіант християнської демократії». З. В. Балевиц відводить велике місце дослідженню «християнської демократії» саме тому, що сучасні клерикали намагаються по-

дати політику католицької церкви цього періоду як опозицію буржуазному устрою, хоча по суті це був лише пропагандистський прийом. У роки буржуазної республіки спостерігається зрощення церковного апарату з державою, фактична підтримка курсу реакційної буржуазної Латвії на встановлення фашистської диктатури. В цей період, всупереч активності політичного клерикалізму, міцніє співробітництво віруючих і комуністів, шириться байдужість до релігії, яка переростає в атеїзм.

Четвертий розділ «В роки фашистської диктатури» (с. 172—230) присвячений аналізу дальшого поглиблення кризи релігії. Співробітництво з фашистським режимом, що посилює гніт населення Латгалії, спричинює падіння престижу церкви. Невдоволеність фашистським режимом охоплює навіть частину духовенства. Релігійність населення не тільки послаблюється, але й втрачає колишні позиції і роль у житті віруючого. Як визнавали самі релігійні діячі, «непомітно насуваються радикальні зміни в небажаному для релігії напрямі» (с. 227).

У короткій післямові рецензованої монографії автор пише про події другої світової війни, показує співробітництво деяких католицьких діячів з фашистськими окупантами на території Латвії, їх втечу за кордон; звідки ними провадяться ідеологічні диверсії і донині.

Праця «Католицизм в соціально-політичній історії Латвії. Період імперіалізму» вгідно вирізняється тим, що автор її зміло поєднує великий досвід практичної роботи з атеїстичного виховання з науково-дослідним і теоретичним аналізом становлення масового атеїзму в Латвії.

Т. Л. СТРАУТМАНЕ

ПРИБАЛТІЙСЬКА РЕАКЦІЙНА ЕМІГРАЦІЯ СЬОГОДНІ

Книжка «Прибалтійська реакційна еміграція сьогодні» * засвідчує готовність і спроможність суспільствознавців Прибалтики створювати солідні дослідження, присвячені аналізу актуальних проблем протиставлення двох світів. Те коло питань, які аналізуються у рецензованій праці, цілком впливає з правильного розуміння суті, соціального та політичного призначення сучасної антинародною еміграції, її місця на даному етапі ідеологічної боротьби.

Авторський колектив, очолюваний академіком Академії наук Латвійської РСР В. А. Штейнбергом, розглядає спочатку особливості сучасного антикомунізму, його

еволюцію від грубого антикомунізму другої половини XIX ст. до наукоподібного антикомунізму другої половини XX ст.

Обскурантизм антикомунізму, взятого на озброєння імперіалістичними ворогами суспільного прогресу, повністю відповідає інтересам залишків розгромлених у ході соціалістичної революції експлуататорських класів. Вигнані з території країни, де переміг новий суспільний лад, вони продовжують свою діяльність в еміграції. Автори सबічно характеризують об'єктивні і суб'єктивні чинники теорії і практики сучасної реакційної еміграції, неминучість звернення її контрреволюційних верхів до антикомунізму.

Показуючи неспроможність емігрантської ідеології, еклетицизм її філософських основ, підлегле становище в системі реакційної політичної ідеології імперіалізму, автори водночас виявляють специфічні риси ідеологіч-

* Прибалтійская реакционная эмиграция сегодня: литовская, латышская и эстонская антисоветская эмиграция на службе империализма. — Рига: Зинатне, 1979. — 236 с.

них підступів антикомунізму, в яких активно використовуються вигнані з соціалістичних країн рештки експлуаторських класів. У зв'язку з цим окрему увагу приділено ґрунтовному висвітленню формування буржуазно-націоналістичної еміграції та створення її антирадянських центрів.

Для розуміння функцій, які покладаються на реакційних націоналістичних лідерів організаторами антирадянських ідеологічних диверсій, показовим є розкриття соціальної структури еміграції. Серед латиських емігрантів, які 1946 року опинилися в західних окупаційних зонах Німеччини, 82 проц. становили кошти чиновників, офіцери, поліцаї, представники інтелігенції, 12 проц.— селяни і лише 3 проц.— робітники. Така ж структура властива литовській та естонській еміграції (с. 42—43). Отже, йдеться насамперед про відкритих і заповзятих ворогів соціалізму й суспільного прогресу, прямих поплічників фашистських агресорів. Відзначена обставина проливає світло на справжнє спрямування політики тих західних держав, які взяли на утримання і службу зрадників й запорядців. Вона ж наочно демонструє справжній зміст провокаційних кампаній щодо «порушення» демократичних свобод у СРСР, в яких помітна роль відводиться гітлерівським найманцям.

Ретельний розгляд загальних питань теми дозволяє дати змістовний науковий аналіз основних напрямів фальсифікації історії соціалістичного розвитку республік Прибалтики. Цій проблемі присвячений найбільший розділ рецензованої монографії.

Незважаючи на широкий спектр соціально-економічних фальсифікацій сучасних радянологів, вони зводяться кінцем кінцем до кількох заялужених штампів. Буржуазне суспільствознавство, силкуючись довести «непотрібність» Великої Жовтневої соціалістичної революції, твердить про бурхливе економічне піднесення Росії у десятиріччя, що передували поваленню капіталістичного ладу. Такий фальсифікаторський взірць беруть на озброєння і автори антинаукових писань, присвячених соціалістичному сьогоднішню Прибалтики. Вони і собі поширюють міф щодо процвітання економіки «незалежних» прибалтійських держав у 30-і роки. Таким чином антикомуністи намагаються поставити під сумнів історичну закономірність соціалістичних революцій 40-х років у Латвії, Литві та Естонії. Незаперечними фактами й даними радянські вчені спростовують ці твердження.

Другий фальсифікаторський засіб полягає у розмноженні наклепів про «радянський колоніалізм». Автори рецензованого дослідження переконливо показують їх беззмістовність, наводять незаперечні факти і дані, які виверт розвивають вигадки емігрантських писак. Певне смислове навантаження щодо цього відіграють і їх самовикриття. Показовим, наприклад, є визнання одного з відомих на Заході фахівців у галузі регіональної економіки СРСР Вардеса, який бідається з приводу того, що «колоніальний

характер економічної політики Москви виявити важко». Кінець кінцем ще одним звичним для буржуазних націоналістичних авторів засобом є спроби довести «індивідуалістичність» селянства радянських республік, його «опозицію» соціалістичному будівництву в країні. Такі засоби слугують давній меті довести соціальні й психічні відмінності між російським й іншими народами нашої країни і проголосити соціалістичну революцію «виключно російським явищем». Посилено поширюється в цьому ж дусі вигадки про «виключно російський характер» Комуністичної партії та ін.

У книжці на великому фактичному матеріалі, з чіткими світоглядно-методологічними позиціями, з партійною пристрасною викриваються підступи ідеологічних диверсантів, пов'язаних із викривленням проблем національних відносин. Автори доводять цілковиту неспроможність буржуазних теорій нації. Спростовуючи твердження про позаісторичний характер націй, їх «психологічно-духовні першооснови», радянські вчені показують соціальну природу націй. Особлива увага приділяється всебічному аналізу особливостей новітнього розвитку литовської, латиської та естонської націй, їх переростання в соціалістичні, нових рис у житті народів Радянської Прибалтики, зміцненню дружби й братерства з усіма народами СРСР.

Заслугує високої оцінки останній показ авторами історично-перетворюючої ролі пролетаріату в розвитку націй. Докладно висвітлена велика роль, яку відіграла в формуванні соціалістичних націй Прибалтики героїчна боротьба литовського, латиського й естонського народів проти німецько-фашистських загарбників. ґрунтовність, науковість, багатий фактичний матеріал, переконлива система доказів, послідовне проведення конкретно-історичного методу в аналізі розглядуваних явищ — ось той теоретичний арсенал, з допомогою якого спростовуються підступні фальсифікації нашого класового противника.

Показ внеску вчених Латвії, Литви та Естонії у розкриття ідеологічних підступів антикомунізму був би неповним без згадки про одну з найзмістовніших частин рецензованої праці — глибокий аналіз проблем релігії й церкви у діяльності реакційної прибалтійської еміграції. Автори всебічно розкривають напрями й засоби емігрантських фальсифікацій становища релігії й церкви стосовно специфічної ситуації занепаду релігії, характерної для всіх республік загалом, а також для кожної з них зокрема.

Учені прибалтійських республік (Ю. Мінкявічус, Ю. Анічас, Я. Вейш та ін.) створили чимало цінних досліджень, де глибоко аналізуються сучасні проблеми релігії та церкви. Спираючись на досягнуте і вводячи до наукового обігу нові факти й положення, автори рецензованої книжки показують об'єктивні причини процесів секуляризації, наводять незаперечні дані про антинародні дії реакційних клерикалів у воєнні та перші піс-

лявоєнні роки, переконливо спростовують наклепи, спрямовані проти політики Комуністичної партії та радянської держави щодо релігії і церкви. Відзначається, що характерною рисою еміграції є загальний поворот до клерикалізму, що церковники за кордоном, а серед них і прибалтійські, все частіше прагнуть запозичити досвід сіонізму в спробах зберегти еміграцію від повного розкладу.

Підсумовує монографію розділ, в якому розглядаються виступи реакційних угруповань прибалтійської еміграції проти розрядки міжнародної напруженості. На прикладі прислужництва антинародних вигнанців силам реваншизму, агресії і війни автори з'ясовують зміни в тактиці антирадянських дій міжнародного імперіалізму, розкривають пристосування реакційної еміграції до цих змін. Якщо запекла антирадянщина була професією буржуазно-націоналістичних верхів еміграції, то головним в цій професії стало отруєння атмосфери міжнародного довір'я. Участь у найбрутальніших підступах

проти миру зриває останні покрови з націоналістичних лідерів, наочно змальовує усю непоказність їх сучасного становища, — таким є висновок рецензованої монографії.

Як і кожна значна праця, присвячена важливим проблемам сучасності, вона не позбавлена окремих неточностей. Підкреслимо деякі з них. Неприйнятним є, на наш погляд, визначення «реакційні емігранти консервативного гатунку» (с. 34), дещо неточним є формулювання «політична жеттдейльність реакційних емігрантських організацій» (с. 35). Крім того, є повтори. Відсутність спеціальних висновків, які підбивали б підсумок усьому дослідженню, належним чином не увінчує великої роботи колективу авторів (істориків, філософів, економістів).

Загалом же у монографії «Прибалтійська реакційна еміграція сьогодні» висококваліфіковано, з позиції марксистсько-ленінської методології розглядаються актуальні проблеми сучасного ідеологічного протистояння.

Р. Г. СИМОНЕНКО

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ

У сучасній науці помітні дві взаємопов'язані тенденції — прогресуюча диференціація наукових знань і яскраве виявлення їх інтеграції. Ці тенденції актуалізують завдання дослідження «наскрізних» методологічних принципів, які проймають увесь масив наукових уявлень про світ. Серед цих методологічних принципів, що здійснюють регулятивні функції в структурі наукового знання, надзвичайно важливу, а в певному розумінні і унікальну роль відіграють принципи збереження.

Методологічні і теоретико-пізнавальні проблеми, пов'язані з принципами збереження, розробляються у працях радянських філософів, природодослідників, істориків науки. Однак досі не було узагальнюючого дослідження у цій галузі. Рецензована монографія В. О. Маркова* певною мірою заповнює цю прогалину. Вона становить спробу цілісного аналізу проблеми збереження в її філософському, загальнонауковому і спеціальнонауковому аспектах. Розглядаються питання, які стосуються генезису і історичного розвитку ідеї збереження. Основну увагу приділено аналізу методологічного контексту, в якому функціонують принципи збереження, причому це завдання розв'язується як на матеріалі природничих, так і гу-

манітарних наук. Принципи збереження розуміються автором дуже широко: сюди залічують всілякі закони збереження, принципи інваріантності і симетрії. Така постановка питання видається виправданою.

Проблема збереження, як її розгорнуто у книжці, включає в свою орбіту найглибші питання буття і пізнання. Водночас вона потребує філософського узагальнення досягнень багатьох наук. Цим задумом зумовлена багатоплановість рецензованої праці, її багатопроblemність. Авторіві загалом вдалося розв'язати поставлене завдання.

У книжці обґрунтовується актуальність дослідження цієї проблеми для дальшої розробки теоретико-пізнавальних і методологічних питань, зокрема для створення теорії матерії. Автор відзначає, що в розвитку наукових ідей на сучасному етапі спостерігається певна закономірність методологічного характеру. Вона виявляється «у певному зміщенні інтересів з проблеми мінливості, виникнення нових форм, з релятивізації абсолютізованих сутностей на дослідження механізмів стабілізації, сталості, на виявлення інваріантних структур» (с. 12). Цю тенденцію дозволяють виявити принципи матеріалістичної діалектики, які і бере за основу розгляду В. О. Марков.

Принцип збереження простежується у монографії в історичній ретроспекції. Автор підкреслює, що ще в давньогрецькій філософії намітилося протиставлення двох картин світу. В одній з них домінувала ідея загальної плінності явищ (Геракліт), в дру-

*Марков В. А. Проблема сохранения и современная наука: Философско-методологический анализ. — Рига: Зинатне, 1980. — 301 с.

гій — ідея вічного і незмінного буття (Парменід). Гераклітопарменідівська антиномія у тому чи тому вигляді, на думку автора, проймає всю історію філософії, науки і культури і своє адекватне розуміння дістає у філософії діалектичного матеріалізму.

У книжці здійснено концептуальний аналіз ідеї збереження, визначено вихідні координати розгляду її змісту. Оскільки будь-яка зміна, перетворення можливі тільки за наявності якихось моментів, що зберігаються, робить висновок автор, збереження є варіант змін. Це формулювання відповідає загальній структурі руху, який становить єдність мінливості і сталості. Щодо загальнонаукової концепції різноманітності (кібернетичні підходи до її розробки намічені У. Р. Ешбі) наявність інваріантів у будь-якій системі пов'язана з обмеженням, редуцією різноманітності. Автор дає символічне (формульне) вираження загальної ідеї інваріантних перетворень. Поняття інваріантності і симетрії дістають строге визначення на основі теоретико-множинних і теоретико-групових уявлень. Симетриінваріантність є системною і структурною властивістю. Коло ідей, пов'язаних з цими поняттями, слугує цілям експлікації загальної ідеї збереження; воно відіграє важливу роль у пізнавальних процесах, у побудові картини світу.

Розгляд атрибутивності властивості збереження провадиться в монографії стосовно матерії як об'єктивної реальності, субстанції та ін. Тут здійснюється декомпозиція (дисперсія) загальної ідеї збереження, де виділяються ключові моменти, які характеризують збережуваність матерії і руху (збереження атрибутивних властивостей матерії, наявність у світі законів взагалі і законів збереження зокрема, незнищенність репродукуючої здатності матерії та ін.). У книжці підкреслюється, що формування принципу збереження в історико-науковому плані пов'язане з узагальненням усієї суми людського досвіду. Становить інтерес спроба аксіоматичного «розгортання» принципу збереження матерії в структурі філософського знання, а також типологічний аналіз багатоманітних форм збереження в навколишньому світі. Зокрема виділяються такі форми збереження, як інерційна, структурна і функціональна, динамічна і статистична, ергодична, гомеостатична та ін. На основі цього автор робить висновок про те, що принципи інваріантності і симетрії в тому чи тому вигляді входять у будь-який пізнавальний акт на всіх рівнях наших знань.

Аналізуючи процес пізнання в світлі теорії інваріантів і кібернетичних ідей, автор виходить з того, що в пізнавальних процесах, як і в діяльності людини взагалі, закладені своєрідні механізми управління. Виявлення цих механізмів допомагає реконструювати процес пізнання як відображення зовнішнього світу в голові людини. Адекватність пізнавальних образів безпосередньо пов'язана з наявністю інваріантів у структурі відображення. «...Ці інваріанти, — як відзначає автор, — закодовані в структурі сигналів,

з якими безпосередньо має справу людський мозок» (с. 120). У праці показано, що загальним принципом інваріантності відповідають і логічні операції, пов'язані з різними перетвореннями.

У монографії розкривається роль принципів інваріантності і симетрії в структурі наукового знання, доводиться думка про те, що будь-яка пізнавальна ситуація в процесі «входження» суб'єкта в об'єкт піддається певній симетризації. Це пов'язано, на думку автора, з наявністю систем референції, без яких неможлива побудова жодної теорії. «Система референції будь-якої теорії (співвіднесеність теорії з деяким фрагментом об'єктивної реальності) з необхідністю включає в себе момент отождолення різних варіантних станів у даній пізнавальній ситуації, пов'язаний з її симетризацією, вибором інваріантів та ін.» (с. 143). Далі спеціально розглядаються інваріантні аспекти факту і проблеми, де структура факту подана в символічному вигляді.

Багатоманітні варіанти містяться в структурі теоретичного знання. Відомо, що розробці будь-якої теорії передують синтез, побудова абстрактного об'єкта, якому надаються індивідуальні риси. На таких об'єктах «розгрівається» теорія. Спираючись на дані сучасної науки, автор виділяє — і це видається вельми цікавим — особливий клас абстрактних об'єктів, куди входять «універсальні абстрактні об'єкти» (УАО). Об'єкти такого роду конструюються в процесі сходження від абстрактного до конкретного. Вони мають інваріантні властивості відносно до своїх «проекцій» (в ролі останніх виступають ті чи ті конкретні предмети, які належать до певного кола явищ). Як теоретична структура, зазначає В. О. Марков, УАО характеризується певною повнотою і завершеністю. Завдяки цьому він може слугувати засобом експлікації або пошуку редукованих форм, згорнутих станів, реліктових структур тощо.

Проблема збереження розглядається у монографії також у світлі принципів інваріантності і симетрії в контексті природничонаукового і гуманітарного знання.

Діахронічні аспекти ідеї збереження простежуються автором, по-перше, з погляду генералізації, узагальнення принципів збереження. Тут виділено два шляхи розвитку зазначених принципів — екстенсивний і інтенсивний. По-друге, з погляду розкриття інваріантних структур знання, що розвивається, аж до мегаінваріантів, які проймають усю історію пізнання.

Відзначимо, що в процесі конструктивного аналізу порушених питань, у книжці дається критика ідеалістичних концепцій (релятивізм), а також установок, що хибують на однобічний підхід до розвитку, наукових знань (Т. Куї).

З вихідними точками відліку і перерізами проблеми збереження, які прийняті автором, загалом, гадаємо, можна погодитися. Але це не виключає, а навпаки, передбачає потребу дальшого просування в дослідженні

даній проблеми — як у знайдених уже, так і в інших напрямках.

Не всі порушені у книжці питання опрацьовані однаковою мірою. Немає чіткого композиційного членування основних рівнів і форм збереження (с. 69). Автор сам відзначає попередній характер типологічного аналізу багатоманітних форм збереження в навколишньому світі (с. 89). Це питання лишається взагалі мало дослідженим. Дальшого вивчення і обґрунтування потребує і проблема існування структур управління в пізнавальній діяльності. Багато ключових питань у цій галузі ще не дістали відповіді. Цілісність аналізу проблеми збереження в рецензованих працях також відсутня. Не розглянуті такі питання, як збереження і екстремальні принципи та ін. Виклад деяких моментів має іноді конспективний характер. Загалом же монографія В. О. Маркова

«Проблема збереження і сучасна наука» — серйозна теоретична праця, що відзначається новизною в порушенні низки питань, пов'язаних з проблемою збереження. Потрібно звернути увагу на широкий ерудиційний автор. Книжка написана яскраво, живо і читається з великим інтересом. До того ж і видана вона добре. Семіотика її продумана. Є доволі великий список літератури, іменний і предметний покажчик. Викликає жаль тільки те, що тираж монографії — всього 1000 екземплярів. Одразу після виходу в світ вона стала бібліографічною рідкістю.

Рецензована праця є вагомим внеском у філософський аналіз проблеми збереження. Вона посідає належне місце серед книжок, присвячених розробці проблем «працюючої» методології в сучасній науці.

С. Н. СУХОВ

СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БАЗИ ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ РОБОТИ

Однією з актуальних проблем теорії комуністичного виховання є аналіз стану й ефективності пропагандистської діяльності, методів оперативної перевірки результативності пропагандистського впливу і корелювання на цій основі виховного процесу — з урахуванням динаміки інтересів, зростання рівня культури й соціальної активності мас, особливостей сучасного етапу ідеологічної боротьби.

Практика ставить завдання переходу від переважно кількісної оцінки форм пропаганди (з чим могла впоратися система статистичного обліку) та аналізу окремих аспектів пропагандистської діяльності — до всебічного якісного аналізу ефективності, дієвості усієї сукупності її засобів. Саме на цей бік справи звертається особлива увага в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи».

Праця А. С. Кулагіна¹ є істотним внеском у теоретичне осмислення практичного досвіду багатьох партійних комітетів по організації постійно діючих систем аналізу ефективності пропаганди. В рецензованій книжці визначаються важливі для розвитку цих систем принципи їх функціонування, проаналізовані конкретні методичні й технічні прийоми, що дозволяють оцінити ефективність марксистсько-ленінського виховання і політичного інформування трудящих.

Наукова і практична цінність монографії полягає в тому, що тут в єдиному комплексі глибоко досліджені завдання аналізу проце-

сів пропаганди, шляхи вдосконалення інформаційно-аналізуючих систем. Наведені також можливі зразки документальної реєстрації наслідків зміни властивостей усіх форм пропаганди.

Автор розглядає питання інформаційного забезпечення аналізу стану й ефективності різних напрямів і форм ідейно-виховної роботи на рівні первинного трудового колективу, підприємства загалом, регіону. Підкреслюючи значення нагромадженого досвіду інформаційно-аналізуючої діяльності партійних організацій, яка охоплює як різноманітні форми збирання і опрацювання даних про ефективність пропагандистського впливу, забезпечення керівних ідеологічних працівників відомостями про передовий досвід виховної роботи, так і конкретні соціологічні дослідження, а також використання нових систем документообігу, що базуються на типових бланках фіксації й методах систематичного аналізу різних характеристик пропагандистської діяльності, автор обґрунтовує необхідність вдосконалення методів оперативного узагальнення ефективності пропагандистського процесу.

Таке вдосконалення є неодмінною складовою частиною вдосконалення управління розвинутим соціалістичним суспільством.

Інформаційні системи викликані до життя науково-технічною революцією, вони невіддільні від розвитку економіки, науки і культури розвинутого соціалізму. Мірою зростання продуктивності праці, кооперації промислових підприємств, освоєння нових районів Сибіру й Далекого Сходу вимагалося, підкреслює автор, створити більш досконалі й потужні засоби передачі й аналізу інформації, спеціалізовані установи збиран-

¹ Кулагін А. С. Информационно-анализирующие системы в коммунистической пропаганде. — М.: Мысль, 1980. — 228 с.

ня й оперативного опрацювання відомостей.

Ефективність розробки нових інформаційних систем, в тому числі для управління пропагандистською діяльністю, багато в чому залежить від вміння застосування раніше створених систем, більшої погодженості їх елементів, від повноти використання нагромадженої інформації. Для цього необхідна певна класифікація інформаційних систем, уточнення їх функцій, дослідження принципів їх інтеграції, перспектив розвитку. Створення сучасних інформаційно-аналізуючих систем, їх широке впровадження є важливим етапом реалізації наукового підходу до пропагандистської роботи.

Автор досліджує шляхи створення таких інформаційно-аналізуючих систем, яким притаманні комплексність, надійність, оперативність, вірогідність. На основі типізації оцінок ефективності процесів пропаганди формуються три класи завдань. Перший стосується визначення ефективності пропагандистської діяльності через оцінку сукупного наслідку як ідейно-виховної, так і організаційної, адміністративно-управлінської й господарської діяльності. Другий пов'язаний з оцінкою впливу окремих елементів ідеологічної роботи на її кінцевий результат. Основна мета тут — отримати дані про ступінь впливу окремих видів, форм, методів пропаганди на формування економічних, політичних та ін. знань, ціннісних орієнтацій та установок, на рівень трудової й суспільно-політичної активності різних груп населення. Третій клас завдань оцінки пропагандистської діяльності передбачає порівняльний аналіз ступеня впливу окремих напрямів і форм пропаганди на зміну характеристик об'єктів і визначення на цій основі способів оптимальної взаємодії засобів ідеологічного впливу (с. 46—47). Добре аргументоване виділення трьох класів завдань дозволило авторові істотно уточнити критерії оцінки пропагандистської діяльності, серед яких відзначені: рівень знань марксистсько-ленінської теорії, розуміння внутрішньої і зовнішньої політики КПРС. Радянського уряду, обізнаність із новітніми досягненнями науки, техніки, культури, висока комуністична свідомість і переконаність, що виявляється у соціальних діях — поведінці, вчинках, способі життя людей.

У книжці зроблена вдала спроба розкрити основні методичні принципи проектування інформаційно-аналізуючих систем. На бага-

тому, апробованому партійними комітетами фактичному матеріалі аналізуються умови активного залучення самих замовників до розробки інформаційних систем, формуються принципи постановки нових завдань, застосування системного підходу під час їх проектування, накреслюються шляхи їх вдосконалення.

Автор підкреслює важливу роль конкретних соціологічних досліджень як продуктивного джерела інформації про стан і ефективність ідеологічної роботи. Зокрема, він приділяє велику увагу технології організації збирання інформації і передусім — формуванню спеціалізованих груп активу, організації їх навчання. Партійні працівники, соціологи знайдуть тут для себе чимало корисного. Цілком слушно акцентується увага також на методичному аспекті процесу підготовки й обробки інформації з допомогою ЕВМ, бо, як свідчить досвід, оперативність і якість одержаної інформації багато в чому залежить від вправного застосування обчислювальної техніки — а в цій галузі все ще доводиться виконувати чимало суто технічної роботи.

Звичайно, в одному дослідженні навряд чи можна розглянути всі аспекти проблеми створення інформаційно-аналізуючих систем для потреб організації комуністичної пропаганди. Однак запропонована в книжці методика застосовна до багатьох форм пропагандистської діяльності, зокрема до аналізу ефективності її усних форм, поточного політичного інформування трудящих. Водночас автору потрібно б докладніше змалювати перспективи й конкретні шляхи створення цілісної інформаційної бази процесу комуністичної пропаганди — як на рівні трудового колективу, підприємства, так і в межах регіону. Зрозуміло, тут ще чимало нерозроблених теоретичних і методичних питань, розв'язання яких залежить від продуктивного співробітництва теоретиків і практиків, від масштабів і якості експериментальних розробок, від створення й ефективної діяльності базових центрів відпрацювання методики й техніки функціонування інформаційно-аналізуючих систем.

Загалом монографія А. С. Кулагіна є серйозним дослідженням актуальної теми і може бути широко застосована у практиці ідейно-виховної роботи.

В. І. КУЦЕНКО, В. І. ПАТРУШЕВ

ФІЛОСОФСЬКА ЛІТЕРАТУРА, ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ 1978—1979 РОКІВ

(Продовження. Початок — видання 1978 р.— див. у № 3—5 за цей рік).

ВИДАННЯ 1979 РОКУ

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ

Вопросы общественных наук: Респ. межвед. сб.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— Вып. 39. Учет профиля вуза в преподавании философии.—150 с.

МАМАЛУЙ А. А. Методология «Капитала» К. Маркса и системное единство диалектического и исторического материализма: Опыт постановки и обсуждения вопр.—Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те.—176 с.

Основы марксистско-ленинской философии: Учеб.-темат. план, планы семинар, занятий, метод советы.—Киев: ун-т марксизма-ленинизма.—48 с.

ПАЛЬЧЕВСКИЙ Б. А. Научное исследование: объект, направление, метод.—Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те.—179 с.

Питання філософських наук: Міжвідомч. наук. збірник.—К.: Вища школа. Вид-во при Київ. ун-ті.—Вып. II, 112 с. (Вісник Київ. ун-ту).

Проблемы философии: Межвед. науч. сборник.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.

Вып. 46. Проблемы социального познания и практика. 150 с.

Вып. 47. Методологические функции материалистической диалектики. 145 с.

Вып. 48. 136 с.

Работа В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм» и актуальные проблемы марксистско-ленинской философии: Сб. науч. тр. / АН УССР. Ин-т философии, Ин-т обществ. наук; [Редкол.: М. А. Булатов и др.]—Киев: Наук. думка.—356 с.

Теоретичні семінари з актуальних питань марксистсько-ленинської теорії: Орієнтов. навч. програми.—К.: Молодь.—159 с.

Философия: [Сб. статей].—Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те.—Вып. 6, 105 с.—(Вестн. Харьк. политехн. ин-та, № 149).

Философия: [Сб. статей].—Харьков: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те.—Вып. 13, 121 с.—(Вестн. Харьк. ун-та, № 181).

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ. ЛОГІКА

БОНДАРЕНКО Л. И. Основные этапы становления сознания: Логическое и истори-

ческое в генезисе сознания.—Киев: Вища школа. Голов. изд-во.—200 с.

Диалектический материализм: Учеб. план, планы семинар, занятий, метод. советы и тематика рефератов.—Киев: Ун-т марксизма-ленинизма.—51 с.

ЙОРДАНОВ И. Наука как логическая и общественная система: Познавательные и прикладные функции современной науки.—Киев: Наук. думка.—269 с.

ЛАЗАРЕВ Ф. В. Естественнонаучное знание: основания, структура, точность.—Симферополь.—287 с.—Деп.

ПИКАШОВА Т. Д. Проблема теоретического знания в домарксистской философии.—Киев: Вища школа. Голов. изд-во.—170 с.

ПОПОВИЧ М. В. Очерк развития логических идей в культурно-историческом контексте.—Киев: Наук. думка.—243 с.

Социальные, гносеологические и методологические проблемы геологических наук / АН УССР, Каф. философии; Под общ. ред. М. А. Парнюка.—Киев: Наук. думка.—343 с.

Субъект и объект как философская проблема / АН УССР, Каф. философии.—Киев: Наук. думка.—303 с.

ТРУБЕНКО А. И. Историческое изменение философского знания: Материалы к лекции.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—51 с.

ШЕВЧЕНКО В. Е. Некоторые способы решения логических задач.—Киев: Вища школа. Голов. изд-во.—79 с.

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

БАБЕНКО В. В. Марксистско-ленинская философия и мировоззренческие убеждения человека.—Киев; Одесса: Вища школа. Голов. изд-во.—143 с.

ЄВДОКИМЕНКО В. Ю., ІГНАТОВ В. О. Критика буржуазно-націоналістичних фальсифікацій соціалістичного способу життя.—К.: т-во «Знання» УРСР.—48 с.

Економічні і соціальні проблеми науково-технічної революції / Під ред. В. І. Войтка, М. С. Черненко.—К.: Вища школа. Голов. вид-во.—160 с.

ЗЛОТІНА М. Л., ГОЛОВАХА І. П. Марксистсько-ленинська філософія і комуністичний ідеал сучасності.—К.: т-во «Знання» УРСР.—19 с.

Исторический материализм: Учеб. план, планы семинар, занятий, метод. советы и

- тематика рефератов.— Киев: Ун-т марксизма-ленинизма.— 43 с.
- КАСЬЯН В. І. Проблеми науково-технічної революції в сучасній ідеологічній боротьбі.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 48 с.
- КОЗЮБРА Н. И. Социалистическое право и общественное сознание.— Киев: Наук. думка.— 207 с.
- КОСОЛАПОВ В. В. Научно-техническая политика общества развитого социализма.— Киев: Политиздат Украины.— 238 с.
- КРЕДИСОВ А. І. Неспроможність буржуазних фальсифікацій економічних основ соціалістичного способу життя.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 46 с.
- МИХАЛЬЧЕНКО М. І. Свобода і відповідальність у суспільстві розвинутого соціалізму.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 28 с.
- Научные основы руководства развитием социалистического общества / В. Л. Василенко, В. И. Волович, Ю. А. Дьяченко и др.— Киев: Политиздат Украины.— 269 с.
- Образ жизни и права человека: [Метод. рекомендации в помощь лекторам, пропагандистам].— Запорожье: о-во «Знание» УССР. Обл. орг.— 18 с.
- Проблемы современной научно-технической революции: Учеб.-темат. план, рабочая программа, планы семинар. занятий, экзаменац. вопр. по курсу.— Киев: Ун-т марксизма-ленинизма.— 56 с.
- Система категорий «Капитала» К. Маркса и производительный труд: Метод. рекомендации для пропагандистов и слушателей веч. ун-тов марксизма-ленинизма.— Ворошиловград: Б. и.— 48 с.
- СЛАСТЕНКО Е. Ф. Интернациональный характер многонациональной культуры.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 29 с.
- Социальное познание и социальное управление: Исторический материализм как теория социального познания и действия / АН УССР, Ин-т философии; [В. И. Куценко, И. П. Головаха, М. Л. Злотина и др.].— Киев: Наук. думка.— 371 с.
- ### НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ
- Актуальные проблемы теории и практики развитого социалистического общества: [Пример. аннот. тематика лекций].— Киев: о-во «Знание» УССР.— 46 с.
- БЕРЕНШТЕЙН Л. Ю. КПРС — ядро политической системы радянского суспільства.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 47 с.
- Вопросы научного коммунизма: Респ. межвед. науч. сб.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.
Вып. 41. Социалистический образ жизни и формирование нового человека в условиях научно-технической революции. 133 с.
Вып. 42. Формирование нового человека, всестороннее развитие личности в процессе коммунистического строительства. 133 с.
- Вып. 43. Актуальные вопросы коммунистического воспитания в условиях развитого социализма. 134 с.
- Вопросы общественных наук: Респ. межвед. сб.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— Вып. 40. Проблемы строительства развитого социалистического общества. 145 с.
- Воспитание молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях Коммунистической партии и советского народа.— Ворошиловград: о-во «Знание» УССР. Обл. орг.— 32 с.
- Государственная политика и обострение национальных отношений в странах капитала / АН УССР, Ин-т соц. и экон. проблем зарубеж. стран.— Киев: Наук. думка.— 315 с.
- ГУСЕВ В. І., МУСИЄНКО В. В. Безсмертний твір наукового комунізму: Про працю К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії».— К.: Політвидав України.— 101 с.
- Демократия и право развитого социалистического общества / АН УССР, Ин-т государства и права; [Отв. ред. Б. М. Бабий].— Киев: Политиздат Украины.— 208 с.
- ЗАДВОРНЫЙ А. М. Общество реального гуманизма.— Киев: о-во «Знание» УССР: 48 с.
- ЗОЛотовська Н. І. Моральна свобода і відповідальність особи в суспільстві розвинутого соціалізму.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 62 с.
- Интеграция науки и производства в условиях развитого социализма: Сб. науч. тр.— Киев: Наук. думка.— 211 с.
- КАВАЛЕРОВ А. И. Интернациональные черты быта в развитом социалистическом обществе.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 25 с.
- КАЛАКУРА Я. С. КПРС — керівна і спрямовуюча сила розвинутого соціалістичного суспільства.— К.: т-во «Знання» УРСР.— 64 с.
- КОЛОБКОВ В. В. Розвинутий соціалізм і формування нової людини.— К.: Політвидав України.— 184 с.
- КОЛОБКОВА Е. О. Спосіб життя — радянський.— К.: Рад. школа.— 125 с.
- Коммунистическое воспитание студенческой молодежи: Опыт Львов. (СССР) и Велико-Тырново (НРБ) ун-тов.— Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те.— 151 с.
- КОПЕИЧКОВ В. В. Конституция развитого социализма: теоретические основы, сущность, функции.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 175 с.
- КОРЮКИН Г. И. Социалистическое соревнование и перерастание социалистического труда в коммунистический.— Киев: о-во «Знание» УССР.— 22 с.

**ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, ВМІЩЕНИХ У ЖУРНАЛІ
«ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА» 1980 РОКУ**

ПЕРЕДОВІ ТА РЕДАКЦІЙНІ СТАТТІ

Загальнонародний характер Радянської соціалістичної держави	5	3
Ленінська філософська спадщина і актуальні проблеми розвитку матеріалістичної діалектики. (До 110-річчя від дня народження В. І. Леніна)	2	3
Про стан і напрями філософських досліджень	1	3
Радянська Латвія у сім'ї братніх народів	6	3

ДО 110-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. І. ЛЕНІНА

Ленінська філософська спадщина і актуальні проблеми розвитку матеріалістичної діалектики. (Передова)	2	3
Андрос Є. І. — Співвідношення світоглядного і методологічного аспектів у ленінській концепції істини	2	63
Бойченко І. В., Хвиль М. М. (Полтава) — Соціалістична дисципліна як фактор свідомої історичної творчості мас	3	3
Булатов М. О. — Категорії в контексті культури	2	53
Йолон П. Ф. — Методи наукового пізнання	2	103
Кошарний С. О., Пронякін В. І. (Дніпропетровськ) — Ленінська критика ідеалістичних концепцій досвіду та сучасна феноменологія	3	109
Кремень В. Г. — Ленінська критика лівоопортуністичної оцінки рушійних сил соціалістичної революції і сучасність	2	112
Кримський С. Б., Кузнецов В. І. — Методологічний статус відносного в ленінській концепції науки	2	80
Мазепа В. І. — Ленінська теорія відображення і проблеми художньої творчості	2	91
Передерій В. Ф. (Ровно) — Комплексний підхід до формування нової людини і естетичне виховання	2	72
Шинкарук В. І. — Категоріальна структура наукового світогляду	2	16
Яценко О. І. — Про світоглядну функцію категорій матеріалістичної діалектики	2	25

НАЗУСТРІЧ ХХVІ З'ІЗДОВІ КПРС

Броліш Я. С. (Рига) — Формування інтернаціоналістської зрілості людини	6	26
Загальнонародний характер Радянської соціалістичної держави (Передова)	5	3
Куценко В. І. — Свідома організація життєдіяльності розвинутого соціалістичного суспільства	4	11
Подмазов А. А. (Рига) — Утвердження науково-атеїстичного світогляду в Латвії	6	35
Радянська Латвія в сім'ї братніх народів	6	3
Розвиток марксистсько-ленінської філософії в Латвійській РСР	6	9
Шинкарук В. І. — В. І. Ленін про діалектику як метод наукового пізнання і революційного перетворення світу	4	3
Штейнберг В. А. (Рига) — Збереження екологічного середовища і питання війни і миру	6	15
Шульга М. О. — Розвиток соціалістичного способу життя особи	5	12

**ДО 35-РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ
У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ**

Задірако П. С. (Одеса) — Критика сучасних буржуазних фальсифікацій сутності війни і миру	3	13
Маззенко П. Т. — Боротьба українських учених і діячів культури проти ідеології фашизму (30-ті — початок 40-років)	3	24

ДО 40-РІЧЧЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ БУКОВИНИ З РАДЯНСЬКОЮ УКРАЇНОЮ

Шилін В. Г. (Кам'янець-Подільський) — Передова суспільна думка на Буковині наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст	5	43
--	---	----

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Всесоюзний симпозіум «Світоглядний аспект законів і категорій матеріалістичної діалектики»

Абишев К. (Алма-Ата) — Предметність суспільних відносин і категорії мислення	5	29
Андрюс Є. І. — Співвідношення світоглядного і методологічного аспектів у лєнінській концепції істини	2	63
Босенко В. О. — Про світоглядний і методологічний зміст принципів і категорій діалектики	5	24
Буєва Л. П. (Москва) — Про деякі методологічні проблеми філософського дослідження людини	2	36
Булатов М. О. — Категорії в контексті культури	2	53
Звіглянич В. О. — Про соціально-історичний зміст категорії сутності	1	34
Злотіна М. Л. — Проблема творчості у світлі діалектико-матеріалістичної теорії розвитку	1	26
Каган М. С. (Лєнінград) — Про співвідношення змісту понять «природа», «суспільство», «людина», «культура»	3	33
Кримський С. Б. — Культурно-історичні передумови функціонування категорії абсолютного	4	45
Курчиков Л. М. (Одеса) — Світоглядно-методологічне значення принципу матеріальної єдності світу	3	40
Лекторський В. О. (Москва) — Знання, рефлексія і категорії філософії	2	46
Українцев Б. С. (Москва) — Світогляд і актуальні проблеми методології суспільних наук	1	19
Шинкарук В. І. — Категоріальна структура наукового світогляду	2	16
Яценко О. І. — Про світоглядну функцію категорій матеріалістичної діалектики	2	26

Методологія наукового пізнання

Бойченко І. В. — Типологія форм соціального знання	1	58
Вазнер Р. (НДР) — Про теоретичні передумови генезису космології	5	38
Ведін Ю. П. (Рига) — Умови істинності судження	6	65
Костяєва Н. К. — Про застосування кількісних методів до аналізу суспільних явищ	3	67
Кримський С. Б., Кузнецов В. І. — Методологічний статус відносного в лєнінській концепції науки	2	80
Лисий В. П. (Львів) — Форми діалектичного процесу	4	55
Марков В. О. (Рига) — Роль принципів збереження в структурі наукового знання	6	58
Павлов В. Т. — Основні принципи побудови статистичних умовиводів	3	77
Парахонський Б. О. — Матеріалістична діалектика як методологічна основа конкретних стилів сучасного наукового мислення	1	70
Пахар Л. І. (Рига) — Методологічний аналіз особливостей кібернетичного підходу до проблем управління	6	49
Рижко М. А. (Ужгород) — Гносеологічні особливості утворення понять соціального знання	3	59
Рутман В. Р. (Рига) — Статус факту в пізнанні суспільних явищ	6	43

На допомогу керівникам методологічних семінарів

Головаха І. П. — Матеріально-технічна база комунізму і науково-технічний прогрес	5	81
Йолон П. Ф. — Методи наукового пізнання	2	103

НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ

Характерні риси соціалістичного способу життя

Ануфрієва Р. А. — Роль трудового колективу у формуванні активної позиції особи	1	48
Передерій В. Ф. (Ровно) — Комплексний підхід до формування нової людини і естетичне виховання	2	72
Подмазов А. А. (Рига) — Утвердження науково-атеїстичного світогляду в Латвії	6	35
Сластенко Є. Ф. — Інтернаціоналізація побуту як один з елементів розвитку соціалістичного способу життя	4	34
Тарасенко В. І. — Формування творчого ставлення до праці	4	23

КОНКРЕТНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ**На допомогу соціологу-практику**

Костенко Н. В. — Основні принципи якісно-кількісного аналізу документальних джерел	4	81
Чурилов М. М. — Планування вибірки в соціологічному дослідженні	3	94

ЕСТЕТИКА

Лапіня З. В. (Рига) — Проблеми естетики в працях А. Упіта 20—30-х років	6	80
Мазепа В. І. — Ленінська теорія відображення і проблеми художньої творчості	2	91
Суна І. Ф. (Рига) — Про цінності естетичної культури	6	74

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ**До 1500-річчя Києва**

Бичваров М. Д. (НРБ) — Константин Кирил Філософ і філософська думка Київської Русі	3	87
Горський В. С. — Поняття «Філософська культура» в історико-філософській науці	4	60
Попович М. В. — Образ світу у давніх слов'ян	1	81
Рогович М. Д. — Київська Русь і антична культура	1	94

З історії вітчизняної філософії

Андрюшенко М. Т. (Вологда) — К. Маркс про критику Н. Флеровським суспільних порядків пореформеної Росії	1	108
Брутян Г. А. (Єреван) — Слово про Давида Анахта. (До 1500-річчя від дня народження)	5	53
Дмитриченко В. С., Тихолаз А. Г. — Таджикиський учений-енциклопедист. (До 1000-річчя від дня народження Абу Алі Ібн Сіні)	5	62
Розвиток марксистсько-ленінської філософії в Латвійській РСР	6	9
Почапський А. М. — Проблеми людини і суспільства у працях філософів Харківського університету першої половини XIX ст.	4	72
Шилін В. Г. (Кам'янець-Подільський) — Передова суспільна думка на Буковині наприкінці XIX—на початку XX ст. (До 40-річчя возз'єднання Буковини з Радянською Україною)	5	43

Гіндев Пана йот (НРБ) — Тодор Павлов — видатний учений, революціонер і громадсько-політичний діяч. (До 90-річчя від дня народження)	3	48
---	---	----

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Загороднюк В. П. (Москва) — Проблема мети наукового дослідження в сучасній буржуазній методології науки	4	113
Кошарний С. О., Пронякін В. І. (Дніпропетровськ) — Ленінська критика ідеалістичних концепцій досвіду та сучасна феноменологія	3	109
Кремень В. Г. — Ленінська критика лівоопортуністичної оцінки рушійних сил соціалістичної революції та сучасність	2	112
Култаєв М. Д. (Харків) — До критики соціально-політичних концепцій західнонімецької філософської антропології	1	119
Лях В. В. — Проблема «нової» раціональності в сучасній буржуазній філософії	1	112
Петляков П. А. (Чернівці) — Ідейно-політичні функції соціальної доктрини уніатства	3	103
Савельєв В. Л., Горбань В. І. — «Середній клас»: міф антикомуністів і реальність історії	5	72
Танчер В. В. — Дилема свідомого і стихійного в сучасній буржуазній соціології	2	121
Фомиченко В. В. — Антикомуністична суть маоїзму	4	92
Чухіна Л. О. (Рига) — Людина і світ людини в «діалогічній» антропології М. Бубера	6	90
Шоркін О. Д. (Сімферополь) — Критика постпозитивістських концепцій ролі філософії в розвитку науки	4	102

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ**Проблемні огляди літератури**

Кисельов М. М., Кивенко Н. В., Микитенко Д. А. — Вивчення філософських проблем біології в УРСР за останні роки	5	91
--	---	----

Лісін Б. К. (Москва) — Соціальні проблеми молоді. (Сторінками журналу «Социологические исследования»)	5	87
Рецензії		
Арнольдів А. І. (Москва) — Критичний аналіз філософських основ буржуазної «культурної антропології»	5	119
Білодід В. Д., Полякова Т. А. — Діалектика естетичного процесу	3	129
Вілкс А. К. (Рига) — Дослідження історії філософської і суспільної думки в Латвії	6	123
Головаха І. П. — Дослідження загальносоціологічних проблем соціального передбачення	3	126
Горлач М. І. (Харків), Плахотний О. Ф. (Харків) — Філософські проблеми ідеологічної боротьби	4	127
Горський В. С. — Дослідження історії марксистської філософії	2	133
Дученко М. В. — Значення лєнінських ідей для розробки актуальних проблем діалектико-матеріалістичної філософії	2	131
Злотіна М. Л. — Дослідження генезису свідомості	4	129
Калитич Г. І., Піддубний В. А., Сакада М. О. — Соціальні проблеми нововведень	5	117
Кирилова М. В. (Харків) — Проблеми молоді соціалістичного міста	5	125
Курчиков Л. М. (Одеса), Кравченко В. А. (Одеса) — Об'єктивне і суб'єктивне в процесі відображення	4	130
Куценко В. І., Патрушев В. І. — Соціологічне дослідження інформаційної бази пропагандистської роботи	6	129
Михальченко М. І., Бойченко І. В. — Соціальна психіка і ідеологічний процес	1	130
Пазенок В. С. — Актуальні питання теорії морального виховання	5	123
Полікарпов В. С. — Суспільство—час—простір	3	127
Симоненко Р. Г. — Прибалтійська реакційна еміграція сьогодні	6	125
Сухов С. М. (Рига) — Філософсько-методологічний аналіз проблеми збереження	6	127
Стокяло В. А. (Одеса) — Марксистська критика релігійної есхатології	4	133
Страутмане Т. Л. (Рига) — Про реакційну роль католицизму	6	124
Танчер В. К. — Характер і особливості ідеологічного пристосовництва єговізму	5	121
Федорук В. С. — Художня творчість мас в умовах розвинутого соціалізму	3	131
Черкасова С. І., Ганов В. А. — Філософсько-соціологічні проблеми технічних наук	1	133
Шубняков Б. П. — Наочні посібники у викладанні марксистсько-лєнінської філософії	5	128
Бібліографічна інформація		
Філософська література, що вийшла в республіці 1978—1979 років. Видання 1978 року	3	134
	4	135
	5	131
Видання 1979 року	6	131
Покажчик статей, вміщених у журналі «Філософська думка» 1980 року	6	133
НАУКОВЕ ЖИТТЯ		
Бекешкіна І. Е., Бистрицький Є. К. — Проблеми розвитку в матеріалістичній діалектиці	4	120
Бистрицький Є. К., Никонорова Л. В. — Діалектика і світогляд (початок)	5	104
Бистрицький Є. К., Никонорова Л. В. — Діалектика і світогляд (продовження)	6	99
Прилюк Ю. Д. — Ленінізм — революційний прапор нашої епохи	5	98
Фурсін І. І. (Севастополь), Ніколко В. М. (Сімферополь) — Актуальні проблеми методології творчості	4	125
Пам'яті Михайла Еразмовича Омеляновського	1	135
Наші автори	1—5	136

Наші автори

ШТЕЙНБЕРГ

Валентин Августович

— академік АН Латвійської РСР, директор Інституту історії АН Латв.РСР

БРОЛІШ

Язеп Станіславович

— кандидат філософських наук, доцент Ризького політехнічного інституту

ПОДМАЗОВ

Арнольд Андрійович

— кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення філософії Інституту історії АН Латв.РСР

РУТМАН

Вілніс Карлович

— кандидат філософських наук, в. о. доцента Ризького політехнічного інституту

ПАХАР

Людмила Іванівна

— кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Ризького політехнічного інституту

МАРКОВ

Валерій Олександрович

— кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник Відділення філософії Інституту історії АН Латв.РСР

ВЕДІН

Юрій Петрович

— доктор філософських наук, завідувач кафедри діалектичного матеріалізму Латвійського державного університету ім. П. Стучки

СУНА

Улдіс Фріцович

— кандидат філософських наук, доцент Латвійського держуніверситету

ЛАПІНЯ

Зайга Борисівна

— кандидат філософських наук, науковий співробітник Відділення філософії Інституту історії АН Латв.РСР

ЧУХІНА

Лариса Олексіївна

— кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення філософії Інституту історії АН Латв.РСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, В. І. КУЦЕНКО, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.

Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор І. В. Плюта

Здано до набору 18.09.80. Підп. до друку 14.11.80. БФ 39196. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,9. Обл.-анд. арк. 13,59. Тираж 2000 пр. Зам. 0-670.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 6, 1980, ноябрь — декабрь. (На украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республіканского производственного объединения «Полиграфкнига» Госкомиздата УССР. 252001, Киев-4, Репіна, 4.